

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

9 (12)

ÖÁÍ ÒÐ Ì ÀÌ 'BÒÊÎ ÇÍ ÀÃÑÒÃÀ
Í àö³îíàèüíî; Àèääâî ³; íàóé Óèðà;í è
òà
Óèðà;í ñüèíàí òíààðèñòàà íòíðííè íàì 'yòíè
³ñòíð³; òà èóèüòóðè

МІЖУНСЬКА СТАРОВИНА

çá³ðíèè ðää³îíàèüíî; ³ñòíð³;
òà íàì 'yòéîçí àãñòàà

ñ à ð ³ ÿ

“Міжнoзнавчі стyгії”
№7

Âèíóñè 9 (12)

ÊË-Ã
2010

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр)
Н61

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК (протокол № 5 від 29 квітня 2010 р.)

Рецензенти:

Боряк Г.В., доктор історичних наук
Остряко А.М., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

головний редактор – *С.І. Посохов*
заступники головного редактора – *О.Б. Коваленко, О.М. Титова*
члени редколегії – *О.Д. Бойко, І.В. Верба, Я.В. Верменич, Л.О. Гріффен, В.О. Константинов, О.П. Моця, А.А. Непомнящий, Г.В. Самойленко, Н.М. Сенченко*
відповідальні секретарі – *С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов*

Адреса редакції:

01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19; e-mail: m-center@ukr.net
тел. +380-44-2807879, тел./факс +380-44-2806463

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України

(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 16327-4799Р від 02.02.2010 р.)

Н61 **Ніжинська старовина:** Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. Вип. 9 (12). – К., 2010. – 198 с.

ISBN 978-966-8999-16-1

У дев'ятому випуску наукової збірки “Ніжинська старовина” міститься низка ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування. Окремий розділ присвячено 205-річчю від часу заснування Ніжинської вищої школи. Вміщено також матеріали до 150-річчя від дня народження відомого українського художника-баталіста М.С. Самокиша.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загал читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр)

*Збірку видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

ISBN 978-966-8999-16-1
ISSN 2078-063X

© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПК
© Зозуля С.Ю., Морозов О.С.
(назва, дизайн обкладинки)

Ç İ ² Ñ Ò

Àĭ 205-ð³÷÷ÿ ä³à ÷àño çàñĭ óààĭ ĭ Ÿ ĭ ³æĕĭ ñüĕĭ; Àĕùĭ; Øĕĕĕĕ

<i>Бондар Н. (Ніжин)</i> Почесний попечитель Гімназії Вищих Наук у Ніжині граф Олександр Кушелєв-Безбородько.....	5
<i>Кучерявець В. (Ніжин)</i> “Перший видатний державний муж Росії з українських уродженців”: князь Олександр Безбородько.....	11
<i>Сидоренко В. (Ніжин)</i> Людина, що “возродила Малороссию к новой умственной жизни”: граф Ілля Безбородько.....	15
<i>Гордієнко Д. (Київ)</i> З епістолярної спадщини професора Петра Люперсольського.....	24
<i>Руденко Л. (Ніжин)</i> Про що може розповісти стара фотографія?.....	37

Ðàòðĭñĭ äĕòĕàĭ³ ĭ äĕÿàĕ

<i>Луняк Є. (Ніжин)</i> “Ніжинці” у Франції.....	47
--	----

ĭ ³æĕĭ àðòàĭĕĭà³÷ĭĕĕ òà ĕ³òĭĕĕĭĕĕ

<i>Кедун І. (Ніжин), Крапивний Р. (Ніжин), Крапивний Я. (Ніжин)</i> Археологічні дослідження “Охоронної Археологічної Служби України” в м. Ніжині в 2004–2009 роках.....	67
--	----

Òðĭĭ³ĕà ĕĭçàòüĕĭ; àĭàĕ

<i>Ростовська О. (Ніжин), Железко Р. (Ніжин)</i> Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні.....	75
---	----

²ñoĭð³ÿ ĭ ³æĕĭ ùĕĕĕ ĕĭ ĭ àðñüĕĭ; òà ĭ ĭño³ĭ ĭ àðñüĕĭ; àĭàĕ

<i>Дмитренко Н. (Ніжин)</i> З історії земської медицини в Ніжинському повіті (1864–1904 роки).....	87
<i>Мазурик О. (Ніжин), Кошмар В. (Ніжин)</i> Ніжинська електростанція в 1914–1918 роках.....	98
<i>Кулик Л. (Ніжин)</i> З історії благодійних закладів Ніжина в ХІХ ст.....	101
<i>Лейберов О. (Ніжин)</i> “Посильная жертва со своей стороны на благое дело помощи...” Добровільні пожертвування населення Ніжина на відбудову військово-морського флоту у роки російсько-японської війни початку ХХ ст.....	107
<i>Сидорович О. (Ніжин)</i> Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	112

Àĕààòĭ³ ĭ³æĕĭĭ³

<i>М.С. Самокиш (1860-1944)</i> Від упорядників. <i>Вступна стаття О. Пономар (Ніжин)</i>	121
<i>Чернов Л.І.</i> [Спогади про вчителя Миколу Самокиша].....	123
<i>Барабаш Н. (Кривий Ріг)</i> Родом із Ніжина: Євстафій Станевич.....	128

ДО 205-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

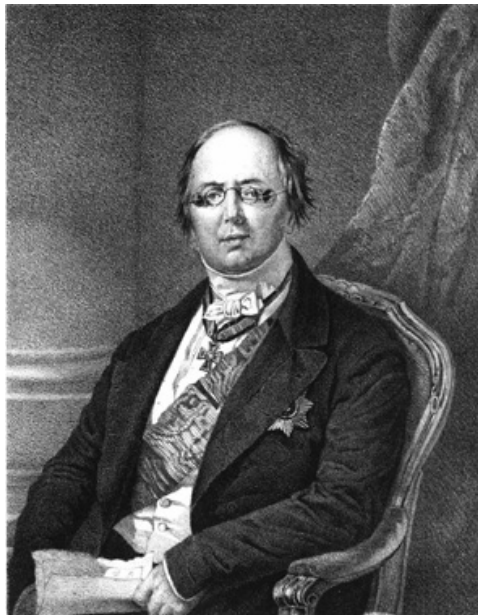
Надія БОНДАР
(Ніжин)

Почесний попечитель Гімназії вищих наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько

Графу Іллі Андрійовичу Безбородько, що помер 3 червня 1815 р., не судилося дочекатися здійснення заповітної мрії – побачити відкриття навчального закладу, біля витоків якого він стояв. У графа не було синів – лише дві дочки. Одна була дружиною князя А.Я. Лобанова-Ростовського, інша – Любов Іллівна – графа Г.Г. Кушельова. В останнього подружжя й народився син Олександр Григорович, що став найближчим спадкоємцем за чоловічою лінією графа Іллі Андрійовича. Пізніше, але ще за життя батька його, Олександр Григоровичу “повелено было именным Высочайшим указом называться впредь графом Кушелевым-Безбородко, во уважение к отличному служению покойного князя Безбородко, на пользу и славу отечества всю жизнь посвятившего, дабы знаменитая заслугами фамилия сея с кончиною последнего в роде не угасла, но паки обновясь, пребыла навсегда в незабвенной памяти российского дворянства” [2, с. 7].

У 1815 р. п’ятнадцятирічний граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько ще продовжував навчання. Його батько прагнув дати синові блискучу освіту. Закінчивши в 1816 р. благородний пансіон при Царськосільському лицей, О.Г. Кушельов-Безбородько відразу склав іспит у Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті, потім був удостоєний від Московського університету ступеня доктора етико-політичних наук. Після закінчення навчання Олександр Григорович відправився 8 серпня 1818 р. у виклопотану його батьком тривалу подорож за кордон із дипломатичним дорученням. Під час подорожі батько й син вели жваве листування, з якого видно, що молодий граф із користю для своєї освіти проводив час. Він дослухався до порад і повчань батька, знайомився з видатними письменниками, вченими, працював у бібліотеках, відвідував музеї, купував книги. 22 серпня 1819 р. Олександр Григорович повернувся з-за кордону до Петербурга, але листування з батьком

продовжувалося, оскільки Г.Г. Кушельов до самої смерті жив у своєму маєтку в Краснополльцях Холмського повіту Псковської губернії. У листах дуже часто йшлося про Ніжинську гімназію вищих наук. Батько всіляко спонукав сина добитися дозволу фактично відкрити цей навчальний заклад. І син докладав багато зусиль для цього. Постійно заважали різні обставини, головною з яких було те, що увага чиновників міністерства народної освіти в цей час була відвернута іншими важливими справами. Так, 19 жовтня 1811 р. був заснований Царськосільський ліцей, що вимагало в подальші роки стосовно цього навчального закладу багато додаткових розпоряджень, – адже ліцей знаходився під особливим покровительством імператора; 2 травня 1811 р. було затверджено рішення про відкриття Рішельєвського ліцею в Одесі; 18 січня 1819 р. оголошено було про перейменування Волинської гімназії в ліцей; 8 лютого 1819 р. утворено Санкт-Петербурзький університет; крім того, різні турботи, пов'язані з університетами, що недавно відкрилися в Харкові та Казані. Сповільнювалося відкриття гімназії в Ніжині частково й тим, що граф О.Г. Кушельов-Безбородько, що піклувався про якнайкращий устрій навчального закладу в Ніжині, брав особисту участь у виробленні проекту статуту і був не задоволений тим проектом, який подав граф Кочубей до кабінету міністрів.

Нарешті, завдяки зв'язкам, наполегливості, граф О.Г. Кушельов-Безбородько добився того, що ще до затвердження статуту гімназії, за доповіддю міністра духовних справ і народної освіти кн. О.М. Голіцина, Високим рескриптом 19 квітня 1820 р. було дозволено Ніжинській гімназії вищих наук розпочати функціонувати “на однакових с Ярославским Демидовским высших наук училищем правах в отношении к чиновникам и воспитанникам оногo; в рассуждении же учения – на основании, предположенном главным правлением училищ” [2, с. 8]. Цим-таки рескриптом граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько був призначений почесним попечителем нового навчального закладу, якому в навчально-адміністративному відношенні призначено було підпорядкуватися безпосередньо попечителю Харківського учбового округу. Із доповіді міністра стає зрозумілим, що спочатку О.Г. Кушельов-Безбородько клопотався про найменування Ніжинського навчального закладу “ліцеєм”, у чому було відмовлено з формулюванням: “учреждение вновь лицеев где бы то ни было не согласуется с общепринятою главным правлением училищ системою народного просвещения в государстве” [2, с. 9]. У міністерській доповіді так мовиться про організацію навчання в гімназії: “учебные предметы, приличные сего рода заведениям, распределить на три трехлетия таким образом, чтобы они продолжались постепенно в трех разрядах по удобности, относя преподавание высших наук к последнему разряду или трехлетию” [2, с. 9].

Грошей на відкриття й подальший розвиток навчального закладу було цілком достатньо. До пожертвуваних кн. О.А. Безбородьком 210 тис. руб. до 1820 р. додалися відсотки в сумі 169108 рублів 57 коп. Крім того, граф О.Г. Кушельов-Безбородько “предписал своей Веркиевской экономии (близ Нежина) выдать за первую треть 1821 года 5 тысяч из назначенных графом Ильею Андреевичем к ежегодному жертвованию на вечные времена 15 тысяч” [1, с. 8]. Веркіївська економія повинна була всіляко сприяти облаштуванню гімназії. Для потреб гімназії надавалися столяри, теслі й інші працівники; виготовлялися класні столи, лавки, шафи. Попечитель брав особисто активну участь у всьому, що стосувалося первинної організації роботи навчального закладу. Зокрема, у березні 1821 р. він вислав для казенних вихованців 100 аршинів сукна зі своєї Остерської фабрики. Але Тимчасове правління гімназії визначило, що сукно дещо товстувате і могло б підійти хіба-що для шинелей вихованців, або для прислуги. О.Г. Кушельов-Безбородько згодився з такою думкою і запропонував придбати для вихованців сукно вартістю від 8 до 10 руб. за аршин, а якщо буде необхідність – то й дорожче. Вибирати колір він запропонував правлінню, оскільки статут ще не був затверджений і форма, колір одягу майбутніх гімназистів не встановлені.

Граф проявляв турботу не тільки про вихованців, але й про викладачів і службовців. Так, у квітні 1824 р. він звернувся до міністра кн. О.М. Голіцина з пропозицією призначити з відсотків із залишкового капіталу особливі оклади секретарю конференції гімназії (400 руб.), члену правління (400 руб.), секретарю правління (250 руб.), підвищити оклади професорів латинської й французької словесності з 1 тис. руб. до 2 тис. руб. на рік – тобто до окладу старшого професора з присвоєнням цього звання.

Так как во всех российских университетах и училищах <...> кафедра латинской словесности уравнена с кафедрами наук, то я нахожу приличным сделать оную старшею. К сему я побуждаем желанием усилить в сем училище преподавание латинского языка. Таковое же жалованье признаю нужным дать и профессору французской словесности. Две причины меня к сему побуждают: первое – повсемственное оного языка употребление, второе – то, что достойного профессора по части словесности французского языка, особливо в малом городе Нежине, на жалованье в 1000 рублей приобрести весьма трудно» [2, с. 41].

Із цією пропозицією керівництво гімназії не погодилося, аргументуючи тим, що є й інші потреби (недостатньо забезпечене викладачами третє триріччя, немає викладачів юридичних, політичних і військових наук тощо). Крім того, висловлювався сумнів у правильності такого рішення стосовно тільки до професорів латинської й французької словесності, підвищення тим, хто читає німецьку й грецьку словесність, не планувалося, а це, на думку директора гімназії, могло викликати незадоволення з боку останніх і напружену атмосферу в колективі, що ніяк не сприяло б успішному функціонуванню нещодавно відкритого навчального закладу.

Граф О.Г. Кушельов-Безбородько був постійно обізнаний із усім, що відбувалося в гімназії. Всі звіти й доповіді готувалися в двох екземплярах: один – графові, інший – окружному попечителю. І, навіть, коли в серпні 1824 р. Олександр Григорович відправляється посланником у Франфуркт, він просить директора доставляти йому кожні два місяці звістки про стан справ у гімназії, а дорогою назад із Варшави повідомляє про необхідність відновити пересилку всіх паперів, як і раніше, до Петербурга.

Почесний попечитель досить часто особисто відвідував гімназію в Ніжині, був присутнім на іспитах. Про свої спостереження, оцінки діяльності закладу висловлювався як усно (на конференціях), так і письмово. Неодноразово проводив загальну ревізію, уважно розглядаючи найрізноманітніші питання, проблеми; турбувався про матеріальне становище службовців, усіяко старався його поліпшити. Під час проведення ревізії в 1823 р. він був у гімназії разом із окружним попечителем і, вочевидь, був цілком задоволений станом справ, оскільки 19 вересня 1823 р. з такими словами звернувся до загальних зборів: “Приятным долгом почитаю объявить, что во время пребывания моего в Нежине и обревизования хода гимназии высших наук замечены мною большие усилия воспитанников со времени последней моей ревизии как в науках, так и в языках” [1, с. 85]. У кінці свого виступу він називає стан гімназії квітучим і виражає побажання, щоб гімназія досягла “вищого ступеня досконалості”.

Така оцінка зовсім не означає, що у почесного попечителя не було ніяких претензій. У цілому було зроблені 22 зауваження, що стосувалися різних сторін діяльності навчального закладу: одні – щодо різних господарських справ, інші – становища деяких службовців, треті – функціонування пансіону тощо. Зокрема, пропонувалося призначення квартирних грошей (професорам 500 рублів, учителям 300 рублів щороку) в тих випадках, коли не вистачало квартир при гімназії й викладачі вимушені були знімати їх у місті. Щодо організації навчального процесу рекомендувалося призначити особливі години для чистописання й правопису в нижчих класах, використовуючи з цією метою години, призначені для математичної географії, яку, по-перше, нікому читати, по-друге, немає необхідного устаткування для проведення занять. Почесний попечитель пропонує збільшити кількість годин на вивчення мов – призначити чотири години на тиждень замість трьох; збільшити число наглядачів, призначивши, навіть, одного понад штатний розпис. Висловлювалася також вимога вести викладання мов, у т.ч. й латини, цією ж мовою; змушувати пансіонерів (гімназистів) говорити на іноземних мовах у позаурочний час. Є зауваження й щодо навчання грецької мови, яка є факультативною. Граф вважає, що про бажання вивчати її слід питати не в дітей, а в їхніх батьків. Не залишаються без уваги почесного опікуна святкові й недільні дні, канікулярний час. Щоб уникнути різних непорозумінь, він радить відпускати вихованців зі спеціальним квитком від інспектора тільки до батьків, родичів або до тих людей, до кого просили відпустити батьки. Є зауваження навіть щодо розміщення учнів у ідальні й у кімнатах для занять – “по классам, по поведению, а в классах – по успехам с назначением из них старшего или репетитора, что будет сильнейшим средством возбуждения в них благородного соревнования” [1, с. 86].

Багато уваги приділяється питанням дисципліни. Наприклад, інспекторам, які харчуються за рахунок “пансіонарної суми” з дозволу почесного опікуна, наказує “для соблюдения высшего порядка благопристойности при столе, а равно надзирания за доброю кушанья” [1, с. 86] не тільки бути присутнім “при столі” пансіонерів, але й разом з ними вживати ту ж їжу. Навіть коли гувернери не виконують обов’язки чергових, не відпускати їм їжу в кімнати, а обідати з вихованцями разом.

Піклування про гімназію виражалося й у тому, що почесний попечитель робив багато різних пожертв, що збагатило навчальний заклад особливо наочністю та книгами. Так, графом була пожертвована (тобто подарована) прекрасна бібліотека, що склада-

лася, здебільшого, з класичних творів французької літератури – 382 найменувань у 1877 томах; наприкінці 1822 р. – мінералогічний кабінет, що складався з 642 штуфів; фізичний і мінц-кабінет, завдяки чому гімназія за короткий час дістала можливість більш повно задовольняти навчальні потреби.

Незабаром після відкриття гімназії О.Г. Кушельов-Безбородько, піклуючись про приведення навчального закладу до “квітучого стану”, задумав відкрити вчене товариство, яке б займалося історичними дослідженнями – за прикладом такого ж товариства при Ярославському Демидовському вищих наук училищі. На жаль, конференція заперечувала проти цього, аргументуючи це малою кількістю професорів, а також відсутністю джерел як об’єкта вивчення ймовірного наукового товариства. І як наслідок міністр не визнав за можливе організувати вченого товариства при Ніжинській гімназії вищих наук.

Одночасно почесний попечитель вживає заходів щодо облаштування у приміщенні гімназії церкви, оскільки вихованці та викладачі відвідували одну з парафіяльних у місті, що в осінній і весняний ускладнювалося через погані дороги, з іншого боку – займало навчальний час і йшло в розріз із головним принципом побудови навчального процесу – пансіонного перебування гімназистів. 17 серпня 1823 р. граф повідомляє директора гімназії Г. Орлая, що церква буде відкрита в ім’я Св. мученика Олександра Воїна, в пам’ять князя Безбородька і що ікони для неї вже замовлені в Петербурзі. Дивно, але й цей процес сповільнюється – цього разу Священним синодом і місцевим архієреєм. Церква була освячена тільки 22 червня 1824 р. Під час церемонії освячення архімандритом виголосив: “во благодарение и бессмертную память основателям сего знаменитого учебного заведения, а также сореволютеру их, внуку графу Александру Григорьевичу Кушелеву-Безбородко” [1, с. 92].

О.Г. Кушельова-Безбородька хвилювало абсолютно все, що відбувалося в гімназії, навіть, здавалося б, достатньо дрібні питання (не зважаючи, навіть, на те, що на початку діяльності й сам директор звертався з приводу рішення різних проблем до почесного попечителя). Відтак, його не могла не схвилювати “справа про вільнодумство”. Один із пізніших керівників цього навчального закладу в Ніжині – директор історико-філологічного інституту наприкінці XIX ст. М.О. Лавровський, досліджуючи історію Ніжинської гімназії вищих наук, вважав, що справа, “поглотившая совершенно непроизводительного столько труда и времени, принесшая столько вреда существу дела, наделавшая столько шума, тревог и волнений, в действительности вовсе не имеет тех размеров и того вида, какие она получила впоследствии в процессе постепенного своего развития” [1, с. 129].

Ця історія справила неприємне враження на почесного попечителя. 1 серпня 1830 р. він звернувся до директора гімназії й усіх її службовців зі “строгим внушенням”, у якому висловив занепокоєння у зв’язку з подіями, що відбуваються в навчальному закладі; а також своє крайнє невдоволення й заявив наступне: “Всякий наставник должен всегда иметь в виду важность своей должности и принятую им ответственность пред правительством, родителями и совестью своею, не только наставлениями, но еще более примером научать учеников своих всем христианским и гражданским добродетелям. Посему ссоры, личности, учения ложным началам, худое поведение, неисполнение своей должности со стороны наставников, не могут быть терпимы в благоустроенном учебном заведении” [1, с. 130]. Далі він говорить, що не збирається вда-

ватися до подробиць розгляду вини або невинності будь-кого – чекатиме офіційного висновку вищого керівництва училища, після якого із задоволенням буде готовий “возвратитъ прежнее благорасположение тем, которые окажутся совершенно невиновными” [1, с. 131]. Висловлюючи певні претензії до директора гімназії, почесний опікун указує: “Вместе с тем я не могу не заметить, что г. директор должен бы с большею твердостью прекращать всякое неустройство, ибо Высочайше утвержденных устав предоставляет ему власть и возлагает на него сию обязанность” [1, с. 131].

З огляду на вище зазначена, складно не погодитися з висновком М.О. Лаврівського, який він зробив, опрацювавши архівний матеріал, у своїй книзі “Гімназія вищих наук князя Безбородько в Ніжині (1820–1832)”, що граф Олександр Григорович Кушелев-Безбородько був дійсним, а не номінальним попечителем вищого навчального закладу в Ніжині, брав активну участь не тільки в його організації, облаштуванні й відкритті, полегшуючи і прискорюючи цю важку роботу власними пожертвами; але й згодом, до останнього свого дня ставився з незмінною увагою і дбайливістю до інтересів безбородьківського навчального закладу, дійсно дбав про досягнення ним “вищого ступеня досконалості”.

-
1. *Лавровский Н.А.* Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832). – К., 1879. – 158 с.
 2. *Петухов Е.В.* Гимназия высших наук в Нежине. 1820–1832 (К 75–летию со дня основания). Исторический очерк. – Спб.: Типография В.С. Балашева и К. – 1895. – 61 с.
 3. *Полевой П.* Граф Александр Григорьевич Кушелев-Безбородко // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. Изд. второе, исправленное и дополненное. – Спб., 1881. – 178 с.

***Бондар Н.* Почесний попечитель Гімназії вищих наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушелев-Безбородько**

Короткий біографічний начерк представника династії Безбородьків, котрий закінчував будівництво і опікувався відкриттям у Ніжині Гімназії вищих наук. Незважаючи на звання *почесного* попечителя цього вищого навчального закладу, до часу своєї смерті О.Г. Кушелев-Безбородько був справжнім його керівником-розпорядником і меценатом.

***Бондарь Н.* Почетный попечитель Гимназии высших наук в Нежине граф Александр Григорьевич Кушелев-Безбородько**

Короткий биографический очерк о представителе династии Безбородько, который заканчивал строительство и заботился об открытии в Нежине Гимназии высших наук. Невзирая на звание *почетного* попечителя этого высшего учебного заведения, до времени своей смерти А.Г. Кушелев-Безбородько был настоящим его руководителем-распорядителем и меценатом.

***Bondar N.* Honoured trustee of Gimnasium of Higher Sciences in Nizhyn: count Olexandr Kushel'yov-Bezborod'ko**

This is short biographic essay about representative Bezborod'kos' dynasty, which concluded building and cared of opening of Gimnasium of Higher Sciences in Nizhyn. Without regard to the rank of the *honoured* trustee of this higher educational establishment, to time of his death A.G. Kushel'yov-Bezborod'ko was the real its patron and manager.

Валентина СИДОРЕНКО
(Ніжин)

Людина, що “возродила Малороссию к новой умственной жизни”: граф Ілля Андрійович Безбородько

Ось уже майже 200 років зустрічають усіх, спраглих до знань, білі колони Гоголівського (або “Старого”) корпусу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. А праворуч від величної будівлі – відразу можна й не звернути увагу – досить скромний пам’ятник графу Іллі Андрійовичу Безбородьку. Якщо поцікавитися у студентів, що безтурботно спілкуються, не дивлячись на погоду, попід старовинною спорудою, хто ця людина і чому саме тут стоїть цей пам’ятник – то, на жаль, не всі й не відразу дадуть відповідь. А ім’я цієї людини справді гідне пам’яті та вшанування.

Граф Ілля Андрійович Безбородько – дійсний таємний радник, сенатор, предводитель Санкт-Петербурзького дворянства, кавалер орденів Св. Володимира I ступеня, Св. Олександра Невського, Св. Анни I ступеня, володар прикрашеної алмазами золотої шпаги з написом

“за хоробрість”, молодший брат князя Олександра Андрійовича Безбородька, “благоразумным исполнителем его последней воли”.

У біографії І.А. Безбородька, на думку дослідників, багато “темних місць”. Відомо, що він (як і старший брат), народився родовому маєтку Стольному неподалік Глухова 16 лютого 1756 р. У віці 16 років він почав служити у війську. Скоріше за все це був один із полків, якими командував старший брат Олександр Андрійович. До слова сказати, останній ніколи не забував клопотатися про родичів і близьких йому людей. Поза сумнівом його авторитет і протекція були далеко не останнім чинником у кар’єрі молодшого брата: в 1785 р. двадцятирічний Ілля Андрійович був уже бригадиром, членом провіантської комісії.

Але “бюрократическое и счетное начальствование” було не до душі молодшому Безбородьку, і під час другої турецької війни він “поспішив під начальство Суворова”, під начальством котрого брав участь у штурмі фортеці Ізмаїл, про що згадує біограф обох Безбородьків В. Толбін [1, с. 155]. Перед початком битви російські війська, за наказом О. Суворова, розділилися на дві частини й пішли в наступ на фортецю. І. Безбородько командував четвертою і п’ятою колонами лівого флангу, на долю якого випав “самый важный и опасный подвиг: им приходилось быть впереди, подавать первым пример самоотвержения и отважности прочим”. Ілля Андрійович, не зважаючи на сильний перехресний вогонь, дістався разом зі своїм загоном рову навколо фортеці, наповненого водою, й оволодів бастионом. Важко поранений у руку, він не залишив поле бою – лише “ослабнув от истечения крови”, передав командування бригаирі М. Платову.

О. Суворов у доповідній записці імператриці Катерині II про штурм фортеці Ізмаїл не забув згадати і про “мужественное самоотвержение” бригадира І. Безбородька. За участь у цій військовій кампанії 25 березня 1791 р. він був нагороджений орденом Св. Георгія III ступеня і згаданою вище золотою шпагою.

І.А. Безбородько, незважаючи на мужність і військові подвиги, міг назавжди залишитися в тіні свого видатного старшого брата. Проте, доля розпорядилася по-іншому: саме з його ім'ям пов'язане відкриття вищого навчального закладу в Ніжині.

Згідно до “Записки для моего духовного завещания”, залишеної перед смертю старшим братом (офіційного заповіту той не залишив), частину його грошей передбачалося витратити на “устройство богоделен”. Ілля Андрійович, знайшовши цей документ тільки через 6 років після смерті брата, “стал обдумывать средства для приведения в исполнение благотворительных намерений” і радитися з близькими йому людьми: графом В. Кочубеєм – своїм небожем, вихованцем у будинку покійного брата-канцлера, а також із князем А. Куракіним і О. Судієнком, який був не тільки другом, а й завідував його маєтками.

У квітні 1805 р. В.П. Кочубей писав графові І.А. Безбородьку:

Усердствуя с ними (то есть с князем А.Б.Куракиным и Судиенком) вместе, чтобы предположение Ваше наилучшим образом устроено быть могло, мы много рассуждали, какое бы именно общепользное заведение имени покойного князя посвящено быть могло. Призрение бедных, богодельни, больницы, малые училища везде или есть, или к основанию назначены: итак, что было избрать для употребления капитала вашего? Мы обратились на пример г. Демидова, который в Ярославле учредил гимназию высших наук, то есть училище, некоторым образом университету соответственное, и рассуждали, как Малороссия университета не имеет (Харьковский университет был тогда только еще накануне своего существования) [зауваження Н. Григоровича – *авт.*], да и дворянские училища, на кои в обеих губерниях до миллиона дать хотели, состояться не могут, быв несообразны общей системе для училищ принятой, то существенная польза для края сего быть может, если вы соорудите подобное заведение»[2, с. 4].

У цьому ж листі граф В. Кочубей говорить і про місце в Малоросії, де такий навчальний заклад міг бути відкритий:

Смею просить Вас, чтобы, если Вы на что-нибудь решитесь, то чтобы уже по возможности не умалять назначений Ваших, и лучше уже ничего не предпринимать, нежели сделать что-нибудь не полное. Город весь говорит уже о пожертвовании Вашем <...> Я осмеливаюсь также просить, чтобы прислан был при письме Вашем и план дому Вашего и саду в Нежине. Место сие так хорошо, что в здешнем холодном климате покажется оно раем небесным. Я признаюсь, что и сам я был прельщен оным в проезде моем в чужие края, и теперь удивляюсь, как в Малой России такой сад аглицкий есть [2, с. 5].

Результатом цього листування й нарад стало звернення Іллі Андрійовича до імператора Олександра I, датоване 19 липня 1805 р., з проханням про відкриття навчального закладу в Ніжині. Вважаємо за необхідне процитувати цей документ:

Всемиловейший государь!

После смерти покойного брата моего, князя Безбородко, нашел я в бумагах его за-

писку, в коей означено желание его, чтобы с доходов его имения взносимо было в воспитательный дом:

1) В продолжении первых пяти лет после смерти его, по 10,000 р.

2) По истечении сего времени, чрез 8 лет, по 20,000 рублей. Воля брата моего была, чтобы собираемые с сих сумм по взносе проценты обрацаемы были в пользу богоугодных заведений.

Получив в наследство имение покойного брата моего, не мог я до сих пор, по разным обстоятельствам домашним, привести сего предположения в действие.

Теперь, желая исполнить оное в точности и обратить сие пожертвование наиболее полезным образом для общества, я купно рассуждал, что нигде удобнее оно употреблено быть не может, как в Малороссии, отчизне покойного моего брата.

В сем предположении я изыскивал, на какое бы именно полезное заведение сумма сия, которую я взнести располагаюсь, обращена быть могла; и находя, что попечением правительства в сем краю уже основано и еще предназначается довольно пристанищ для призрения бедных, я сужу, что всего удобнее и с видами Вашего Императорского Величества к распространению просвещения сообразнее быть может устроить в Малороссии на счет сего пожертвования училище высших наук, которое здесь еще не существует и от которого можно ожидать великой пользы, как для всех, так особливо для тех неимущих дворян и другого сословия молодых людей, кои по скудости своей не могут иметь достаточных способов к образованию себе и коим, с учреждением сего заведения открыться может новое средство к приготовлению себя на службу Вашего Императорского Величества.

Изложив намерение мое, должен я всеподданейше представить о тех способах, кои могут быть преподаны к приведению его в действие» [3, с. 2–3].

Далі в записці йшлося про грошові суми, які передбачалося виділити на облаштування цього навчального закладу. При цьому І.А. Безбородько до пожертвувань старшого брата “полагает от себя дать под означенное училище навсегда место с садом, принадлежащим мне в г. Нежине, коему и план при сем представляю, и заготовленный для строения дому материал, состоящий из кирпича” [3, с. 4]. Крім того, Ілля Андрійович “присоединил от себя ежегодный взнос “на вечные времена” по 15,000 р., в обеспечение чего представил свое недвижимое близ Нежина имение в 3.000 душ (Носовка и Веркиевка), на доходы с которого в означенном размере право навсегда отдавалось Нежинскому высшему училищу” [4, с. 5–6]. Завершувалося звернення до царя словами: “...и чтобы оно наименовано было Гимназия высших наук” [4, с. 6].

Звернення це царю повинен був передати граф В. Кочубей, який відразу після візиту до монарха писав І.А. Безбородьку: “Преисполненный полного удовольствия я, не мешкая нимало, поднес письмо Ваше Его Величеству и имел также полную приятность видеть, что подвиг Ваш был принят с отменным благоговением” [4, с. 6]. В. Кочубей не помилився: Олександр I 4 вересня 1805 р. підписав указ про відкриття в Ніжині Гімназії вищих наук князя О.А. Безбородька.

На жаль, Ілля Андрійович Безбородько не дожив до відкриття гімназії. Він помер у Санкт-Петербурзі 3 червня 1815 р. на шістдесятому році від народження, назавжди увічнивши “имя свое не только в возрожденной им к новой умственной жизни Малороссии, но и в целой России” [1, с. 157]. Похований він, як і старший його брат князь О.А. Безбородько, на території Олександро-Невської лаври в Санкт-Петербурзі. В Ні-

жині вже за два роки було добудоване приміщення майбутнього першого із закладів сучасної Ніжинської вищої школи, справу відкриття котрої в 1820 р. вирішив небіж обох Безбородьків граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько.

Таким чином, відчувши дух часу, Ілля Андрійович Безбородько змінив призначення пожертвувань, які залишив його старший брат Олександр Андрійович, тим самим забезпечивши появу в Ніжині одного з перших вищих навчальних закладів в Україні. Це стало можливим завдяки, насамперед, тому, що молодий імператор Олександр Павлович, на початку свого правління, наслідуючи просвітницькі ідеї Європи, хотів і у своїй державі розповсюджувати освіту, відкриваючи нові навчальні заклади. Перші п'ять років його царювання багаті на починання, подібні до рішення щодо відкриття в Ніжині навчального закладу; і “в інших напрямках російського життя” загалом. Ніжин, натомість, у дуже скрутний для свого розвитку час, коли на очах згасала його колишнє значення як адміністративного і торгового центру Гетьманщини, отримав потужний імпульс у розвитку як культурно-освітнього центру не лише Лівобережної України, але і тогочасної Російської імперії, і не втрачає набутих високих позицій і донині.

-
1. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко: Издание второе, исправленное и дополненное. – Спб., 1881. – Отдел первый. – 473 с.; Отдел второй. – CLXXXVII с.
 2. Григорович Н. Канцлер Князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1: 1747–1787 г.г. – Спб.: Типография В.С. Балашева, 1879. – 649 с.
 3. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832). – К., 1879. – 158 с.
 4. Петухов Е.В. Гимназия высших наук в Нежине. 1820–1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк. – Спб.: Типография В.С. Балашева и К. – 1895. – 61 с.

***Сидоренко В.* Людина, що “возродила Малороссию к новой умственной жизни”:
граф Ілля Андрійович Безбородько**

Дослідження присвячене постаті графа І.А. Безбородька – військового і державного діяча екатерининської епохи, з ім'ям котрого пов'язане заснування і початок облаштування в Ніжині вищого навчального закладу – Гімназії вищих наук князя Безбородька.

***Сидоренко В.* Человек, который “возродил Малороссию к новой умственной жизни”:
граф Илья Андреевич Безбородько**

Исследование посвящено персоне графа И.А. Безбородько – военного и государственного деятеля екатерининской эпохи, с именем которого связано основание и начало обустройства в Нежине высшего учебного заведения – Гимназии высших наук князя Безбородько.

***Sydorenko V.* Man which “revived Malorussia to new mental life”: count Ilya Bezborod'ko**

Research is devoted person of count I.A. Bezborod'ko – military and state figure of time of Katherine II, to the name of which foundation of higher educational establishment – Gimnasium of Higher Sciences by prince Bezborod'ko in Nizhyn is related.

Валентина КУЧЕРЯВЕЦЬ
(Ніжин)

“Перший видатний державний муж у Росії з українських уродженців”: князь Олександр Андрійович Безбородько

Ніжин і Петербург... Багато молодих людей, волею долі пов'язаних із невеликим повітовим містечком, упевнено чи несміливо спрямовували свій погляд на столицю величезної імперії: хто в пошуках кар'єри, хто – засобів для існування, а хто й охоплений прагненням примножити могутність і славу Вітчизни... Микола Гоголь, привезений у Ніжин до гімназії німецьким, спотвореним золотухою хлопчиком, за роки навчання “розвинувся в ній надзвичайно”. Та так, що, відправляючись після закінчення її до Петербурга, “самовпевнено” заявив: “...або нічого про мене не почуєте, або почуєте що-небудь вельми хороше” [1, 94].

І хто знає, чи стала б можливою поява у світовій культурі такого імені, як Микола Гоголь, якби не відкриття на самому початку XIX ст. в Ніжині Гімназії вищих наук, чим ми зобов'язані насамперед князю Олександру Андрійовичу Безбородьку, відомому державному діячеві катеринівської епохи. Постає Олександра Андрійовича вже у сучасників викликала неоднозначні почуття – від раболіпного захоплення й задрощів до гордовитого презирства, проте, ніхто не міг назвати його пересічною людиною. Майже за століття після смерті князя Є.П. Карнович свій біографічний нарис про нього завершує так: “На закінчення можна поставити таке загальне питання: чи бажано, щоб наші державні діячі були на кшталт світлішого князя Безбородька? Думаємо, що на це питання доводиться відповідати негативно” [4, 304]. Біографію князя він помістив у збірці під загальною назвою “Видатні й загадкові особи XVIII і XIX сторіч”; серед дев'яти “сусідів” Олександра Андрійовича – архімандрит Фотій, князь О.М. Голіцин, навіть, Джузеппе Каліостро [2]. Водночас, той-таки Є. Карнович, поставивши за мету з максимальною об'єктивністю висвітлити життєвий шлях князя, переконливо стверджує: “Першим за часом видатним державним мужем у Росії з українських уродженців був Безбородько” [4, 211].

Спробуємо відновити деякі факти з життя Олександра Андрійовича Безбородька, ґрунтуючись на джерелах, що зберігаються в Музеї рідкісної книги імені Г.П. Васильківського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя [див.: 2–6]. Найбільш об'ємним із них є дослідження Н.І. Григоровича “Канцлер князь Олександр

Андрійович Безбородько у зв'язку з його часом”. Ця робота була удостоєна премії Імператорської Академії наук, встановленої графом М.О. Кушельовим-Безбородько, двоюрідним внуком князя (сином його небожа), за краший життєпис знаменитого предка і, природно, має хвалебний характер. У такому ж дусі витримані біографічні нариси О.А. Безбородька авторства М.О. Лавровського – таємного радника, доктора слов'яно-руської філології, першого директора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька (1875–1882) [див.: 5], та В. Толбіна – у збірці “Гімназія вищих наук і лицей князя Безбородько” [2, с. 132–153] й інших.

Дещо інші інтонації звучать у вже згаданому дослідженні Є.П. Карновича, в якому він називає князя типовим представником “ділових людей” епохи Катерини II, послідовно розвиваючи основну характеристику “Безбородько” – “спритний хохол”, що має світлий розум” [4, 202]. На початку біографічного нарису автор зазначає, що за часу Петра I та його наступників до “малоросів” ставилися не просто упереджено, але, навіть, вороже, пам'ятаючи зраду І. Мазепи – й узагалі постійні їх “хитання”. Ставлення почало мінятися зі сходженням на престол Єлизавети Петрівни; до цього “малороси не посідали у Великій Росії ніяких видних місць” [4, с. 209–210]. Проте, в загальній тональності нарису виразно прослідковуються залишки цього упередження, оскільки стрімка кар'єра князя де завуальовано, а де й відкрито, пояснюється, насамперед, “хохлацкою спритністю”, що була винятково розвинута в Олександра Андрійовича, а вже тільки потім – надзвичайною пам'яттю і розумом.

Про “дивовижний дар пам'яті” згадується практично в усіх джерелах. В. Толбін зазначає, що в молодості приятелі часто влаштували “дивні й оригінальні випробування” цьому дару. Як тільки О.А. Безбородько засинав, вони будили його, питаючи про “дати різних давніших подій”: “Досліди сипалися з усіх боків, і напівпробуджений-напівсонний Олександр Андрійович відповідав на всі найскладніші й найзаплутаніші запитання, без жодної помилки, і потім знову засинав, як нічого й не було” [2, с. 134]. Володів він і багатьма іншими достоїнствами та здібностями, які й дозволили йому посісти завидне місце в Російській імперії.

Уже саме походження прізвища “Безбородько” овіяне духом козацьких легенд. Біографи виводять рід Безбородьків від одного зі згасаючих польських родів (“древнього благородного покоління”) – Ксьонжницьких. У вітчизняних документальних пам'ятках зустрічається ім'я Дем'яна Ксьонжницького в перші роки гетьманства Богдана Хмельницького. Є. Карнович з цього приводу уточнює: з російських джерел, зокрема, з донесень думного дяка Григорія Кунакова царю Олексію Михайловичу, відомо, що “у війську гетьмана Богдана Хмельницького було 6000 банітів, тобто польських шляхтичів, засуджених судом до вигнання з вітчизни за різні провини, переважно за свавілля і буйство. Люди ці були відчайдушні головорізи і хоробро билися проти своїх співвітчизників, захищаючи Україну від їх панування” [4, с. 207]. Ці поляки, продовжує автор, залишалися в Україні, служили в козацькому війську й за походи проти поляків і турок одержували тут “маєтності”, переходячи у православну віру; деякі з них “утримали” свої старовинні польські прізвища, інші змінили їх на “малоруські прізвиська”.

До числа останніх і належить Дем'ян Ксьонжницький, який, “не щадивши себе для нової своєї вітчизни”, відзначився у походах і битвах війни між Україною і Польщею та заслужив “почесне військове прізвисько Безбородько” [2, с. 132]. За переказами, в одній із

сутичок Д. Ксьонжницькому відрубали підборіддя (“бороду”), і з тих пір він став прозиватися “безбородим” або “безбородьком”. В. Толбін стверджує, що Олександр Андрійович Безбородько “доводився праправнуком цьому першому з Безбородків” [2, с. 132].

Олександр, старший син Андрія Безбородька і Євдокії Забело, народився в Глухові 14 березня 1747 р. (за деякими джерелами 17 березня 1745 р.). Про його дитинство відомостей практично не збереглося; відомо лише, що батько сам навчав сина грамоті, поступово переходячи від букваря до “Часослова” і, нарешті, до “Псалтиря”.

Андрій Безбородько, батько майбутнього князя, був людиною досить розумною і спритною, умів майстерно підлабузнюватися, чим неодмінно здобував прихильність тодішніх правителів Підгетьманської України, і в результаті досяг посади генерального писаря, яка приблизно відповідала посаді державного секретаря в тогочасній Росії. За переказами, він відзначався непомірним хабарництвом, роздавав посади за гроші і, щоби збільшити свої прибутки, постійно придумував безліч нових посад. Один із сотників доніс на А. Безбородька – останній був позбавлений посади, але “зумів знайти заступництва” у гетьмана К. Розумовського й знову повернув собі попереднє “теплецьке” місце. Мало того, чину тепер вже позбувся донощик, та ще й отримав “за наклеп” 100 ударів палицями [4, с. 212].

Багато біографів наголошують на тому, що Олександр Безбородько продовжив науку в Києво-Могилянській академії, проте Є. Карнович стверджує, ніби ім’я його не зустрічається у списках випускників, і це, на думку біографа, дає підстави вважати, що він не був справжнім її вихованцем, а тільки як бурсак відвідував лекції [4, с. 213].

У 1765 р. О.А. Безбородько вступив на службу у званні “бунчукового товариша”, яким “жалували”, здебільшого, молодих людей із відомих українських родів. У військовий час він мав перебувати у розпорядженні гетьмана, а в мирний міг жити вдома без конкретних обов’язків. Але батько, використовуючи зв’язки, влаштував сина в канцелярію графа П.О. Румянцева, тодішнього управителя Гетьманщини – президента Другої Малоросійської колегії. Саме на цій службі майбутнього князя й канцлера й помітили, оскільки він проявив корисні ділові якості, насамперед, незвичайну пам’ять й уміння викласти коротко і зрозуміло сутність справи, якою об’ємною, складною й заплутаною вона б не була. Весь подальший кар’єрний шлях Олександра Безбородька свідчить про те, що в ньому вдало поєдналися визначальні риси вдачі його предків: відвага й улесливість, уміння використати випадок і викрутитись із будь-якої ситуації, розум і спритність...

У 1768 р. з нагоди розриву відносин Російської й Оттоманської імперій, О. Безбородько супроводжував П. Румянцева на місце військових дій, де останній доручив своєму підлеглому військове керівництво. Згодом Олександр Андрійович писав: “Командуючи спершу Малоросійським і Ніжинським полком, а потім, маючи під началом Лубенський, Миргородський і компанійські полки, перебував у походах на Бузі та між Бугом і Дністром...” [4, с. 214]. Після укладення миру Олександрові Безбородьку видалася нагода стати поміченим при дворі, і він нею вдало скористався. Є різні версії з цього приводу: були, зокрема, свідоцтва, що сам П. Румянцев, “вимолюючи” в імператриці “материнських щедрот” (нагороди за старанну службу), відрекомендував його Катерині II, назвавши “діамантом у корі”. Стверджували також, що государиня вже й раніше помічала в донесеннях, складених О. Безбородьком, “більше складу”, ніж у інших секретарів.

Дещо по-іншому описував “закріплення” Олександра Безбородька при дворі сардинський посланник маркіз де Палеро: “Румянцев, знаючи, що ніхто краще Безбородька не був здатен виконати складне доручення, послав його до Петербургу, від свого імені, для звіту у величезних сумах, які мав у своєму розпорядженні під час війни. Результат виправдав цей вибір” [4, с. 215]. Справді, результат задовольнив усіх зацікавлених осіб, а сам звітуючий так сподобався імператриці, що вона призначила його одним зі своїх секретарів у особливо важливих справах і дорученнях. У депеші посланника знаходимо й таке зауваження: “не полишу сказати, що в нарадах, які ознайомили царицю з цією спритною людиною, не завжди, як говорили, справа йшла про грошові розрахунки. Але цей факт нічим не доведений...” [4, с. 216]. Можливо, всі три варіанти мали місце. Проте, важко згодитися з Є. Карновичем, ніби своєю успішною кар’єрою О.А. Безбородько єдино завдячував сприятливій придворній обстановці того часу.

Більшість біографів захоплено констатують – Олександр Андрійович блискуче знав декілька іноземних мов, але практично ніхто не пояснює, коли і де він їх навчався. Майбутній князь приїхав у столицю імперії, володіючи з іноземних мов лише латиною, тому “першою турботою спритного хохла в Петербурзі було навчитися французької” [4, 216]. Із завидною запозятістю узявся він за роботу, і протягом двох років вивчив спочатку французьку, а далі й німецьку та італійську мови. З цього приводу в біографічному нарисі Є. Карновича знаходимо ущипливий коментар: “вивчивши французьку чудово, говорив, однак, не добре та із запинками”, російською ж “усе життя говорив з малоруським акцентом <...> вельми потішним для великоруського вуха” [4, 216–217].

Але “малоруський акцент” не перешкодив Олександрю Безбородьку “протягом яких-небудь семи років, – на загальне здивування й заздрість тих багатьох, хто всіма засобами домагалися почестей” [2, с. 137], утвердитися при дворі. Сучасники – хто заздрячи, хто захоплюючись – жваво коментували зміцнення “Безбородьки” при Катерині, але все ж відгуки їх рясніли переважно такими оцінками: “щедро нагороджений гострою пам’яттю і гостротою розуму”, “працьовита людина”, “його найголовніший талант полягав у ґрунтовному знанні російської мови і в умінні витончено висловлювати нею думки”, “одним із найголовніших його талантів була висока стильова майстерність” (“искусство в русском слогѣ”). Усе це змушений був визнати і такий прискіпливий біограф, як Є. Карнович. Коли імператриця веліла написати лист, указ або інший важливий документ, О. Безбородько виходив у приймальню і в найкоротший час повертався з готовим завданням, виконаним “із такою витонченістю, що нічого не залишалось бажати кращого” [4, с. 221]. Як свідчення такого “дивовижного володіння пером”, В. Толбін описує наступний випадок:

Одного разу імператриця наказала Олександрю Андрійовчу написати досить важливий указ, що вимагав глибоких міркувань. Термін був короткий, обставини не допускали ні найменших зволікань, але Безбородько, ймовірно, заклопотаний нагромадженням інших справ, мабуть, уперше і в останнє в житті зраджений був своєю величезною пам’яттю і з’явився перед Катериною, зовсім забувши про її повеління. Государиня <...> поставила першим питанням – чи виконано доручення? Не розгубившись, Олександр Андрійовч вийняв із портфелю аркуш паперу і став читати те, що було звелено йому <...> З кожним новим параграфом Государиня схвалювала написане і, цілком задоволена змістом у цілому, зажадала уявний указ для підписання. Безбородько, який не чекав такої швидкої

розв'язки і розраховував на певні зауваження, доповнення і зміни в окремих частинах, що дали б йому можливість вчинити насправді імпровізоване, зам'явся і зволікав. Государиня повторила свою вимогу, і збентежений Безбородько подав врешті прочитане ним так складно, плавно і з таким розумінням і знанням справи: лист паперу виявився абсолютно незайманим... Велика із здивуванням подивилася на доповідача і, замість очікуваного гніву, похвалила незвичайний дар Олександра Андрійовича” [2, с. 136].

Французький посланник граф Сегюр склав наступну думку про О. Безбородька: “приховує тонкий розум під важкою зовнішністю <...> володіє всіма якостями, необхідними для його поста; працелюбний, має досвід у веденні справ, вкрадливий, виверткий, послужливий; людина, для якої немає нічого складного <...> він прекрасно знає свою государиню, схвалює всі її помисли й усуває всі перешкоди” [4, с. 234].

Завдяки таким якостям О.А. Безбородько дуже швидко досяг такого значення при дворі, що, наприклад, княгиня К. Дашкова у своїх записках називала його “першим секретарем Катерини”. Коло його державних обов'язків “непомірно розрослося”, до того ж, Олександр Андрійович виконував безліч особистих доручень імператриці. Водночас, він починав – спочатку обережно – проявляти й власну ініціативу, став “втягуватися у зовнішню політику”. В 1780 р., залишаючись секретарем, був призначений до колегії закордонних справ; цього ж року, в листопаді, впевнившись у здібностях О. Безбородька до дипломатії, Катерина II надала йому звання “повноважного для всіх неогоцій” і підвищила в чині до генерал-майора.

У січні 1782 р. імператриця доручила в його “точне ведення і нагляд поштовий департамент”, яким він керував до кінця свого життя. Є. Карнович змушений погодитися, що “треба віддати йому [О. Безбородьку – *авт.*] справедливість – він у це управління порядок обдуманого і послідовного удосконалення” [4, с. 236]. Тут Олександр Андрійович проробив величезну роботу й здійснив досить важливі зміни: вивчив устрій пошти в Західній Європі й узяв за зразок французьку; поліпшив міжнародні поштові зносини; прагнув облаштувати якомога більшу кількість поштамтів “для зручного сполучення між усіма місцевостями Росії”; намагався призначати станції не далі як за 15–20 верст одна від одної, відшукував зручні шляхи для проїзду, ставлячи за мету з'єднати їх у єдиний цілісний шлях; встановив пенсії для поштових службовців...

Однак, слід визнати, що діяльність О. Безбородька не обмежувалася тільки державними інтересами, паралельно він намагався займатися різними справами “для розживи” [4, с. 210]. У перші роки свого перебування при дворі він пробує, наприклад, займатися винокурінням, виправдовуючи це такою причиною: “де що ступити, то і платити потрібно”. Водночас він “почав ласувати на рангові маєстності”, і взагалі “збирання земель і кріпосних душ” поступово стає для нього життєво невід'ємною потребою. Біографічні джерела по-різному оцінюють його майно під кінець життя, але практично в кожному з них воно супроводжується епітетом “величезне”. Навіть віддані йому люди відзначали в ньому “ненаситну пристрасть до наживи й накопичення”, зауважуючи, що він “не гребував ніяким добром <...> проміняв би всю Росію на який-небудь діамант” [4, с. 303]. Взагалі, ділова “жилка” билась у ньому постійно. Так, наприклад, облаштовуючи діяльність того-таки поштового департаменту, Олександр Андрійович потурбувався зменшити довжину поштової версти з 700 сажнів до 600, і все це з єдиною метою – збільшити прибутки від прогонних платежів.

Важко не погодитися з біографами, що піднесення такої людини, як О.А. Безбородько завжди пов'язане з багатьма проблемами, перше для неї самої, оскільки, за наявності багатьох достоїнств, у нього “немає ні достатньої твердості, ні представницької зовнішності, ні знатного роду <...> він далекий від пишноти, командування і парадів” [4, с. 228]. Олександр Андрійовичу довелося докласти величезних зусиль, аби компенсувати ці “недоліки” в очах двору і “придбавати відмінне благовоління”. “Стараннями своїми задля блага і слави вітчизни <...> вірною своєю ревністю й різними достославними подвигами <...> своїми почесними властивостями” в 1784 р. він був уведений “у графське достоїнство Римської імперії” з девізом на гербі “Labore et zelo” (“Працею і завзяттям”) [3, с. 105]. Ці слова й сьогодні можна прочитати над порталом над колонадою фасаду Гоголівського корпусу НДУ імені Миколи Гоголя.

Є. Карнович констатує: “Незважаючи на те положення, яке займав при государині Безбородько, він звідував у пору своєї блискучої служби не мало смутку” [4, с. 244]. Постійні інтриги призводили до того, що “граф-доповідач” (як стали його іменувати при дворі) то віддалявся в немилості, то “видужував”, тому що “справи справляти нікому” [4, с. 257]. За труди під час шведської війни, коли граф О.А. Безбородько був не тільки дипломатом, але частково й керівником сухопутних і військових дій, Катерина II надала йому в 1790 р. чин дійсного статського радника [4, с. 257].

“У княже Російській імперії достоїнство” О.А. Безбородько був уведений уже за імператорства Павла I, який так його оцінив: “Ця людина для мене – дар Божий”. І не дивно: Олександр Андрійович володів величезною інформацією про “попередні” справи, і цим міг бути вельми корисний новому монарху. Павло I особисто наказав О. Безбородьку підготувати маніфест про власне сходження на престол, а незабаром “поклав на нього труди по фінансовому комітету”, після чого про Андрія Андрійовича “заговорили, що він “перший міністр” [4, с. 292].

На коронації нового імператора князь О.А. Безбородько був однією з найбільш важливих дійових осіб. У “чині дії коронації” сказано: “Його імператорська величність зволив вказати подати імператорську корону, яку дійсний статський радник I класу граф Безбородько підніс митрополитам, а вони піднесли його величності на подушці” [4, с. 293]. При дворі склалася думка, що Катерина мала наміри передати престол своєму улюбленому внукові Олександрю, обійшовши сина, до якого відчувала сильну неприязнь. Один із сучасників, дошукуючись причин такого виключного благовоління нового імператора до Олександра Андрійовича, писав (наведемо цитату мовою оригіналу, аби читачі могли відчутти енергетику висловлювання, спрямовану не тільки проти О.А. Безбородька): “Екатерина <...> поручила ему составить духовное завещание и вверила хранение онаго ему. По кончине ее, гнусный Безбородко обнаружил всю свою подлость и коварство свойств, соврожденных малороссам: он не Сенату, а Павлу <...> предъявил завещание” [4, с. 287]. Як бачимо, “упередження до малоросів” тануло дуже повільно, не дивлячись на “дивовижну” їх пам'ять, “гострий розум”, “старанну службу і труди”, а також безліч інших важливих для державного мужа достоїнств...

У біографічному дослідженні Н. Григоровича один із розділів має назву “Ставлення до письменників і освіти”. Загалом критично відгукуючись про цю роботу, написану “на замовлення”, Є. Карнович досить позитивно, однак, оцінює виокремлення в ній такого розділу. Хоча в катерининську епоху “так зване меценатство, і в хорошому, і в

поганому спрямуванні, було у великому ходу” [4, с. 259], для О. Безбородька покровительство письменникам було не тільки даниною моді, але й одним із обов’язків вельможі. Олександр Андрійович сам володів пером “так майстерно, що навряд чи зустрічав у середовищі своїх сучасників суперника в цій частині, зрозуміло, у придворних колах”. Біографи висловлюють припущення, “якби Безбородько ступив на літературні терени, то з нього вийшов би чудовий для свого часу письменник” [4, с. 260].

О.А. Безбородько надавав заступництво і підтримку Г. Державіну, І. Хемніцеру, О. Новікову, Д. Фонвізіну, О. Радіщеву й іншим. Г.Р. Державін, наприклад, називав його своїм ангелом-благодійником, не упускаючи, проте, можливості при нагоді дошкульно ущипнути покровителя у своїх віршах. І було за що, адже меценатства “у поганому спрямуванні” сіятельний чиновник також не цурався. Дозволимо собі доповнити розповідь матеріалами із книги М.І. Пиляєва “Забуте минуле околиць Петербурга”, вперше виданої у 1889 р. й написаної – за словами самого автора – як на основі різних історичних джерел, так і усних переказів, збережених старожилами [6]. Розповідаючи про перші багаті мастки на околицях Санкт-Петербурга, М. Пиляєв наводить дані, що в 1782 р. О. Безбородько купив на березі р. Неви дачу за 22,5 тис. руб. і збудував тут розкішний заміський будинок із величезним садом у англійському стилі, безліччю “примхливих” стежинок, із каналами, острівцями, альтанками... Князь задля будівництва, навіть, наробив боргів, прагнучи у пишності не поступатися Г. Потьомкіну. Майже століття потому, в 1873 році, на дачі ще зберігалися залишки колишньої помпезності. Зокрема, можна було побачити гранітний п’єдестал, на якому колись підносилися величезний мідний бюст господаря. У глибині саду все ще стояв храм Сивіли з колосальною статуєю язичницької вішунки майбутнього. Ця статуя вагою 200 пудів (3200 кг), що уособлювала Катерину II, також була відлита з міді у жовтні 1788 р. при Імператорській Академії мистецтв, наслідуючи давньогрецькі зразки.

З цим заміським маєтком найчастіше пов’язують “амурні походеньки” Олександра Андрійовича. За свідченнями сучасників, князь “був дуже охочим” до карт, але ще більш “охочим” був до жінок, причому “різного гатунку”, найперше – актрис; особливо любив італійок, але не оминав і росіянок. Говорили, що саме на цій дачі О. Безбородько тримав свій “сераль”. Той же М. Пиляєв зауважує, що в 60-тих роках (в XIX ст., коли дачею володів граф Г.О. Кушельов-Безбородько) особисто бачив у будинку велику картину, написану олійними фарбами, із зображенням десяти найулюбленіших “одалісок” колишнього господаря. Змальовані вони були сидячи на софі в тій-таки кімнаті, де й висіла картина. На полотні – жінки різних національностей: італійки, німкені, фінки, росіянки, навіть, одна негритянка. Старшою одаліскою була балетна танцівниця Ф.Д. Каратигіна, прихильність до якої Олександр Андрійович зберігав до кінця свого життя. Він мав від неї дочку, Наталію Олександрівну Верещку (прізвище утворене на згадку про перше поселення, яке Катерина II “пожалувала” О. Безбородьку). За спогадами це була гарненька, багата й добре вихована дівчина, яку князь називав своєю вихованкою.

В амурних справах Світлішого князя сповна проявилася його широка натура “спритного хохла” і витримка державного мужа. Вже у досить зрілому віці О. Безбородько певний час добивався взаємності від популярної артистки оперети Лізоньки Уранової, навіть, намагався викрасти її. Доведена переслідуваннями до від-

чаю, актриса під час вистави в Ермітажі, у присутності імператриці, підбігла до авансцени, впала на коліна і заволатала: “Матінко царице, врятуй мене!” – і передала государині письмову скаргу, в якій виклала всі інтриги О. Безбородька. За переказами, Катерина II жорстко “розпекла” підтоптаного ловеласа, а Є. Уранову віддала заміж за актора С.М. Сандунова, звелівши винуватцю відшкодувати витрати на весілля.

Пізніше й сама актриса позбиткувалася зі знахабнілого вельможі. Одного разу під час вистави (О. Безбородько сидів у першому ряді крісел) Є.С. Сандунова підійшла до краю сцени, спритно вийняла з ридикюля гаманець з грошима і, спрямувавши погляд великих лукавих очей на сановника, з іронічною посмішкою проспівала пісеньку про те, що за гроші, навіть за великі, кохання не купиш. Вся зала наповнилася гучними оплесками. Та “розумний Безбородько” плескав у долоні й сміявся голосніше за інших, першим із-поміж інших почав вимагати заспівати на біс. Наступного дня він послав Є. Сандуновій шкатулку з дорогоцінностями [6, с. 69–70].

На думку М.І. Пиляєва, було б несправедливо звинувачувати О.А. Безбородька в низькій моральності. Князь не був виключенням – усі його сучасники, переважно вже немолоді придворні, характеризувалися такими ж якостями. “Любов до жінок була тоді в моді – такий був час і звичаї” [6, с. 70]. Говорили, що у своїх любовних пригодах О. Безбородько шукав полегшення від величезної відповідальності, яку йому часто доводилося брати на себе. Зокрема, маркіз де Палеро стверджував, що жінки ніколи не відволікали його від важливих державних справ і влада їх над ним обмежувалася хіба-що протекцією окремих особистостей, незначних для ходу політичної машини [6, с. 68].

Меценатству в “хорошому спрямуванні” Олександр Андрійович Безбородько також віддав немало і часу, і сил, і коштів. Зокрема, є свідчення, що за дорученням Катерини II, беручи участь у слідстві у справі О. Радішева, він “за вродженим йому м’якосердям” не давав ходу багатьом обтяжливим обставинам. За словами сина О. Радішева, О.А. Безбородько клопотався згодом про помилування його батька перед імператором Павлом I. Оцінюючи цю сторону діяльності князя як людини і державного діяча, Є. Карнович підсумовує: “сприяв загальному ходу освіти в Росії” [4, с. 263–265]. Й історія заснування Гімназії вищих наук у Ніжині тому підтвердження.

Як відомо князь Олександр Андрійович Безбородько, один із найзаможніших вельмож свого часу, не залишив офіційного заповіту, проте, в його паперах зберігся датований останнім роком життя документ під багатозначною назвою “Записка для моєї духівниці”. В ній у п. 7, він писав: “З доходів моїх відкладаючи в перші п’ять років по десять тисяч, для того, що тут потрібно різні борги платити, а потім по двадцяти тисяч протягом восьми років, вносячи їх у ломбард, а з суми цієї і скласти доходи на утримання притулку для похилих і покалічених, де завгодно буде уряду наказати” [6, с. 3]. Граф Ілля Андрійович Безбородько, який успадкував майно, у пам’ять про старшого брата виконав його волю, узгодивши її з потребами часу. Так, замість притулку в Ніжині з’явився один із перших вищих навчальних закладів на території України.

У 1797 р. О.А. Безбородько був “пожалуваний канцлером”, але відчуваючи занепад здоров’я, почав замислюватися про відставку. 16 квітня 1799 р. князь О.А. Безбородько помер у Петербурзі й був похований на кладовищі Олександрівсько-Невської лаври з надзвичайною пишнотою, хоча і висловлював за життя прохання про скромну поховальну церемонію. Цікаво, що імператор – попри вже наведені його слова щодо цінності послуг О. Безбородька для російської корони – під час похорон не був присутній [4, с. 300–301].

Слід зауважити, що авторитет О.А. Безбородька як державного діяча був настільки великий, що за декілька десятиліть після його смерті портрети О. Безбородька можна було все ще бачити в державних установах. Біографи відзначають: порівняно з іншими царедворцями взагалі князь володів декількома прекрасними якостями – “сам не вів інтриг і з усіх найнесприятливіших про нього відгуків не видно, щоб він коли-небудь рив яму іншому, тому, мабуть, і сам не потрапляв до неї, хоча й часто знаходився майже на самому краєчку <...> іншою хорошою якістю Безбородько була його незлобивість” [4, с. 302].

Загалом, попри все, Олександр Андрійович Безбородько був людиною свого часу. Можливо найспритнішою і найрозумнішою. Його заслуги для укріплення Російської імперії беззаперечні у різних сферах державного життя, в тому числі й освітній галузі, опосередковано прислужившись і батьківщині його предків – Україні. То ж, цілком приєднуємося до слів, якими завершує свій біографічний нарис про князя Олександра Андрійовича Безбородька В. Толбін: “Один Бог без гріха <...> Про добро ж, зроблене ним, говорить Ніжин, говорить ціла Малоросія і цього досить, щоб пам’ять Світлішого назавжди поважалася” [3, с. 153].

1. *Вересаев В.В.* Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников / Предисл. Ю. Манна; Коммент. Э. Безносова. – Х.: Прапор, 1990. – 680 с.
2. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько: Издание второе, исправленное и дополненное. – Спб., 1881. – Отдел первый. – 473 с.; Отдел второй – CLXXXVII с.
3. *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1: 1747–1787 г.г. – Спб.: Типография В.С. Балашева, 1879. – 649 с.
4. *Карнович Е.П.* Замечательные и загадочные личности 18 и 19 столетий. – Спб.: Издание А.С. Суворина, 1884. – 520 с.
5. *Лавровский Н.А.* Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832). – К., 1879. – 158 с.
6. *Петухов Е.В.* Гимназия высших наук в Нежине. 1820–1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк. – Спб.: Типография В.С. Балашева и К. – 1895. – 61 с.
7. *Пыляев М.И.* Забытое прошлое окрестностей Петербурга / Вступительная статья А.А. Алексева. – Спб.: “Паритет”, 2008. – 528 с.; ил.

Кучерявец В. “Перший видатний державний муж у Росії з українських уродженців”: князь Олександр Андрійович Безбородько

У біографічному нарисі одного з найбільш видатних державних діячів Російської імперії доби правління Катерини II та Павла I висвітлені основні віхи його життя і кар’єрного зростання. Постать відомого російського царедворця з українського походження змальовується через призму його професійної діяльності та приватного життя. Акцентується увага на унікальних здібностях О.А. Безбородька, що уможливили його стрімке соціальне й матеріальне звеличення.

Кучерявец В. “Первый выдающийся государственный муж в России из украинских уроженцев: князь Александр Андреевич Безбородько”

В биографическом очерке об одном из наиболее выдающихся государственных деятелей Российской империи времен Екатерины II и Павла I определены основные вехи его жизни и карьеры. Персона известного российского царедворца украинского происхождения изображается сквозь призму его профессиональной деятельности и личной жизни. Акцентируется внимание на уникальных способностях О.А. Безбородька, которые способствовали его стремительному социальному и материальному возвеличению.

Kucheryavets' V. "First prominent state figure in Russia from the Ukrainian natives: prince Olexandr Bezborod'ko"

In the biographic essay about one of the most prominent statesmen of the Russian empire of time of Katherina II and Paul I the basic landmarks of his life and career are certain. The figure of the known Russian courtier from the Ukrainian origin is represented through the prism of his professional activity and private life. Attention is accented on the unique capabilities of O.A. Bezborod'ka, that did possible his swift social and financial glorifying.

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ)

З епістолярної спадщини професора Петра Люперсольського

На сучасному етапі розвитку світова історична наука переживає період зміни парадигм історіописання [1]. В українських реаліях цей процес проходить як на рівні зміни ідеологічних засновків, так і на рівні засвоєння нової методології та методів історіописання.

Серед загальних тенденцій історичної думки можна виділити процес зближення історичної науки з іншими та зміщення акцентів у бік свідомісної й культурної історії, що дає змогу отримати повніше й усебічніше знання про минулу дійсність – більш повне уявлення про зміну мислення та поведінки людей і спільнот у минулому. Л. Зашкільняк зазначає: “порівняно з попередньою історіографією XIX–XX ст. сучасні дослідники минулого все більше переносять погляди з т. зв. “зовнішньої” історії подій та явищ соціального життя на “внутрішню” історію свідомості та мислення, котрі їм передують” [2]. Таким чином, на сьогоднішньому етапі розвитку історичної науки, важливою складовою мікроісторичних досліджень став аналіз індивідуальної свідомості й індивідуальної діяльності, максимально наближений до особи, до її особистої історії [3].

Відповідно, в історичній науці спостерігається й зміна ставлення до епістолярної спадщини як до історичного джерела. Відтак, листи все частіше стають як джерелами для різноманітних досліджень, насамперед біографічних, так і темою самостійних джерелознавчих студій.

Наприкінці XX ст. значно розширилася і сфера біографістики. Поруч із описом видатних політичних постатей, зростає кількість життєписів простих людей, що може пояснюватися загальною зміною ставлення до людської особистості та тенденцією до персоналізації предмета історії [4].

У біографістиці чітко виділяються два аспекти: загальне (типове) та індивідуальне. Так, з одного боку, власне реконструкція історичного контексту епохи визначається Наталі Земон Девіс як завдання “вписати особовий випадок або конкретну форму поведінки в рамки тієї культурної практики, що була притаманна людям” певної епохи [5]. З іншого боку – відхилення від “загальноприйнятої” норми (вираженої формулою “нормальної людини певної епохи”) дає змогу побачити специфіку і значення певного індивіда в історичному процесі. В контексті біографії професора П. Люперсольського – життя, думки й переживання вченого, “вікиненого” зі свого звичного соціуму; життя в провінції в колі інститутських колег людини, яка зробила спробу “повернутися” у світ своєї юності.

Біографія вченого – це відображення історії долі представників його кола – інтелігенції, насамперед, колег за корпорацією; врешті – відображення розвитку науки і вищої школи (в даному випадку Російської імперії загалом і України, зокрема). То ж, біографія вченого є своєрідною мікромоделлю макросвіту науки, яка, проте, дає змогу зрозуміти останню – як планетарна теорія (макросвіт) пояснює атомарні закони (мікросвіт) і навпаки.

Яскравим і своєрідним центром античних студій другої половини XIX ст. був Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ), першим завідувачем кафедри всесвітньої історії в якому був професор Петро Люперсольський, викладанням і науковою діяльністю якого в НІФІ протягом 22 років був закладений базис для вивчення й дослідження античної історії в цьому навчальному закладові [6]. Петро Люперсольський служив у НІФІ з самого початку його заснування; навіть був присутній на відкритті інституту, зreformованого з Юридичного ліцею князя Безбородька, 14 вересня 1875 р. За час служби в НІФІ вченим була створена й більшість його наукових праць (поза межами Ніжина була підготовлена і видана лише його магістерська дисертація). Впродовж ніжинського періоду життя професора в НІФІ лише формувалася повноцінна база як для навчального процесу, так і для наукових досліджень, відбувався активний процес наповнення бібліотечних фондів науковою літературою, налагодження видавничої справи.

У 1895 р. за вислугою 35 років, яка передбачала вихід на пенсію, бажання професора залишитися викладати на кафедрі було задоволене лише частково. П. Люперсольський був змушений вийти у відставку, але враховуючи його заслуги, досвід, знання, отримав можливість читати лекції на кафедрі загальної історії зі збереженням звання професора [7]. Але вже за два роки через погіршення стану здоров'я за власним мав цілком полишити викладання [8].

Цікаво, але незважаючи на те, що більшість творчого життя Петро Люперсольський провів у НІФІ, вийшовши у відставку (на той момент він лікувався у Севастополі) він ніколи потому не повернувся до Ніжина. З його епістолярію можна впевнено стверджувати, що отримавши відставку й прямуючи з Криму до Петербургу він назавжди полишив і Ніжин. Подальше життя колишнього професора було пов'язане зі столицею Російської імперії та рідною В'яткою. Період перебування на пенсії, попри певне висвітлення в історіографії постаті вченого [9], все ще залишається малодослідженим.

Визначена на сьогодні епістолярна спадщина Петра Люперсольського досить незначна. Вона містить інформацію про життя вченого після виходу у відставку, а також дає певну інформацію щодо реконструкції ніжинського кола спілкування професора. Крім листування П. Люперсольського, реконструкція його ніжинського кола спілкування доповнюється відомостями зі щоденника його колеги з НІФІ проф. М. Бережкова. Відтак, є можливість реконструювати певний сегмент особистого оточення проф. П. Люперсольського, який буде частково співпадати з колом проф. М. Бережкова.

До близького оточення Петра Люперсольського, насамперед, належав протоієрей Андрій Хойнацький. Останній як і П. Люперсольський отримав духовну освіту, але на відміну від нього перейшов працювати до НІФІ зі зreformованого Юридичного ліцею. То ж, якщо П. Люперсольський у Ніжину був спершу “чужинцем”, то для А. Хойнацького місто було вже звичним, “рідним”. До того ж обоє належали до одного покоління: народилися і сформувалися за миколаївської доби, але творчий шлях пройшов у епоху олександрівських реформ (що, власне, і творилися представниками покоління П. Люпе-

рсьольського та А. Хойнацького. Крім того, поєднувала двох професорів НІФІ також громадська діяльність – обоє належали до ніжинської навчальної ради, були ініціаторами і одними зі співзасновників Ніжинського благодійного братства при ніжинському Благовіщенському чоловічому монастирі. Відтак, не випадково проф. П. Люперсьольський був автором праці, присвяченої пам'яті колеги і товариша А. Хойнацького.

До “старшого” покоління ніжинського кола спілкування П. Люперсьольського належать також священики ніжинської грецької церкви о. Олександр Лобачевський і, особливо, о. Олександр Імшенецький. Додамо також професора грецької словесності А. Добіаша, який присвятив НІФІ понад 35 років (1875–1911), професора римської словесності Р. Фохта – з ним П. Люперсьольський підтримував стосунки і в період відставки. Особливо варто відмітити колегу й однодумця П. Люперсьольського – професора НІФІ (1877–1885), в майбутньому академіка Імператорської академії наук Г. Зенгера [10].

До молодшого покоління ніжинського кола спілкування П. Люперсьольського належать, насамперед, представники покоління М. Бережкова*¹. Це директори інституту М. Скворцов і Ф. Гельбеке, професор грецької словесності С. Жданов, викладач педагогіки та психології М. Лілеєв, відомі вчені-славісти В. Качановський, М. Соколов, М. Сперанський. До цього ж кола належав законовчитель НІФІ – наступник А. Хойнацького – П. Светлов. Серед “молодшого” оточення П. Люперсьольського був його учень – колишній студент, а на той час уже професор НІФІ Іван Турцевич, а також учень Ф. Соколова – колеги за семінаром професора Санкт-Петербурзького університету М. Куторги – Олексій Покровський. Останній, власне, і продовжив традиції пєтербурзької античної школи у стінах НІФІ.

З-поміж “ніжинських добрих молодців та їх дружин” – позаінститутських знайомих П. Люперсьольського – виділяється сім'я відставного полковника М. Токарева. Підтримував вчений контакти також із професорами Київського університету Св. Володимира, серед яких на сьогодні встановлена персона проф. О. Котляревського [11] та І. Луцицького.

Цікавою і важливою для подальшого дослідження постаті П. Люперсьольського є досить значна присутність у листах П. Люперсьольського представниць чарівної статі. З одного боку, така пильна увага до жінок старого одинака в листах до іншого “колеги зі самотності” певною мірою характеризує особу професора, який досить болісно переживав невлаштованість свого сімейного життя. Тому така увага до чужих жінок, окрім суто етикетних (куртуазних) норм, була своєрідною психо-компенсаторною реакцією професора на власну самотність. З другого ж боку, завдяки тому, що імена жінок згадуються, здебільшого, з іменами їх чоловіків, – це дає змогу відтворити більш повно й чоловічу частину ніжинської професорської корпорації, відтворити більш повно її історію.

Звісно, це лише частина – сегмент – з кола приватного спілкування проф. П. Люперсьольського. Але для тогочасного Ніжина навіть такий перелік контактів указує на значну комунікабельність ученого, різноманітність його інтересів і захоплення. Щоправда, із запропонованої реконструкції видно, що в оточенні проф. П. Люперсьольського (і це цілком природно для провінційного міста) переважають колеги з НІФІ та представники духовенства – що відповідало його освіті й виду професійних занять.

*¹ Покоління ідентифікується за критерієм автора джерела (щоденника, адресата листів). Тут мається на увазі як вікова група (час народження 1850–1860–ті роки), так і професори, що почали працювати в інституті в 1880–1990-тих роках.

Таким чином, за матеріалами епістолярію можна виснувати, що Петро Люперсольський був людиною науки й освіти – інститут був його рідною домівкою, – не тільки через те, що його службове житло знаходилося тут-таки на третьому поверсі одного з флігелів будівлі НІФІ. Навіть після виходу у відставку, проживаючи в Санкт-Петербурзі, серед контактів П. Люперсольського зустрічаються колишні колеги з Ніжина – навіть поза інститутом він цілком ідентифікує себе з “професорською корпорацією” НІФІ.

Найкращу характеристику колезі та друзі дав М. Бережков, який в одних зі своїх робіт зазначив, що серед товариства Петро Люперсольський тримався з почуттям власної гідності й цінував це почуття в інших. Це декому могло здатися пихатістю – але то було лише з першого погляду. Насправді Петро Люперсольський був шляхетно сміливою, прямодушною, а головне – дуже доброю і чуйною людиною [12].

* * * * *

Професор П. Люперсольський залишив невелику епістолярну спадщину. Віднайдені поки всього 6 його листів, із яких 5 мають приватний характер (до М. Бережкова) та 1 діловий – лист-рекомендація до проф. І. Лучицького. Листи до М. Бережкова охоплюють період із 28 вересня 1897 р. до 27 грудня 1900 р. (виявити листи-відповіді М. Бережкова поки не вдалося). Лист до І. Лучицького датований 24 грудня 1894 р.

Листи до М. Бережкова, що зберігаються в особовому фонді М. Бережкова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; мають цінність насамперед тим, що уможливають реконструкцію ніжинського оточення вченого, яке складалося переважно з інститутських колег. Вельми цінним є те, що листи до М. Бережкова підтверджують відсутність нових праць у П. Люперсольського, створених ним перебуваючи у відставці. Міститься в цих листах і певна інформація про соціокультурний простір Санкт-Петербурга. Проте, інформативність уміщених далі листів П. Люперсольського не є вичерпаною в даному дослідженні, відтак, вони становлять джерелознавчу цінність для подальшого наукового досліджу.

Усі листи публікуються вперше за автографами. В публікації збережена пунктуація та лексика оригіналу. Граматичні форми приведені у відповідність до вимог правопису сучасної російської ділової мови.

Листи подаються у хронологічному порядку, датування визначене за автографами, дати подаються за старим стилем. На початку тексту листа у правому верхньому куті курсивом указана (за наявності), дата отримання листа адресатом, яка зазначена рукою останнього в тексті оригіналу документу.

-
1. *Зашикільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів, 2007. – С. 4.
 2. Там само. – С. 5.
 3. Див.: *Репина Л. П.* “Персональная история”: биография как средство исторического познания // *Казус. Индивидуальное и уникальное в истории.* 1999. – М., 1999. – С. 76–100.
 4. *Репина Л. П.* Личность и общество, или история в биографиях // *История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной.* – М., 2005. – С. 7. Також див.: *Репина Л. П.* От “истории одной жизни” к “персональной истории” // *История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной.* – М., 2005. – С. 55–74.
 5. Цит. за: *Леви Дж.* Биография и история // *Современные методы преподавания новейшей истории.* – М., 1996. – С. 199.
 6. *Гордієнко Д.* Ad fontes: до витоків Ніжинської античної школи – професор Петро Люперсольський //

- Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. Вип. 3(6). – Ніжин, 2007. – С. 99–120.
7. Там само. – С. 104.
 8. Там само.
 9. *Бережков М. Н.* В память профессора Петра Ивановича Люперольского // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Ніжин, 1904. – Т. 21. – С. 1–15. *Гордієнко Д.* Вказана праця. – С. 99–120; *Його ж.* Петро Люперольський як історик античності // Видатні постаті науки, культури і освіти України. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції (30–31 жовтня 2008 р., м. Київ). – К., 2008. – С. 56–58; *Його ж.* Професор Петро Люперольський як історик античності // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – К., 2009. – № 2. – С. 104–109; *Його ж.* Професор Петро Люперольський – місце та роль в історичній науці // Література та культура Полісся. – Вип. 51: Регіональна історія та культура XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2009. – С. 92–102; *Його ж.* Анекдоти професора Петра Люперольського // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. кол. О. Б. Коваленко, заст. гол. ред. кол. О. М. Титова. Вип. 8 (11). – К., 2009. – С. 159–164.
 10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 23, спр. 825, арк 2 зв.
 11. Там само, ф. 23, спр. 14, арк. 26.
 12. *Бережков М. Н.* Вказана праця. – С. 14.

№ 1 – 24 грудня 1894 р. – м. Ніжин. – Лист П. Люперольського до І. Лучицького в м. Київ

Многоуважаемый Иван Васильевич! [1]

Податель сего г. Волков [2], окончивший курс в нашем Институте по Историческому отделению, желает посвятить себя научным занятиям историей. В Институте, на всех курсах, он был нам известен за отличного студента. По древним языкам он был одним из лучших и довольно свободно может читать научные произведения на немецком и французском языках. Он просил меня рекомендовать его профессорам истории в Киевском Университете. С удовольствием делаю это и прошу усерднейше Вас не отказать ему в совете и руководстве. Принося Вам сердечные поздравления с наступающим праздником и Новым Годом, прошу принять уверение в глубочайшем почтении и душевной преданности.

П. Люперольский

Нежин, 24 дек[абря] 1894 г.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
Ф. III, од.зб. 8076. арк. 1–1 зв.
Рукопис. Оригінал.

№ 2 – 28 вересня 1897 р. – м. Севастополь. – Лист П. Люперольського до М. Бережкова [3] в м. Ніжин

2 октября

Дражайший Михаил Николаевич!

Пишу Вам покамест на самую скорую руку. Я в большой тревоге. До сих пор ничего не знаю о своей отставке, а потому не знаю и того, вправе ли я отсутствовать с места своей службы – в учебное время [4]. Я пишу Алексею Ивановичу [5], как ученому секретарю, прося его

уведомить меня относительно моей отставки. Деньги у меня также совсем на исходе; пишу поэтому Андрею Максимовичу о высылке мне денег из кассы; но может быть кто другой заведывает кассой; а посему обращаюсь к Вам, Михаил Николаевич, с убедительнейшею просьбою похлопотать, поскольку возможно, о том, чтобы поскорее мне выслали денег по след[ующему] адресу: В г. Севастополь (Таврич[еской] губ.) – В Георгиевском Балаклавском монастыре. Уведомьте меня также и об моей отставке. Сердечнейший поклон передайте от меня Григорию Васильевичу [6], Марие Ивановне [7], Владимиру Васильевичу [8], оо. Александрам (Лобачевскому [9] и Имшенецкому [10]), конечно – Антону Вячеславовичу [11], Феодоре Карловне, словом всем бывшим моим дражайшим сотоварищам – вообще и каждому поименно. Вам самим – нижайший и сердечнейший поклон мой.

Душевно предан
П. Люперольский

28 сент[ября] 1897 г.

Институт рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
Ф. XXIII, од.зб. 904. арк. 1–2.
Рукопис. Оригінал.

№ 3 – 20 жовтня 1897 р. – м. Севастополь. – Лист П. Люперольського до М. Бережкова в м. Ніжин

24 октября

Дражайший Михаил Николаевич!

Весьма признателен Вам за Ваши скорые и сердечные ответы мне на мое письмо. Последнее письмо Ваше, с прискорбною вестью о кончине Ивана Антоновича и Андрея Максимовича, я получил, возвратившись в свой номер в монастырской гостиннице – от вечерни, за которой читан был акафист Божией Матери. На другой день я подал за литургией просфору за упокой усопших, а после обедни – отслужили мне панихиду по новопреставленным. Как прискорбно: смерть Андрея Максимовича поразила меня особенно своею неожиданностью для меня; только что перед тем я получил от него деньги, о которых ему писал. На пакете адрес писан его ровным и твердым почерком.

Эти дни у нас стояла ужасная погода: ярилась дни и ночи буря, так что казалось разнесет по ветру или снесет в море весь наш Георгиевский монастырь. В Севастополе от ливня было настоящее наводнение, от которого пострадало много народу. Я схватил сильную простуду. В монастырской гостиннице большая часть номеров без печей. Меня перевели в номер с печкой; дрова в ней горели очень хорошо, но скоро тепло все выдувало и печь быстро остывала. Последние дни я дневал и ночевал в гостиннице один-одиошенек. Третьего дня перебрался из монастыря в Севастополь и в конце недели выеду в Петербург. Мне нельзя поехать на Нежин. У меня нет теплой одежды и не в чем будет ходить или ездить по городу. Здесь сяду в вагон и буду ехать вплоть до Петербурга.

Передайте мой нижайший поклон как институтским, так и гимназическим моим коллегам. Благодарю душевно за добрую память обо мне поименованных Вами в письме сотоварищей моих. Когда увидите, передайте поклон Михаилу Григорьевичу Токареву и всему его семейству. Я напишу им из Петербурга. Что касается портретов Государя и Государыни, то я позволил себе поместить их у Вас потому, что не имел возможности их упаковать и отправить в Петербург. Теперь тоже мне трудно что-нибудь решить о них, так как не знаю, как устроюсь в Петербурге. Из Петербурга напишу Вам.

Пишу несколько писем враз и устал. Хочется все окончить их сегодня и отправить, но рука уже заминается. Сегодня чудный, теплый день. Вчера было очень холодно.

Душевно предан Вам
П. Люперольский

Севастополь,
20 окт[ября] 1897 г.

Институт рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
Ф. XXIII, од.зб. 905. арк. 1–2.
Рукопис. Оригінал.

№ 4 – 09 січня 1898 р. – м. Санкт-Петербург. – Лист П. Люперольського до М. Бережкова в м. Ніжин

получ[ено] 13 января

Многоуважаемый Михаил Иванович!
т[о] е[сть] Николаевич [12]

Накануне Нового Года Фридрих Фердинандович [13] вместе с Алексеем Ивановичем [14] подъяли труд навеситить меня в теперешнем моем жилище – на самом краю Петербурга. Они привезли с собой драгоценный, прекрасный дар мне от достоуважаемых моих сотоварищей и сослуживцев нежинских. Глубоко был я этим взволнован. Никак не мог чаять столь лестного к себе внимания. Ничего подобного еще и не бывало в моей жизни. Не знаю, чем и как выразить свою признательность всем Вам! Даруй Вам, Господи, доброе здравие и всякую радость. Низко кланяюсь всем.

Как превосходно все исполнено в альбоме: и лица и виды! Карточка Матвея Ивановича [15] также там есть. Карточки там – не в полном комплекте; не смею об этом просить, но желал бы иметь полный комплект, так как со стороны всех их равно имел честь пользоваться добрым участием, радушием и гостеприимством. Походатайствуйте, дражайший Михаил Николаевич, за меня пред теми, чьих карточек в альбоме не имеется.

В Петербурге мне, покамест, живется очень плохо во всех отношениях. Нынешняя петербургская зима тяжела для моего здоровья. Постоянно страдаю разными простудными болезнями, но больше всего беспокоит меня сердцебиение; в Крыму оно совсем было прошло; усиливается оно у меня после всякого длинного странствия по здешним безконечным протяжениям, но бывает иногда и без всякой понятной для меня причины. Сижу я больше всего дома и читаю ... [16] до умоистощения. У моего квартирного хозяина оказалось полное собрание сочинений Достоевского. Я набросился на них. Прочитал “Братьев Карамазовых”, “Записки из мертвого дома”, “Преступление и наказание” и – совершенно измучился. Это, поистине, писатель-мучитель. Чем увлекательнее, тем мучительнее. Теперь не решаюсь и подступиться к остальным его произведениям. Чрез того же квартирного хозяина имею возможность получать *gratis**¹ “Русский архив”, “Русскую Старину”, Revue d.d. Monde’я, “Revue des Revues”, как-выми и наслаждаюсь безмятежно. Из газет читаю “Новое время” и “Биржевые Ведомости”. Хозяйка дома в этом году абонировалась на “Ниву” и с первым же номером этого журнальчика получила, как премию, 1-й том полного собрания сочинений Тургенева. Вот и еще прекрасное чтение. Но все это – не есть настоящее дело, а только времяпровождение, которым начинаю тяготиться. Однако – как взяться за дело? Я живу на бивуаках и в самом отдаленном от всех центров захолустье Петербурга. Даже конка от меня далеко. Книги мои лежат в кладовой

*¹ З латини – *здарма, безкоштовно (авт.)*.

нераспакованные. Для того, чтобы устроиться добropорядочно на собственной, например, квартире, надобно всем вновь заводитьсь. Я приценивался кое к чему из мебели: хорошее все очень дорого, дешевое – плохо. Между тем теперь середина зимы. Квартиры теперь заняты, их вообще мало, очень дороги и отдаются не иначе, как по контракту на год – minimum. Никак поэтому не отваживаюсь теперь нанять квартиру. Посмотрю, что Бог даст – к лету или по весне. Но хуже всего то, что я часто хвораю. В Новый год собирался было сделать некоторые самонужнейшие и самаважнейшие визиты, но утром не мог подняться с постели от лихорадочного пароксизма. Не был и в церкви. Не выхожу из комнаты 3-й день. На похороны Ивана Давидовича не мог и подумать ехать, а как хотелось! Слава Богу, удалось хоть побывать на панихиде в квартире покойного, весьма торжественной, на которой присутствовал и Великий Князь Константин Константинович. Своей высокой, статной фигурой он выделялся среди всех присутствующих. По окончании панихиды Его Высочество сделал земной поклон перед образом, приложился к образку в руках покойного, опять сделал земной поклон перед образом и затем подошел к двум дамам, стоявшим близ усопшего, и побеседовал с ними.

Пишу и не напишусь. Столь о многом имел бы и хотел бы с Вами побеседовать! Но письмо имеет слишком тесные пределы и все не то, что живая беседа лицом к лицу. Говоришь только сам, а собеседника не видишь и не слышишь.

Как здравствуете сами Вы, Михаил Николаевич! Мне крайне совестно перед Вами и перед всеми, что не писал Вам по прибытии в Петербург. Это оттого, что я все было думал устроиться иначе, поудобнее, нежели теперь, и уже тогда написать. Но очень я отвык от квартирных хлопот, прожил долго на казенной квартире. Только лишившись этого блага, почувствуешь, как оно важно. Еще того больше устрашает меня обзаведение хозяйством. Все это действует на меня удручающе. Я стал точно в тупике.

Заканчиваю покамест письмо. Бог даст – напишу Вам и многим другим при более спокойном состоянии духа.

Душевно почитающий Вас и преданный
П. Люперольский

С[анкт]-Петербург,
9 января, 1898 г.

Лиговская улица,
близ Московской заставы,
№ дома 264.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
Ф. XXIII, од.зб. 906. арк. 1–4.
Рукопис. Оригінал.

№ 5 – [не раніше 10 квітня 1898 р.] – [м. Санкт-Петербург]. – Лист П. Люперольського до М. Бережкова в м. Ніжин

24 апреля

Дорогой и глубокоуважаемый Михаил Николаевич!

Воистину воскрес!

Сию минуту с душевною радостью получил прекрасное приветствие Ваше и Вашими же прекрасными словами ответствую Вам: “да посетит нас радость Воскресения!” Приношу сердечное поздравление достоуважаемой мамаше Вашей и благодарю ее за добрую память обо

мне. Прошу Вас также свидетельствовать от меня глубочайшее почтение Владимирскому отцу ректору [17]: конечно, путь жизни, свыше ему предудказанный, прямой, ясный и высокий.

Думаю также, как и Вы, что Григорий Васильевич [18] будет инспекторствовать с умом и тактом [19]: передайте как ему, так и Марии Ивановне [20] мой сердечный привет, а ровно и детям их. Сохраняю самую живую память о всех своих сотоварищах нежинских, так как бы доселе принадлежал к их товарищескому кругу: усерднейше прошу Вас каждому из них свидетельствовать от меня глубочайшее почтение и передать нижайший поклон.

О кончине истинно благородного и гуманного Василия Яковлевича я прочитал, с истинною скорбию, в “Новом времени”. Если будете иметь случай, выразите от меня Евгении Васильевне глубокое сочувствие мое ее горестной утрате.

Что могу сказать Вам о себе? Мало хорошего. Живу, собственно говоря, весьма плохо в северной Пальмире [21]. Хвораю часто. Устроиться мало-мальски порядочно никак до сих пор мне не удается. Вообще же пребывание в отставке, по моему, есть нечто, само по себе, пустяшное и, так сказать, ни то ни сё. Человек сильно умалывается и тускнеет. Не знаю также, где буду ныне проводить лето. Денег стало теперь меньше, а потому меньше и предприимчивости насчет поездок.

Как здравствуют и благоденствуют: о. Александр Михайлович, Елена Павловна и их детки? Глубочайший им поклон от меня. Передайте также сердечнейший поклон полковнику Михаилу Григорьевичу Токареву, Варваре Платоновне [22] и их деткам. Глубочайшее почтение о. Феодору Сахновскому, о. диакону учительствующему, г-м учительным. Вспоминаю с отрядным чувством о преображенской школе.

Приношу Вам душевнейшую признательность за дружескую память обо мне. Да дарует Вам Господь здоровье и всякий дар совершенный.

Душевно преданный
П. Люперольский

[s. l., s. a.]

Институт рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
Ф. XXIII, од.зб. 908. арк. 1–2.
Рукопис. Оригінал.

№ 6 – 27 грудня 1900 р. – м. Санкт-Петербург. – Лист П. Люперольського до М. Бережкова в м. Ніжин

Многоуважаемый Михаил Николаевич!

Очень давно не писал Вам и не получал от Вас письма. Не писал не оттого, чтобы не помнить Вашего хлеба-соли и доброго ко мне расположения, а от разных зlob и озлоблений житейских. Несколько раз менял я в Петербурге место своего жительства, в чайнии, конечно, устроиться получше, но всякий раз поправлялся лишь из кулька в рогожку. Прошлый год сделал опыт жить собственной квартирой и даже уплатил квартирный налог в размере 11 р. 50 к.; но оказалось очень трудным делом управляться с прислугой; особенно плохо приходилось оставаться совершенно одному в квартире, иногда – несколько дней, при перемене одной прислуги на другую; да и так – петербургская прислуга любит погулять и, отпросившись после обеда, возвращается домой далеко за полночь: неуютно ли дежурить! Теперь опять живу в мебелированных комнатах со столом; впрочем мебель и другие хозяйственные вещи, какие себе завел, сохраняю на всякий случай. Комнаты мои (2) сухие и теплые, стол дов[ольно] сносный; но у хозяйки четверо детей, производящих немало шуму и гаму.

Получил III том “Сборника” [23], первым делом прочел, и с истинным интересом, *Puschkiniana* [24], а за тем и все прочее. По моему мнению – хорошо пишут нежинцы и народ [они] – ретивый и работающий. Как многое и как многих воспомнул я в глубине души, просматривая юбилейный биографический словарь [25]! Да, Институт хорошо заявил себя и продолжает заявлять: бодро и честно несет службу государству и обществу.

Как Вы поживаете и здравствуете? Как поживают Михаил Нестерович [26], Иван Григорьевич [27]? Продолжает ли Владимир Васильевич [28] издавать “Вестник Славянства” и жить-ствовать на Магерках [29]? Об Алексее Ивановиче [30] имею некоторые сведения от его родных, а также – и о Григории Васильевиче [31] от Николая Ефремовича [32], у которого, впрочем давно не был. Сергея Николаевича [33] прошлой зимой даже принимал на собств[енной] своей квартире. Как здравствует Рихард Августович [34]? С особенным интересом читал реферат [35] Вальтера Рихардовича [36] о монете с изображением Христа и надписью: “*mošiax melax*” [37], равно как и статью (слышанную мною лично на заседании) “*P. Dolabella* и *Sp. Lentulus*” [38]. Благодушествует ли и исцеляет по-прежнему недуги Иван Никитич [39]? Меня он всегда отлично лечил, а теперь меня лечат плохо. Нижайший ему поклон и – Надежде Ивановне [40]. Такой ли же молодчина Иродион Корнеевич, каким был? Михаил Иванович Лилеев [41], я слышал, оставил совсем службу в Институте; а о Николае Стратониновиче [42] слышал очень горестные вести. Не достанет ли меня писати о коем-либо из бывших со товарищей и добрых знакомых в Нежине. Года два тому назад я, хотя редко, но виделся с Николаем Андреевичем Абрамовым [43]; а теперь даже не знаю, в Петербурге ли он. Как Андрею Федоровичу [44], так и Ольге Петровне, само собою разумеется и Марии Ивановне – нижайший поклон; равным образом Анне Яковлевне и иным институтским и гимназическим дамам. Ивану Николаевичу Михайловскому [45] я писывал: свидетельствую ему*¹ и Варваре Лукиановне [46] глубоч[айшее] почтение. Не забудьте таковые же от меня передать Ивану Афанасьевичу [47] и Екатерине Петровне [48], Осипу Алексеевичу и Фридерике Григорьевне. Что Вы знаете о житье-бытье в Киеве Павла Яковлевича [49] и Софии Ивановны [50]? При случае передайте им от меня поклон, а о. Александру Лобачевскому [51] передайте таковой при сем удобном случае. Как здравствует о. архимандрит и как идут дела благотв[орительного] общества [52]? Отцу архимандриту и о. Сахновскому прошу свидетельствовать глубоч[айшее] мое почтение. Кто попечитель в преображенской школе? А наш дражайший Александр Михайлович Имшенецкий оставил сырыми супругу и детей! Глубочайший мой поклон Елене Павловне [53] и деткам ее.

Как здравствуют, где и как поживают Михаил Григорьевич и Варвара Платоновна Токаревы, их милые девочки, и бываете ли Вы у них? Что еще и кого еще вспомнать? Начальствам я недавно написал особливо и препроводил свой взнос за 3 года в кассу Общества. Возвратилась ли из путешествия за границей Ольга Константиновна Покровская [54]? Всем вообще, каждому нежинскому доброму молодцу из знаемых мною и их супругам, при сообразном случае, передайте мой привет. Под добрыми же молодцами разумею вообще граждан Нежина, но наипаче – институтских и гимназических.

Все вышеписанное начертано было мною до праздников. Пред самым праздником я слег и не был в Рождество Христово ни у всенощной, ни у обедни; это очень меня огорчало; но весьма обрадовало Ваше письмо, полученное мною вечером в 1-й день праздника. Вот истинно получил облегчение в самую трудную и в самую нужную пору! Искренне благодарю Вас и ... [55] как это хорошо сказано: “сразу узнали Ваш голос!” Сегодня (среда, 27 дек[абря] 1900 г.) мне лучше и я мог докончить письмо, которое спешу отправить Вам – как оно есть.

*¹ В его статье о “Доводе вкратце” курьезная цитата, что “латинники св. Йова зовут срамно” [примітка П. Люперольського – *авт.*].

Итак – ограничиваюсь теперь лишь пожеланием Вам благоденствия и многих лет – в наступающем *Новом Столети*, с каковым и имею честь поздравить как Вас, так и прочих, о коих в письме выше написано было. Да будет Слава в вышних Богу и на Земли мир!

Душевно почитающий Вас и преданный
П. Люперольский

С[анкт]-Петербург, 27 декабря, 1900 г.
Грязная улица, д. № 1 Б, кв. № 2.

Р. S. Само собою разумеется, что душевно признателен Вам за Ваш подарок к празднику – труд Высокопреосвященного Евгения [56], изданный Вами.

Институт рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського,
Ф. XXIII, од.зб. 907. арк. 1–4.
Рукопис. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Лучицький Іван Васильович (1845–1918). Відомий український історик. Випускник Університету Св. Володимира в Києві. В 1871 р. захистив магістерську дисертацію “Кальвинисты и феодальная аристократия во Франции”, два роки перебував за кордоном – у Франції, Німеччині, Італії, де працював над докторською дисертацією “Католическая лига и кальвинисты во Франции” (1877). До 1901 р. викладав історію в Київському університеті, в 1879–1889 і 1904–1905 роках викладав на Київських вищих жіночих курсах. Один із засновників Конституційно-демократичної партії, працював у Товаристві автономістів-федералістів, член III Державної думи. З 1908 р. – член-кореспондент Імператорської академії наук [про нього див.: *Іванов Ю.Ф.* І. В. Лучицький – видаючийся учений, педагог и общественный деятель // *Вопросы истории.* – 2000. – № 2. – С. 150–161].
2. Волков Григорій Якович у 1893 р. закінчив НІФІ. Однак, очевидно, з рекомендації П. Люперольського нічого не вийшло – в 1893 р. він викладав історію та географію в Роменській жіночій гімназії; з 1898 р. – класичні мови в Стародубській прогімназії.
3. Бережков Михайло Миколайович (1850–1932). Відомий історик-русист. Випускник Санкт-Петербурзького університету (1879). Протягом 1882–1904 років – професор НІФІ, з 1919 р. – позаштатний професор Ніжинського інституту народної освіти та бібліотекар фундаментальної бібліотеки. Написав спогади про проф. П. Люперольського (див.: *Бережков М.Н.* В память профессора Петра Ивановича Люперольского // *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине.* – Ніжин, 1904. – Т. 21. – С. 1–15. Також див.: *Шинко Л.В.* Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова / Київський національний університет імені Т. Шевченка. – Дис. канд. іст. наук: Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2007. – 232+11 с.].
4. П. Люперольський подав заяву на відставку, проте, до початку навчального року позитивного рішення щодо неї ще не було. Звідси й турбота професора про свою відсутність на початку навчального року на робочому місці.
5. Покровський Олексій Іванович (1868–1928). Відомий історик-класик. Випускник Санкт-Петербурзького університету (1879), учень Ф. Соколова. Протягом 1891–1894 років – приват-доцент Санкт-Петербурзького університету, 1894–1905 років – професор НІФІ, 1905–1920 років – професор Київського університету Св. Володимира, з 1920 р. – професор Ніжинського інституту народної освіти, член і керівник античної секції Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. На час написання листа був вченим секретарем НІФІ.
6. Малеванський Григорій Васильович (1840–?). Випускник Київської Духовної Академії (1868). Протягом 1868–1878 років – доцент по кафедрі богослов'я цього навчального закладу, з 1873 р. – законовчитель у Київському інституті шляхетних панянок. У 1878 р. склав із себе священницький сан, витримавши іспит в Університеті Св. Володимира на звання вчителя грецької мови, був при-

значений викладати у Глухівській гімназії. В 1883 р. призначений екстраординарним професором кафедри філософії в НІФІ.

7. Дружина Г. Малеванського (див. попередній коментар).
8. Качановський Володимир Васильович (1853–1901). Відомий філолог-славіст. Випускник Варшавського університету (1878). Протягом 1886–1888 років – викладав у Казанському університеті, 1888–1896 років – професор НІФІ. Видавець часопису “Вестник славянства”.
9. Лобачевський Олександр Володимирович (1870–?). Законовчитель НІФІ і настоятель інститутської церкви Св. Олександра Воїна. Випускник Київської Духовної Академії (1895). В 1908 р. переведений до Першої Київської Олександрівської гімназії на посаду законовчителя та наставника Св. Миколаївської церкви (при гімназії). Протягом 1909–1912 років був законовчителем Київського учительського інституту.
10. Імшенецький Олександр Олександрович, священик Михайлівської грецької церкви в Ніжині.
11. Добіаш Антон В’ячеславович (1847–1911). Відомий філолог-класик. Випускник Празького університету (1869) У 1875 р. був запрошений у НІФІ на посаду наставника студентів, з 1876 р. – викладач грецької мови, з 1878 р. – професор НІФІ. В 1898 р. у Юр’ївському університеті захистив докторську дисертацію на тему: “Симасиология частей речи и их форм на почве греческого языка”.
12. Виправлено М. Бережковим.
13. Гельбке Фрідріх Фердинандович (1842–?). Випускник Віттенберзької гімназії (1860). Навчався в Гьотінгенському та Берлінському університетах, учень Бьока і Гаупта. В 1865 р. у Берлінському університеті захистив дисертацію про Валерія Максима “Quaestiones Valerianae”. Протягом 1893–1907 років був директором НІФІ. З 1894 р. був головою Історико-філологічного товариства при НІФІ, заснованого того ж року.
14. Покровський О. (див. ком. № 5).
15. Соколов Матвій Іванович (1854–1906). Відомий філолог-славіст. Випускник Санкт-Петербурзького університету (1879). Протягом 1881–1889 років – професор НІФІ, з 1889 р. – професор, а згодом декан Історико-філологічного факультету Московського університету. В 1902 р. Санкт-Петербурзький університет присудив йому ступінь доктора російської мови і словесності.
16. Так в оригіналі.
17. Брат М. Бережкова – о. Євгеній.
18. Малеванський Г. (див. ком. № 6).
19. Григорій Малеванський був призначений інспектором НІФІ 17 березня 1899 р.
20. Дружина Г. Малеванського (див. ком. № 6–7).
21. Поетична назва Санкт-Петербурга.
22. Дружина М. Токарева.
23. Див.: Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – Т. III.
24. Там само. – Отдел II (Пушкинский): *Свящ. Лобачевский А.В.* А.С. Пушкин как христианин. – С. I–XIV; *Бережков М.Н.* Пушкин, как историк русской жизни. – С. 1–7; *Сребницкий И.А.* Пушкин и русская история. – С. 8–19; *Сперанский И.А.* Друзья и враги Пушкина в литературе. – С. 20–43; *Кадлубовский А.П.* Гуманные мотивы в творчестве Пушкина. – С. 44–61.
25. Див.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900.
26. Сперанський Михайло Несторович (1863–1938). Відомий філолог-славіст. Випускник Московського університету (1885). Протягом 1895–1905 років – професор НІФІ. В 1897 р. захистив докторську дисертацію “Из истории отреченных книг” в Університеті Св. Володимира в Києві. В 1902 р. обраний членом-кореспондентом Імператорської академії наук. Протягом 1906–1923 років – професор Московського університету, 1921–1929 років – керівник Відділу рукописів Історичного музею.
27. Турцевич Іван Григорович (1856–1938). Відомий історик, філолог-класик. Випускник НІФІ (1879), студент проф. П. Люперсольського. Протягом 1879–1892 років викладав давні мови в Київській колегії Павла Галагана, в 1892–1909 роках – професор НІФІ. Член Товариства Нестора-Літописця, Київського товариства класичної філології і педагогіки; член (згодом – керівник) Ніжинського історико-філологічного товариства при НІФІ.
28. Качановський В. (див. ком. 8).
29. Аграрне передмістя у східній частині Ніжина.

30. Покровський О. (див. ком. № 5).
31. Малеванський Г. (див. ком. № 6).
32. Скворцов Микола Єфремович (1836–1902). Відомий філолог, філософ, педагог. Випускник Московського університету (1860). Протягом 1868–1871 років – доцент кафедри грецької словесності Київського університету. В 1871 р. захистив докторську дисертацію у Санкт-Петербурзькому університеті. В 1872 р. призначений директором 2-ї Харківської гімназії. В 1874 р. заснував у Харкові відділення Товариства класичної філології і педагогіки. Протягом 1882–1892 років – директор НІФІ.
33. Жданов Сергій Миколайович (1850–1909). Відомий філолог-класик. Випускник Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту (1871). З 1880 р. – професор НІФІ. В 1890 р. захистив у Санкт-Петербурзькому університеті докторську дисертацію на тему “Грамматические наблюдения и критико-эзегетические заметки”.
34. Фохт Ріхард Августович (1834–1911). Філолог-класик. Народився в Германії (Саксонії). Вихованець Ерлангенського та Ляйпцізького (1856) університетів. Протягом 1867–1875 років викладав латину в Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті. В 1871 р. захистив докторську дисертацію, з 1875 р. – ординарний професор НІФІ.
35. Див.: Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – Т. III. – С. 8–11.
36. Фохт Вальтер Ріхардович (1862 – після 1927 р.). Відомий філолог-класик, архівіст. Народився в Ніжині. Вищу освіту отримав у Лейпцигу (1886). Можливо родич Р. Фохта (див. ком. № 34).
37. Див.: Сборник Историко-филологического Общества. – Т. III. – С. 8 [“мошіах мелех бо бшо | лым воимр | им мши | хи” – помазаник-царь пришел с миром и, говорят, мой помазаник].
38. Див.: *Фохт В.Р.* Р. Dolabella и Сп. Lentulus // Сборник Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – Т. III. – С. 87–118.
39. Самойлович Іван Микитович, лікар НІФІ.
40. Дружина І. Самойловича (див. попередній коментар).
41. Лілеєв Михайло Іванович (1849–1911). Історик і педагог. Випускник Київської Духовної Академії (1874). Протягом 1874–1878 років – викладач Чернігівської духовної семінарії, 1878–1895 років – викладач (у 1895–1910 роках – професор) НІФІ. З 1904 р. – міський голова Ніжина. В 1905 р. очолював ніжинське відділення чорносотенців.
42. Кіріллов Микола Стратонікович (1850–1908). Випускник Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту (1872). Протягом 1873–1875 років був у науковому відрядженні за кордоном. У 1875 р. був наставником студентів НІФІ. Також викладав грецьку мову протягом 1879–1898 роках. У 1900 р. за станом здоров’я вийшов у відставку.
43. Син А.Ф. Абрамова (див. наступний коментар).
44. Абрамов Андрій Федорович (1846–1911). Випускник Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту (1871). З 1 липня 1878 р. працював наставником із латинської мови в Ніжинській класичній гімназії при НІФІ, в 1886 р. Був призначений наставником цієї гімназії. В 1878–1879; 1892–1895 та 1897–1898 навчальних роках викладав римську літературу в НІФІ.
45. Михайловський Іван Миколайович (1848–?). Випускник Ларінської гімназії та Санкт-Петербурзького університету (1869). З 30 квітня 1870 р. був назначений викладачем російської мови і літератури в Ніжинську класичну гімназію при НІФІ, деякий час викладав у Ніжинській жіночій гімназії П.І. Кушакевич.
46. Дружина І. Михайловського (див. попередній коментар).
47. Сребницький Іван Афанасійович (1850–1903). Відомий історик. Випускник Київського університету Св. Володимира (1872). Протягом 1873–1875 років – професор Юридичного ліцею князя Безбородька в Ніжині, з 1875 р. – професор НІФІ.
48. Дружина І. Сребницького (див. попередній коментар).
49. Светлов Павло Якович (1861–?). Богослов. Випускник Московської Духовної Академії (1886). Протягом 1886–1897 років – законовчитель НІФІ, з 1897 р. – професор богослов’я в Київському університеті Св. Володимира.
50. Дружина П. Светлова (див. попередній коментар).
51. Див. коментар № 9.
52. Ніжинське благодійне “Братство Божої Матері” при місцевому Благовіщенському чоловічому монастирі, одним зі співзасновників якого був Петро Люперольський.

53. Дружина О. Імшенецького (див. коментар № 10).
54. Покровська (Троцина) Ольга Костянтинівна – дружина професора О. Покровського (див. коментар № 3).
55. Так в оригіналі.
56. Молодший брат проф. М. Бережкова (див. коментар № 3).

Гордієнко Д. З епістолярної спадщини професора Петра Люперольського

Пропонується добірка документів із епістолярію професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Петра Люперольського, які реконструюють коло його професійних і особистих контактів, а також допомагають більш повно відтворити його біографію.

Гордиенко Д. Из эпистолярного наследия профессора Петра Люперольского

Предлагается подборка документов из эпистолярного наследия профессора Нежинского историко-филологического института князя Безбородька Петра Люперольского, которые реконструируют круг его профессиональных и личных контактов, а также помогают более полно реконструировать его биографию.

Gordiyenko D. From the epistolary legacy of professor Petro Lyupersol's'kiy

There is offered the selection of documents from the epistolary legacy of professor of the Nizhyn History-and-Philology Institute by prince Bezborod'ko Peter Lyupersol's'kiy. This documents would be help to reconstruct his professional and personal relatives and also more fully to reproduce his biography.

Лілія РУДЕНКО
(Ніжин)

Що може розповісти стара фотографія?

*Скажи мені хто твій друг –
і я скажу тобі хто ти
давня латинська приказка*

У фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського зберігається невелика колекція фотопортретів кінця XIX – початку XX ст. Немов крізь чарівне скло дивляться на нас замріяні красуні з вибагливими зачісками у мереживних сукнях із рукавами-буфами, не менш ошатні добродії, хвацькі військові – з вусами а-la “кайзер”, доброчесні матрони і поважні батьки родин у оточенні чепурненьких дітлахів. Хто ці люди? На жаль, їх імена загубилися у тенетах років. Але іноді чари часу розвіюються, і тоді за мовчазною фотокарткою постає людська доля – яскрава, творча, тісно пов’язана з долями інших людей.

Серед цих портретів особливу увагу привертає світлина зроблена в Італії на одній зі старовинних вуличок Риму. На знімку – молодий вродливий чоловік у темному елегантному костюмі. Він стоїть, схрестивши руки на грудях і притримуючи правою рукою крилатого капелюха. Гарні непересічні риси обличчя, ясні очі пильно вдивляються у далечінь. Досить довге хвилясте волосся обрамовує високе чоло, ледь помітна посмішка ховається у невеликій округлій борідці й вусах. Портрет поколінний, з невеликим розворотом ліворуч.

При ретельному вивченні звороту світлина на темно-коричневому паспарту вдалося прочитати напис зроблений від руки тушшю: “Дорогому И.Г. Турцевичу / в память

пребывания в Риме / от Владимира Беклемишева / Рим 23-го января 1890 года” [1]. І ось вам запитання: Беклемішев, Турцевич – хто вони? Що пов’язувало цих людей?

Переглядаючи списки викладачів Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) за 1901–1912 роки [2], автор цієї розвідки одразу звернув увагу на особу професора Івана Григоровича Турцевича, чиє прізвище й ініціали відповідали напису на фотографії. Вивчення архівних документів професора (насамперед, його з його особового фонду) показало, що саме він є адресатом В. Беклемішева [3].

Іван Григорович Турцевич народився в 1856 р. у с. Суховичі Речицького повіту Мінської губернії у родині місцевого священика. Вищу освіту здобував спочатку у Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті, потім – у НІФІ, після закінчення якого (1879) був призначений учителем Першої київської гімназії, але майже одразу за рішенням Колегії Міністерства Народної Освіти отримав наукове відрядження за кордон строком на один рік (судячи з його листів додому – він побував у Австро-Угорщині, Франції та Італії) [4]. Мандруючи Європою він вивчав античну культуру та класичну філологію. Повернувшись до Києва, І.Г. Турцевич займається педагогічною та науковою діяльністю, стає членом Товариства Нестора-Літописця, друкує свої роботи у київських часописах.

У 1889 р. І.Г. Турцевича ще раз був відряджений за кордон з науковою метою – тепер уже на 1,5 року (до Франції й Італії). 3 осені 1889 р. листи до його братів – Олександра та Йосипа – надходять з Риму, туди ж переводять і вексель для нього від Департаменту народної освіти на суму 997 франків 54 сантима – жалування за 3 місяці [5]. Отже, датування згаданого фотознімку збігається з часом перебування І.Г. Турцевича в Римі.

З 1892 р. І.Г. Турцевич отримав призначення до НІФІ на посаду екстраординарного (тобто позаштатного) професора. В 1903 р. його призначають ординарним професором кафедри класичних мов. У стані цього навчального закладу він був одним із організаторів наукового Історико-Філологічного Товариства при інституті князя Безбородька, його дійсним членом від часу заснування, а в 1907 р. його було обрано головою цього товариства (з грудня 1909 р. – почесним членом, – останнє було пов’язане з його виходом у відставку) [6]. У роки революційних лихоліть І.Г. Турцевич на короткий час знову повернувся до викладання в інституті; згодом – після ствердження радянської влади – був дійсним членом секції (майже 2 роки – її керівником) історії античної культури Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Після себе професор І.Г. Турцевич залишив низку наукових праць, кілька з котрих – і чи не найбільш відомих з них – присвячені історії стародавнього Риму, його традиціям, звичаям, римському

І.Г. Турцевич. Ніжин. Початок ХХ ст.

праву. Наприкінці 1920-х років він цілком полишив офіційну наукову діяльність, й самотньо доживав віку у власному будинку поруч із приміщенням інституту. Помер у 1938 р., похований у Ніжині на Грецькому кладовищі – зараз це частина Центрального Троїцькому міського кладовища (могила, на жаль, з роками загубилася).

Яскрава постать натхненного, понад усе захопленого своєю наукою, дивака-професора в незмінній старомодній традиційній академічній шапочці, залишила помітний слід у пам'яті багатьох студентів і гімназистів – Олексія Плюща, Олександра Лазаренка (їх спогади друкувалися у сучасній газеті “Alma mater” Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та журналі “Київ” (№12, 1996 р.)), надихнула на шлях служіння науці майбутнього професора-історика Пилипа Клименка. Останнім часом з'явилася низка публікацій, присвячених постаті Івана Григоровича Турцевича [7].

На фото, подарованому І.Г. Турцевичу під час його перебування у Римі, вказане прізвище – “Беклемішев”. Старовинний дворянський рід Беклемішевих відомий у Росії з XVI ст. [8] Протягом трьох століть цей рід давав країні талановитих воєвод, видатних полководців. Військові таланти успадковувалися, навіть, по жіночій лінії. Так, мати відомого за подіями 1612 р. князя Михайла Пожарського та мати фельдмаршала Михайла Голєніщева-Кутузова (події двома сторіччями пізніше) – в дівоцтві Беклемішеви. Друга половина XIX ст. позначилася на родинній історії Беклемішевих появою “полководців” на ниві культури: в 1881 р. народився відомий піаніст, один із засновників Київської консерваторії – професор Григорій Миколайович Беклемішев, трохи раніше – 8 серпня 1861 р. – народився Володимир Олександрович Беклемішев – видатний скульптор. Можливо, це він – на знімку? Так виникла гіпотеза, яку треба або довести, або спростувати.

В.О. Беклемішев народився на Катеринославщині (нині Дніпропетровська обл.), початкову художню освіту отримав у харківській приватній рисувальній школі М.Д. Раєвської-Іванової. В 1887 р. він успішно закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, за кошти Академії відвідав Францію та Італію. До Росії повернувся в 1892 р.. Отже, на той час, коли був зроблений знімок, В.О. Беклемішев гіпотетично міг знаходитися в Італії. Остаточну відповідь мала б дати фотографія скульптора – для порівняння. Але досі виявити в наявних джерелах не було змоги. Можливо, зображення Володимира Олександровича й не збереглися – він помер під час громадянської війни неподалік від Новоржева (нині – м. Псков) [9].

Проте, надто привабливою особистістю був Володимир Беклемішев, аби відступити від бажання з'ясувати його можливий зв'язок із майбутнім ніжинським професором. Творча доля видатного скульптора складалася тріумфально. Повернувшись з Італії, він представив на академічній виставці дві нові роботи – “Раб-утікач” і “Християнка перших віків”. Ці роботи демонстрували зрілий талант скульптора, що однаково поєднував витончену досконалість форм і вичерпну психологічну характеристику персонажу, втілену в пластичності. Роботи принесли В.О. Беклемішеву звання академіка, його запрошують викладати до Петербурзької Академії мистецтв, в 1893 р. обирають її дійсним членом [10].

Того ж 1893 р. починається нова віха в історії Петербурзької Академії мистецтв. Під тиском передових мистецьких кіл і суспільної думки уряд змушений був піти на реформу структури Академії, оновити викладацький склад, суттєво змінити навчальний процес. Уперше в історії цього закладу були відкриті творчі майстерні під орудою професорів-керівників. На посади керівників цих майстерень запросили широковідомих художників-передвижників: І. Рєпіна, І. Шишкіна, В. Маковського, А. Куїнджі та близьких до них за творчим спрямуванням майстрів – В. Беклемішева, О. Ківшенка, В. Мате, Л. Бенуа [11].

Володимир Беклемішев майже чверть століття – з 1894 до 1918 р. – обіймав посаду професора-керівника скульптурної майстерні. За ці роки його тричі обирають ректором Петербурзької Академії мистецтв і Вищого художнього училища при Академії (в 1901–1903 та 1906–1911 роках). Увесь цей час він поєднує педагогічну та керівну діяльність з плідною творчою працею.

У 1896 р. В.О. Беклемішев створив одну з найбільш відомих своїх робіт, яка принесла йому справжню славу – скульптуру “Сільське кохання”, невелику за розмірами ніжно-ліричну сценку побачення юної пари під час жнив, невимушену і дуже зворушливу. Сучасники відзначали дивовижну для скульптури живописність цієї роботи, яка була придбана П.М. Третьяковим для його московської галереї. У 1900 р. на Всесвітній виставці роботи В. Беклемішева були відзначені золотою медаллю. Він створив цілу галерею чудових скульптурних портретів сучасників – П. Чайковського (1897), А. Куїнджі (1903), В. Маковського (1903), О. Ріццоні й інших. Портрети вражали не тільки вдалою схожістю, але й глибоким проникненням у внутрішній духовний світ особистості. Ці ж риси притаманні й монументальним роботам скульптора – пам’ятникам О. Грибоєдову (Тегеран, 1904), Єрмаку (Новочеркаськ, 1907), С. Боткіну (Петербург, 1907).

В.О. Беклемішев. Рим. 1890 р.

Звичайно, про таку знаменитість не могли не писати популярні тоді часописи. Саме в такому виданні й поталанило відшукати портрет В.О. Беклемішева. У журналі “Нива” (№ 27, 1914 р.) уміщений репортаж із весняної виставки Петербурзької Академії мистецтв: “Багато величі та владності у скульптурній постаті патріарха Філарета роботи професора Беклемішева. А художник О. Слободянюк-Подольян дає нам портрет самого скульптора” [12]. Поруч – знімки названих робіт. Незважаючи на роки, які розділяють фотографію з фондів ніжинського музею та портрет із виставки, безперечно – на них зображення однієї людини. Те саме обличчя. Хоч волосся посивіло, але той-таки молодий погляд ясних очей, та ж ледь помітна доброзичлива посмішка, спокійна шляхетність усього образу. Пізніше з’ясувалося, що знайдений художній портрет В. Беклемішева не єдиний. Чутливі до людської краси друзі-митці не в змозі були оминати його вишукано-романтичну зовнішність. Найвідоміший портрет – кисті В. Маковського, який прикрашає зали Державного Російського музею Петербурга. Безперечно, ці портрети були своєрідним виявом поваги, якою користувався В.О. Беклемішев у колі колег-митців і серед студентської молоді. Шляхетна зовнішність була віддзеркаленням шляхетного характеру, в якому гармонійно поєднувалися м’яка людяність і чітка громадянська позиція.

На початку січня 1905 р. у столичних газетах з'явилося звернення російських учених “Потреби освіти”, а у травні вийшла “Резолюція художників”. У обох документах заявлялося, що “академічна свобода несумісна із сучасним ладом Росії”, ставилися вимоги запровадження в країні основ політичних свобод, та “повного та докорінного перетворення існуючого ладу”. Під обома документами одним із перших стояв підпис В.Беклемішева [13].

Професор В.О. Беклемішев був діяльним членом Товариства ім. Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що навчалися у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга. Щороку влітку на дачі Беклемішевих зазвичай гостювали діти-сироти з Марфо-Мар'їнської обителі.

Окремо слід відмітити особливе ставлення В.О. Беклемішева до вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Майстер ніколи не забував, що народився в Україні. Вихованець демократично настроєної харківської інтелігенції, він не випадково виступив автором перших професійних скульптурних портретів Великого Кобзаря й неодноразово звертався до цієї теми. Відомо три бюста Т. Шевченка його роботи. Два з них – мармурове погруддя та гіпсовий поясний портрет (1899) зберігаються нині у Національному музеї Т.Г. Шевченка в Києві; ще один – недатований невеличкий бюст – у музеї Національного заповідника Тараса Шевченка в м. Каневі [14]. У різних роботах автор порізно вирішує образ українського національного поета: то перед нами постає поет-пророк, оповитий тяжкими думами про долю України, то нескорена людина-борець, будь-якої миті готова до бою за правду...

Вище згаданий мармуровий бюст Т. Шевченка в 1899 р. планувалося встановити на одній із вулиць Харкова. Він мав би стати першим громадським пам'ятником Кобзареві. Бюст мав бути виготовлений коштом родини Алчевських – відомих українських меценатів. Замовляла погруддя з білого італійського мармуру особисто Христина Алчевська – визначний український педагог-просвітник, віце-президент Міжнародної ліги освіти, почесний член багатьох російських і зарубіжних освітніх товариств. Ця жінка народилася в містечку Борзна на Чернігівщині, неподалік Ніжина. Христина Дмитрівна стояла у витоків створення недільних шкіл (зокрема, Харківської, якою керувала з 1860 р.), відстоювала право викладання у таких школах українською мовою, представляла роботу керованої нею школи на Всесвітніх виставках у Парижі, Чикаго, Антверпені, Брюсселі, Москві, Нижньому Новгороді. Вона – автор унікального тритомного навчального видання “Книга для взрослых” та бібліографічного покажчика “Что читать народу?”

Однак, влада заборонила встановлення пам'ятника Т. Шевченку в місті. Погруддя встановили на майданчику біля будинку Алчевських – у саду, так, аби його було видно з вулиці через ковану огорожу [15].

В.О. Беклемішев був одним з ініціаторів проведення конкурсів на проект пам'ятника Т. Шевченку для Києва у 1909–1913 роках. На жаль, далі проведення конкурсів справа тоді не пішла. В 1911 р. ректор В.О. Беклемішев виступає організатором ювілейної виставки художніх творів Тараса Шевченка безпосередньо в Петербурзькій Академії мистецтв, опікується виданням першого випуску альбому «Малюнки Т. Шевченка», в 1914 р. до 100-річчя від дня народження видатного поета – другого випуску цього альбому.

Ще однією заслугою професора В. Беклемішева є те, що свою любов до Кобзаря він зумів передати своїм учням. Федір Балавенський продовжив його скульптурну шевченкіану, а Матвій Манізер утілює мрію про пам'ятник поетові – за проектами М. Манізера встановлені пам'ятники Тарасові Шевченку в Києві, Харкові та Каневі [16].

У спогадах студентів В. Беклемішев – “замечательно добрый и хороший человек

<...> очень крупный художник <...> Он вводит в скульптуру психологию. А раньше этого почти не видать было”. Це враження майбутнього видатного скульптора Ганни Голубкіної з її листів додому 1894 р. [17].

Що ж пов’язувало Володимира Беклемішева із Ніжином? Чому саме тут знайшлася можливо єдина фотографія скульптора, що дійшла до нашого часу? Як виявилось доля не раз зводила його з цим містом і ніжинцями. Першим учителем малювання майбутнього митця спочатку в гімназії, а потім у рисувальній школі був відомий український живописець Дмитро Безперчий, у недавньому минулому викладач чоловічої гімназії при Юридичному ліцеї кн. Безбородька [18].

Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, В. Беклемішев познайомився ще з одним ніжинцем – Миколою Самокишем, який опановував батальний живопис. Це знайомство підтримувалося впродовж усього подальшого життя В. Беклемішева. Протягом багатьох років вони разом працювали у рисувальній школі Товариства захоочення художників (1893–1917). В. Беклемішев цінував талант М. Самокиша, його педагогічну майстерність. Тому коли в 1911 р. в Академії з’явилася вакансія професора-керівника майстерні батального живопису, ректор В.О. Беклемішев запросив на цю посаду саме Миколу Семеновича.

У 1900 р. до Ніжина на службу керівником будівельної ділянки Московсько-Києво-Воронізької залізниці був призначений рідний брат скульптора архітектор-будівник Михайло Олександрович Беклемішев. Він оселився в Ніжині з дружиною. Тут за рік у них народилася дочка, в майбутньому – художник-пейзажист, Заслужений діяч мистецтв України Ірина Беклемішева. За її спогадами в Ніжині не раз гостювали В.О. Беклемішев, Віра та Варвара Астаф’єви – доньки старшої батькової сестри (її масток був під Конотопом). Варвара згодом стала художницею, ученицею І. Шишкіна. Віра Астаф’єва – відома українська співачка, яка з успіхом виступала на сценах Києва, Петербургу, Одеси, Відня, Риму, Пізи, Кремони, Генуї. Загалом, родина Михайла Беклемішева прожила у Ніжині 6 років. У 1907 р. Михайло Олександрович раптово помер, і його удова з дочкою переїхали до Києва [19].

Безперечним підтвердженням факту знайомства В.О. Беклемішева та І.Г. Турцевича є лист-відповідь брата Турцевича – Йосипа, студента Петербурзької Академії мистецтв – до Івана Григоровича у Рим від 31 жовтня 1889 р.: “из художников твоих я лично не знаком ни с одним, но очень хорошо знаю Гольдבלата, Беклемишева. Киселева и Лосева знаю по работам, что они представляют на выставку” [20]. Цей лист частково розповідає з ким із випускників Академії потоваришував Іван Турцевич у Італії.

Прізвища вказані без імен й ініціалів, що дещо утруднювало пошук. До того ж прізвище Гольдבלата було написано нерозбірливо: чи то “Гольдблаж”, чи то “Гольдблаш”. Інтуїтивно вибір зупинився на варіанті “Гольдблат”. Але в жодному довіднику чи енциклопедії на час першого дослідження стосунків В. Беклемішева та І. Турцевича (1994 р.), Гольдבלата не містилося (Гольдблажів і Гольдблашів, до речі, теж). Зважаючи вік цієї персони, можна було припустити, що він виїхав після 1917 р. за кордон, і тому в радянській літературі про нього не згадували.

Через деякий час, укотре переглядаючи безіменні фотознімки, увагу привернув ще один фотознімок, який оформленням відрізнявся від решти, чимось нагадуючи фото В. Беклемішева: однакові за розміром, знову-таки – темно-коричневе паспарту. До того ж, позаду, поза чоловіком у кріслі помітне зображення чималої кількості картин. То цілком слушне питання: чи ж не художник на фото? Знову ретельне вивчення знімку, особливо звороту

паспарту. І диво! На темному фоні паспарту проступили літери. Зроблений тушем напис, з часом роз’їв коричневу фарбу, відкривши нижній шар блакитного кольору: “... Ивану Григорьевичу / на добрую память от / Гольдבלата / Рим...” [21].

Згода про еміграцію художника Гольдבלата з Радянської Росії виявилася вірною, і в усесвітній павутині Інтернету досить швидко вдалося розшукати відомості про людину із загадкової фотографії.

Яків Семенович Гольдблат народився у Литві – в містечку Сувалки 25 жовтня 1860 р. З 1879 до 1888 р. навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. Наприкінці навчання ви-

Я.С. Гольдблат. Рим. 1889 р.

конав дві програмні роботи, які здобули схвальні відгуки критиків і глядачів та були відзначені золотими медалями Академії (полотна “Пріам благає Ахіллеса віддати тіло сина Гектора” та “Сократ у темниці перед смертю”). За останню картину Я. Гольдблат отримав звання класного художника I-го ступеню в історичному живописі та був визнаний академіком живопису. Також, він здобув право на закордонне відрядження. Місцем стажування Яків Гольдблат обрав Італію, куди виїхав у 1889 р. Отже, це і є той самий Гольдблат! [22].

Повернувши до Петербургу, Я. Гольдблат керує класом малюнку Вищої художньої школи при Академії. З 1902 р. він відкриває приватну школу малювання, живопису та скульптури. Тут у нього навчалися Г. Лукомський, В. Юстицький, С. Пісахов, П. Лаленков, П. Лебедєв і багато інших згодом відомих митців.

Після петербурзьких подій 1917 р. Я. Гольдблат спочатку виїжджає на батьківщину – до Литви (щоправда, у Вільно), згодом емігрував до Парижу, потім – до Нью-Йорку. Проте й тут, на чужині він усюди поєд-

нує творчість із навчанням молоді художньому мистецтву. Можливо, відомий художник-футурист Давид Бурлюк (1882–1967) захопився малюванням якраз під впливом свого родича – художника Якова Гольдבלата.

Помер Я. Гольдблат 25 січня 1929 р. в Нью-Йорку [23]. Зважаючи на труднощі, з якими довелося стинутися під час пошуку його зображення, – знайдене в Ніжині фото художника, можливо, не менш унікальне, ніж згадане раніше фото В. Беклемішева.

Стосовно ще одного художника, згаданого у листі Йосипа Турцевича – Кисельова, можна припустити, що мова йде про відомого російського художника-пейзажиста, члена Товариства пересувних виставок – Олександра Олександровича Кисельова (06(18).06.1838 р., Свеаборг – 20 (02).01(02).1911 р., Санкт-Петербург). Хоча за віком він старший за І. Турцевича, В. Беклемішева та Я. Гольдבלата, на користь версії щодо саме його перебування наприкінці 1889 р. в Римі, свідчать подальші факти. Ім’я О. Кисельова неодноразово згадується поруч із іменем В. Беклемішева. Довгі роки вони разом працювали в Академії – з моменту її реформування в 1893 р. Цього ж року

О. Кисельов був обраний дійсним членом Академії. З 1897 р. він – професор-керівник пейзажної майстерні. Підпис О. Кисельова також стоїть під “Резолюцією художників” 1905 р. [24]. Найбільш відомі роботи О. Кисельова – картини “З гори” (1866) та “Давній Сурамський перевал”, нині – у фондах Третяковської галереї в Москві.

На жаль, про художника Лосева відомості поки не знайдені. Але згадані документи й фотографії дали можливість виділити з комплексу невідомих знімків низку світлин із дарчими написами: “Душевно уважаемому І. Турцевичу...”, “Дорогому Івану Григоровичу...” Частину з них надалі вдалося атрибуувати за підписаними фотографіями з колекції Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. Серед таких знімки директора НІФІ Ф. Гельбеке, професорів М. Іваницького, Раднірського та Г. Зенца; а також фотографічний портрет самого І.Г. Турцевича, зроблений у Ніжині приблизно в 1912 р.

Про брата професора І. Турцевича – художника Йосипа Турцевича відомо, що він перші професійні уроки малювання отримав у київській рисувальній школі М.І. Мурашка. Він навчався у цій школі закінчуючи Першу київську гімназію (1879) та будучи студентом історико-філологічного (потім – юридичного) факультетів Університету Св. Володимира. Університет він не закінчив – звільнився; відслужив у армії; в 1885 р. вступив до Петербурзької Академії мистецтв, після закінчення якої працював учителем малювання у Другій одеській гімназії та в жіночій гімназії С.І. Видинської (також у Одесі). Й. Турцевич неодноразово приймав участь у художніх виставках Товариства південноросійських художників [25]. Кілька разів він відвідував брата в Ніжині (останній раз – десь на початку 1920-х років, незадовго до своєї смерті). В 1895 р. Йосип Турцевич публікує “Заметку о картинной галерее института Князя Безбородко в Нежине” у ювілейному виданні “Известий Нежинского Историко-Филологического института”. З листів до брата Івана відомо, що М.І. Мурашко запрошував Й. Турцевича викладати до своєї київської рисувальної школи одразу ж після закінчення Академії в Санкт-Петербурзі [26], а це – безперечно – свідчення обдарованості нині забутого художника. Приблизно після 1917 р. хворий Йосип Турцевич жив у Ніжині в будинку свого старшого брата, але змушений був переїхати до іншого брата – Олександра в м. Чорнобиль, де – ймовірно – і помер [27]. Проте, точна дата смерті та місце поховання Йосипа Турцевича достеменно невідомі – уривки зі щоденника І.Г. Турцевича вказують на те, що це сталося в першій половині 20-х років минулого сторіччя.

Здавалося – на цьому можна було б завершити пошуки “римських” знайомих професора І.Г. Турцевича. Але, дякуючи колишньому аспірантові кафедри історії Києво-Могилянської Академії Т. Коростильову, який подарував нашому музею копії архівних листів І.Г. Турцевича до професора Київського університету ім. Св. Володимира Юліана Андрійовича Кулаковського, маємо продовження.

Наприкінці XIX ст. у російських художників і науковців, що їхали до Італії, з’явилася неофіційний, але надійний прихисток на чужині, де завжди можна було розраховувати на гостинний прийом, щиро безкорисливу допомогу. Це римська квартира художників-братів Сведомських, згодом – їх-таки вілла у Сан-Ремо, неподалік Риму. Ті, кому довелося відчути тепло їх домівки, залишили найщиріші спогади. Так, М. Прахов писав: “Мастерская их и квартиры были открыты для всех любителей искусств, и многие бездомные художники и соотечественники находили: приют и деликатную помощь в трудную минуту жизни”. Михайлу Врубелью вони знаходили замовлення, а польського художника В. Котабринського взагалі виходили під час тяжкої хвороби. “Добрейших и милейших художников Сведомских” згадує і В. Васнецов: “Около них ютилась вся ко-

лония русских художников. Рим и Сведомские в моих воспоминаниях неразделимы. Они знали Рим и говорили по-итальянски, как кровные римляне!” [28].

Не оминув гостинності Сведомських і І.Г. Турцевич. “Здесь нашел русских художников, которых прежде не встречал. Сведомский теперь тоже здесь”, – пише І. Турцевич до Ю. Кулаковського у листі з Риму 16 жовтня 1889 р. – “Сальвати (встретил его у Сведомских) сообщил мне, что в Рим приехал князь Волконский <...> Сведомский Александр (minor?) недель две порядком прохворал. Оставил его значительно исхудавшим” (лист відісланий із Палермо 19 травня 1890 р. [29] [щоправда, І.Г. Турцевич тут дещо помилився: Олександр не менший – “minor”, а старший з братів Сведомських – *авт.*].

Брати Сведомські народилися у Петербурзі, але їх родове коріння знаходилося на Уралі, поблизу Пермі. Старший із братів – Сведомський Олександр Олександрович (1848–1911) – художник-пейзажист. Молодший – Павло Олександрович (1849–1904) – видатний майстер історичного та жанрового живопису. В 1870 р. брати вступили на навчання до Дюссельдорфської Академії Мистецтв, але провчилися там лише кілька місяців, переїхали до Мюнхена, де навчалися в М. Мункачі. За представлені до Петербурзької Академії мистецтв роботи П.О. Сведомський отримав звання академіка (1873). З 1875 р. брати постійно оселилися в Римі, але щороку час із червня до вересня проводили у батьківському маєтку Завод Михайлівський на Уралі. Художники Сведомські багато працювали, виставляли роботи на виставках. Їх творчість була помічена поціновувачами мистецтва як Російської імперії, так і Європи, брати отримують чисельні замовлення. Нині їх найбільш відомі роботи знаходяться у збірках музеїв Росії, Італії, України.

У 1886 р. П. Сведомського запрошують до участі в розпису Володимирського собору Києва разом із Васнецовим, Нестеровим, Врубелем, Котабринським. Робота над розписами тривала 10 років – до 1896 р. Молодшому зі Сведомських належить розпис бокових – північного та південного кораблів собору фресками із зображенням останніх днів земного шляху Христа (Воскресіння Лазаря, Вхід у Єрусалим, Тайна Вечера, Моління про чашу, Христос перед Пілатом, Розп’яття та Вознесіння). В розписах братові допомагав Олександр Сведомський [30]. Так, разом брати розписали багато храмів Пермської губернії та Удмуртії. За картину “Жакерія” П.О. Сведомський отримав золоту медаль на Всесвітній виставці у Парижі (1899).

В. Беклемішев, Я. Гольдблат, О. Кисельов, брати Сведомські, Ю. Кулаковський, Г. Зенц... Скульптори, художники, науковці... Гадаємо, що це далеко не повний спектр талановитих, неординарних особистостей, з якими підтримував теплі дружні стосунки професор Ніжинського історико-філологічного інституту Іван Григорович Турцевич – інтелігентна, широко ерудована, щира людина, обдарований науковець, чий праці з історії стародавнього Риму й досі слугують сучасним науковцям.

1. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського (далі – НКМ), КП–12–15569/Ф–4848.
2. Историко-Филологический институт кн.Безбородко в Нежине 1901–1912. Преподаватели и воспитанники, Нежин, 1913.
3. Руденко Л.М. В. Беклемішев и И. Турцевич // До 100–річчя Ніжинського Історико-Філологічного товариства. Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства. Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя, 25–27 травня 1994 р. – Нежин, 1994. – С. 18–20.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі –ВДАЧОН), ф. Р–6112, оп.1, спр.18, арк.19.
5. Там само, арк. 17; спр.19, арк.93.
6. Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. – Т. II. – Нежин, 1899.

7. *Коростильов Т.* Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І.Г. Турцевича // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Вип. № 6 (9). – Ніжин, 2008. – С. 172–179; *Руденко Л.М.* Вказана праця. – С. 18–20; *Турцевич І.Г.* Дневник // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник. Вип. № 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 114–120, 124–142.
8. *Энциклопедический словарь Брокгауза та Ефрона.* – Т. III. – СПб., 1891. – С. 353.
9. *Большая советская энциклопедия (далі – БСЭ).* – Т. 3. – М., 1970.
10. 225 лет Академии художеств СССР (Каталог выставки). – Т. 1. 1757–1917. – М., 1985. – С. 78.
11. Там само. – С. 20.
12. *Фонди НКМ, ВСИ–912* [// *Нива.* – 1914. – № 27. – С. 526–527, 540].
13. 225 лет... – С. 22.
14. *Богданович Г.* О портретах Т.Г. Шевченко работы В.А. Беклемишева // *Радуга.* – 1964. – № 6. – С. 148–151.
15. *Добровольський Д.* Слово Алчевських – діло Беклемишева // *Україна молода.* – 2004. – 22 червня. – С. 7; *Настольный энциклопедический словарь Товарищества братьев А.И. Гранат.* Т. 1. – М., 1901.
16. *Півненко А.С.* Історія спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку в Харкові // *Народна творчість та етнографія.* – 1989. – № 2. – С. 10–15.
17. *Шмідт І.М.* Русская скульптура второй половины XX – начала XX веков. – М., 1989. С. 169–170, 286.
18. ВДАЧОН, ф. 378, оп.1, спр. 40, арк.11.
19. *Мищенко И.С.* Ирина Беклемишева. Избранные произведения художника. – К., 1978. – С. 6.
20. ВДАЧОН, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 18, арк. 24.
21. *Фонди НКМ, КП–14–17901/Ф–5315.*
22. *Кондаков С.Н.* Юбилейный справочник имп. Академии художеств. 1764–1914 [Електронний ресурс] // [http://www. antiginfo.narod.ru/kondakov/kond-055.htm](http://www.antiginfo.narod.ru/kondakov/kond-055.htm).
23. *New York Times,* January 26, 1929 [Електронний ресурс] // [http://www. antiginfo.narod.ru/kondakov/kond-055.htm](http://www.antiginfo.narod.ru/kondakov/kond-055.htm).
24. БСЭ. – Т. 12. – М., 1973; *Каталог виставки...* – С. 22.
25. *Столетие Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 г.г.).* Т. 1. – К., 1911.
26. ВДАЧОН, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 19, арк. 83.
27. Там само, арк. 17; спр. 19, арк. 93.
28. *Казаринова Н.* Художники Сведомские. Михайловский завод – Рим – Сан-Ремо // *Русское искусство.* – СПб., 1998.
29. *Центральний державний історичний архів у м. Києві,* ф. 264, оп. 1, спр. 117, арк. 7 зв., 21 зв.
30. *Українська Радянська Енциклопедія.* – Т. 9. – К., 1983.

***Руденко Л.* Що може розповісти стара фотографія?**

Автор, зіставляючи написи на світлинах із фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського та біографічну інформацію з архівних й історіографічних джерел, встановлює особи зафіксованих зображень художників Олександра Беклемишева та Якова Голдבלата, а також ніжинського професора Івана Турцевича, характеризуючи ступінь та характер їх взаємин.

***Руденко Л.* О чем может рассказать старая фотография?**

Автор, сопоставляя надписи на фотографиях из фондов Нежинского краеведческого музея имени Ивана Спасского и биографическую информацию из архивных и историографических источников, устанавливает osoby зафиксированных изображений художников Александра Беклемишева и Якова Голдבלата, а также нежинского профессора Ивана Турцевича, характеризуя степень и характер их взаимоотношений.

***Rudenko L.* What can tell an old picture?**

An author, comparing inscriptions on pictures from the funds of the Nizhyn Regional Museum by Ivan Spas'kiy and biographic information from the archiv and historiography sources, sets person fixed at the pictures as painterman Alexander Beklemishev, Jacob Goldblat and professor from Nizhyn Ivan Turtsevych, characterizing a degree and character of their mutual relations.

РЕТРОСПЕКТИВНІ ОГЛЯДИ

Євген ЛУНЯК
(Ніжин)

“Ніжинці” у Франції

Питання еміграційних процесів з України, формування та розвитку української діаспори нині є дуже актуальними. Близько п'ятої частини української нації представлено зараз закордонними українцями. Діяльність українських осередків за межами етнічної Батьківщини стала темою багатьох наукових досліджень. Великий інтерес для істориків представляє різнопланова діяльність українців у Франції. Ця провідна країна не лише Європи, але й цілого світу, була привабливою для багатьох хвиль мігрантів з різних континентів. Минуле українства у Франції є цікавою, хоча й недостатньо вивченою темою. Історії української діаспори у цій країні присвячено низку окремих публікацій і дисертаційних досліджень [3; 8; 10; 12; 20–21].

У даній історичній розвідці буде розглянуто регіональний аспект діяльності українства у Франції, а саме участь представників Ніжинщини в політичних, економічних, культурних, наукових і військових процесах, що були пов'язані з життям цієї західноєвропейської держави протягом століть. Звичайно, під визначенням “ніжинці” тут будуть розумітися не лише особи, що народилися в сучасному місті Ніжині найближчій окрузі. До умовної сукупності “ніжинців” будемо зараховувати людей, що походили з Ніжинської землі, вважали її рідною й визнавали свою належність до неї різного часу. Щоправда, саме поняття “Ніжинщина” історично не є сталим. Тут можна говорити про досить велику територію Ніжинського козацького полку, що за розмірами перевищував деякі сучасні області України; територію Ніжинського повіту чи, пізніше, району. Відтак, із повним правом до “ніжинців” можна зарахувати уродженців інших регіонів чи навіть країн, які довгий час жили, навчалися чи працювали в Ніжині, маючи теж повне право вважати це місто рідним.

Звичайно, дослідити різноаспектну діяльність всіх “ніжинців” у Франції не уявляється можливим. Тож головна увага буде приділена відомим особистостям, що жили та працювали у цій країні й були тісно пов'язані з Ніжинщиною.

Визначити найдавніший час потрапляння стародавніх вихідців із цього регіону до Франції зараз навряд чи можливо – це біль-

ше належить до гіпотетичної сфери історичного фантазування. Цілком ймовірно, що за великих міграційних процесів давнини люди з цієї місцевості могли потрапити на територію сучасної Франції. Згадаймо, хоча б походи Аттіли, який із території сучасної України досяг кордонів сучасної Франції. Можна припустити, що в складі гунського війська могли перебувати представники слов'янських племен, що осідали територію навкруги сучасного Ніжина. Проте, таких припущень можна побудувати безліч й усі вони будуть цікавими, але бездоказовими й необґрунтованими. До того ж, виникнення безпосередньо міста на території сучасного Ніжина (літописних Нежатино, Уненежа, Нежатиної ниви) відноситься до кінця X – XI ст.

Подібним чином можна побудувати ще кілька теоретичних, але бездоказових припущень, що ґрунтуються на давніх зв'язках між територією сучасної України та Францією.

Перший зафіксований контакт між Києвом і Парижем є загальновідомим. Це одруження близько 1049 р. княжни Анни Ярославни, дочки Великого князя київського Ярослава Мудрого з французьким королем Генріхом I. Так само безпідставно можна припускати наявність у почті княжни, що виїхала на чужину, присутність підданих Русі з будь-якого регіону, підвладного Києву, в т.ч. й з Надостер'я.

Так само можна припускати наявність когось з “ніжинців” в оточенні єпископа Петра Акеровича, якого інколи називають митрополитом Русі, відправленого до Франції князем Михайлом Чернігівським (згодом канонізованого за мученицьку смерть за віру від рук монголів) для участі в Ліонському соборі в 1245 р., щоб закликати латинян організувати хрестовий похід проти татар.

Більш вірогідним є потрапляння представників Ніжинщини до півдня Франції (щоправда, не з доброї волі) у XIV–XVII ст. Причиною насильницького переселення людей з цього регіону України могли слугувати напади кримських татар. Степові завоювники часто приходили на землі Лівобережжя, збираючи ясир. Доля полонених була сумною. На кримських невільничих ринках їх продавали у рабство. Работоргівці (насамперед, генуезці) розвозили руських рабів по всьому Середземномор'ю. Відомий історик Іван Лучицький у своєму дослідженні “Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв.” (1886), спираючись на зібраний у Франції та Іспанії значний архівний матеріал, виявив помітний приток невільників із Русі в пізньому Середньовіччі до цієї французької провінції, що розташована між Піренеями та Середземним морем. Можна не сумніватися, що до найбільш крупних портів Середземномор'я – Перпіньяна (столиці Русільйона) та Марселя (столиці Провансу) впродовж зазначеного періоду доставлялися работоргівцями сотні руських рабів. Як зазначав автор у цій розвідці: “Головним чином рабів купували в Русільйоні для задоволення землеробських потреб <...> Рабиню руську, завжди молоду, купували безумовно, і згодом після закінчення певного часу її дитина чи діти продавалися чи відправлялися до притулку, а вона сама передавалася у тимчасове користування іншій особі в якості більшою мірою годувальниці <...> Це було справою вкрай вигідною для рабовласника. Купуючи за досить високу ціну руську рабиню, рабовласник легко повертав свої гроші шляхом здавання її в найми на час. Особливо покращилися в цьому відношенні його шанси, коли в Перпіньяні увійшло з другої половини XV ст. у загальну моду тримати руських годувальниць” [13].

Можна припускати потрапляння “ніжинців” до Франції в XIV–XVII ст. і мирним шляхом із торгівельною чи освітньою метою. Відомо, що тут діють одні з найстарі-

ших університетів світу – в Парижі, Монпельє, Тулузі, Страсбурзі. На той час значне число представників козацької старшини та шляхетства отримувало освіту в західноєвропейських вищих навчальних закладах. У списках студентів середньовічної Сорбонни згадуються учні “з Рутенії” (1353, 1369), “рутенської нації з Києва” (1463, 1469) чи “Natione Ruthenia de Ucraina” (1567)^{*1}.

До XVII ст. відноситься й перші згадки перебування на французькій території загонів українського козацтва. Це пов'язано з подіями Тридцятирічної війни (1618–1648). Є свідчення, що у лютому 1636 р. двохтисячний кінний загін козаків брав участь у бойових діях на землях Шампані^{*2}.

Близько 2400 козаків у складі армії відомого французького полководця принца Людовика де Конде в 1645–1646 роках узяли участь в облозі Дюнкерка, що утримували іспанці, й прославилися своєю військовою майстерністю і звитягою. Серед козацьких ватажків у Франції прийнято називати таких видатних українських лідерів як Богдан Хмельницький та Іван Сірко, хоча точних підтверджень цьому наразі немає. Наявність уродженців Ніжинщини серед цих козацьких найманців у Франції також документально поки не підтверджена, але має високу вірогідність. Слід зауважити, що життя обох зазначених легендарних українських полководців до певної міри пов'язане з Ніжином. Безумовно, обидва були в цьому важливому місті, яке було центром потужного Ніжинського козацького полку. Наприклад, третьою й останньою дружиною гетьмана Богдана Хмельницького була Ганна Золотаренко, сестра ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків. Вони побралися в 1651 р. За одними джерелами це урочисте дійство відбулося у Корсуні, звідки походила родина Золотаренків, за іншими – Богдан і Ганна обвінчалися в Ніжині у Миколаївському соборі, поряд із яким нині стоїть погруддя уславленому гетьману. Кошовий отаман Іван Сірко взагалі був ніжинським полковником за призначенням гетьмана Петра Дорошенка (щоправда, впродовж дуже короткого часу), з яким потім розійшовся у поглядах. Не виключена можливість і його особистої участі в Чорній раді під Ніжином в 1663 р.^{*3}

Є звістки, що у якості найманців українські козаки з'являлися у Франції й в інші часи [18, с. 65–66]. У французькій мові з того часу міцно закріпилися поняття “Cosaques”, “Zarogogues” (“козаки”, “запорожці”).

У межах Ніжинського полку були розташовані дві гетьманські столиці кінця XVII–XVIII ст. – Батурин і Глухів. Шлях до них із Києва пролягав саме через Ніжин. Тож, усі гетьмани України цього часу мусили проїжджати через Ніжин, долаючи шлях між Києвом і столицею.

Якщо у випадку з Б. Хмельницьким і І. Сірком їхнє перебування у Франції є лише вірогідним. То факт присутності у цій країні видатного гетьмана Івана Мазепи напри-

^{*1} Українсько-французькі відносини // Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%83%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8>

^{*2} Козаки у Тридцятирічній війні // Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%B8_%D1%83_%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%86%D1%8F%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96

^{*3} Сірко Іван Дмитрович // Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%BE>

кінці 1650-х років не викликає жодного сумніву. Майбутній гетьман побував у Франції під час свого навчання в західноєвропейських університетах, куди він був виряджений за наказом польського короля Яна-Казимира. В 1704 р. сам І. Мазепа, приймаючи в Батурині французького посла Жана де Балюза, згадував, що “в молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийомі в Луврі, коли святкували Піренейський мир”. Гетьман і дипломат спілкувалися латиною та польською мовами. І. Мазепа зізнався де Балюзу, що погано володіє французькою, хоча посол і зазначав у своїх спогадах наявність у гетьмана французьких і голландських газет [7, с. 438; 16, с. 27; 18, с. 123]. У XVIII–XIX ст. образ Мазепа як українського патріотичного авантюриста стане надзвичайно популярним у Франції й буде увічнений у літературі та живописі.

Першим достеменним так би мовити “ніжинцем” у Франції можна вважати Григора Орлика. Народжений у 1702 р. в Батурині, син відомого гетьмана Пилипа Орлика, автора козацької “Конституції”, сподвижника І. Мазепа, він у семирічному віці (разом із батьком) фактично став вигнанцем. Наприкінці 1720-х років він оселився у Франції, де був прийнятий на королівську службу, під час якої виявив блискучі військові та дипломатичні здібності, ставши близькою людиною в оточенні короля Людовика XV й отримавши титул графа та чин генерал-лейтенанта. Г. Орлик дружні стосунки з Вольтером, якому надавав інформацію про Україну.

Основні прагнення Григора Орлика були зосереджені на те, щоб здобути підтримку Франції щодо ідеї відродження самостійної козацької держави. Король Людовик XV був зацікавлений в українських справах. Це пояснювалося з одного боку намаганням Франції домінувати на європейській арені, а з іншого – родинними зв'язками французького монарха. Король був одружений з польською принцесою Марією Лещинською. Шлюб відбувся коли нареченої було 22 роки, а нареченому лише 15. Її батько Станіслав Лещинський двічі був королем Речі Посполитої. В 1704 р. він зійшов на польський престол за підтримки шведського короля Карла XII, який на той момент контролював більшу частину Польщі. Після поразки шведів під Полтавою Станіслав втратив владу; вдруге він став королем у 1733 р. за підтримки свого вінценосного зятя, але вже за рік знову зрікся престолу й назавжди оселився у Франції, де правили його зять і дочка. Станіслав Лещинський став останнім герцогом Лотарингії, історичної області на сході країни. З того часу серед французів укорінилося дивне слов'янське ім'я Станіслаас. Нині центральна площа лотаринзької столиці Нансі названа ім'ям останнього місцевого герцога.

З ім'ям Григора Орлика досить часто пов'язують назву французького аеропорту Орлі у Парижі, яка начебто пішла від імені господаря маєтку, розташованого тут раніше. Це твердження базується на співзвучності імен, але не підтверджується документально.

Григор Орлик все життя намагався популяризувати серед французів ідею козацької України, яка має право на відновлення своєї самостійності. Це було можливо лише в разі створення великої європейської коаліції проти Російської імперії. Неодноразово він бував при дворах різних сусідніх із Україною правителів – польського короля, турецького султана, кримського хана. Побував гетьманич таємно й на українських землях підконтрольних російському уряду. Г. Орлик навіть виношував ідею перенесення Запорозької Січі на Рейн. Працював він і над твором з історії України, який так і лишився незавершеним (“Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe” (=“Замітки про Україну та козаків, яких мало знають в Європі”). До останніх

днів свого життя Григор Орлик намагався допомогти своєму народу, нехай і живучи у далекій Франції [17, с. 123–272; 23].

До когорти “ніжинців” можна умовно зарахувати гетьманську родину Розумовських. Останній гетьман України Кирило Розумовський, що прагнув повернути столицю до Батурина, зруйнованого за наказом Петра I в 1708 р., вперше відвідав Францію ще в 1743–1745 роках. За наказом свого старшого брата Олексія, фаворита, а згодом морганатичного чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни, Кирило мав вивчати європейські науки, мови, манери. Деякий час майбутній гетьман перебував у Берліні при дворі прусського короля Фрідріха Великого (друга та шанувальника Вольтера), де у загальному вжитку була якраз французька мова. Є свідчення, що К. Розумовський навчався в університеті Страсбурга. Непрямим підтвердженням цього може бути факт, що через 20 років він відправив саме до цього закладу навчатися своїх дітей.

Кирило Розумовський перебував у Європі під іменем дворянина Івана Івановича Обідовського (цікаво, що саме так звали загиблого в Прибалтиці на початку XVIII ст. під час Північної війни небожа І. Мазепи, – то чи не шукав російський уряд зв’язків із мазепинцями у Франції, зокрема, з тим самим Григором Орликом?). Прізвище було змінено, оскільки за кордоном були відомі обставини возвеличення Розумовських. Тому Кирило їхав під іншим іменем, аби не зашкодити інтересам імперії [4, с. 27, 57].

Олексій дав молодшому брату детальну інструкцію про поведження себе за кордоном: “При отправлении вас в чужестранные государства <...> как для изучения полезных наук, так и пристойных честному кавалеру добрых поступок, рассудил я за потребное при желании вам к тому намерению Божия благословения, дать следующую, к собственной вашей пользе, братскую инструкцию. По силе оной должны вы поступать: 1. Вести себя пристойно, сохранять традиции <...> православного греческого исповедания. 2. Слушатися советов свого попечителя [Григорія Теплова – авт.]. 3. Старательно учиться разным полезным наукам” [4, с. 24–25]. Інструкція, що була надана Олексієм Розумовським Г. Теплому, складалася з 16 пунктів і була більш деталізованою. Так, наприклад, пункт 5 приписував: “Перво всего, я думаю, учиться Кириле Григорьевичу немецкого языка, а когда в том несколько навькнет, то и французский начать надобно, дабы, во Францию приехавши, мог он хотя несколько по-французски говорить...” [4, с. 25–26].

Навесні 1745 р. він повернувся до Петербурга й наступного року одружився з родичкою імператриці Катериною Нарішкіною, давши початок вельми великому сімейству: Іван (помер у дитинстві), Олексій, Андрій, Петро, Лев, Григорій, Наталія, Єлизавета, Анна, Параска.

У той час, коли майбутній гетьман студіював науки та мови в Західній Європі, його брат з таємною вінченосною дружиною влітку-восени 1744 р. відвідали рідний їм Козелець, де імператриця познайомилася зі своєю свекрухою Наталією Дем’янівною та її дочками. Жіноцтво Розумихи проводжало Єлизавету й Олексія з Козельця до Ніжина й отримало запрошення на весілля спадкоємця престолу великого князя Петра Федоровича [4, с. 53]. Ймовірно в Ніжині почет зустрічав ще один представник нового старшинського роду – небіж чоловіка імператриці, ніжинський полковник Петро Розумовський.

За імператорства Єлизавети титули та подарунки сипалися на Кирила як з рогу достатку. Ясновельможний гетьман, граф, генерал-фельдмаршал, президент Петербур-

зької академії наук – козацькому сину з Лемешів годі було в дитинстві про таке й мріяти! Проте, з приходом до влади Катерини II (до чого сам гетьман доклав немало зусиль) становище змінилося. 10 листопада 1764 р. указом нової імператриці гетьманство було скасоване. К. Розумовський, зрікшись булави й отримавши солідну пенсію у якості відступного, виїхав за кордон зі своїми старшими синами. Колишній гетьман прихильно був прийнятий при дворі французького короля Людовика XV, а його діти – як уже згадувалося – здобували освіту в Страсбурзькому університеті. Згодом К. Розумовський жив то в Петербурзі, то за кордоном. Лише наприкінці життя старий Кирило Григорович повернувся до Батурина, де провів останні роки свого життя. Тут він помер у 1803 р. і був похований у Вознесенській церкві, яку сам і збудував.

Особливо цікавою є доля Андрія Кириловича, третього з шести синів гетьмана. Він народився в Глухові 22 жовтня 1752 р. Хрещеними батьками хлопчика стали Олексій Григорович Розумовський і Наталія Дем'янівна Розумовська. В грудні 1764 р. Андрій разом із братами та батьком вирушив до Страсбурга, де його учителем був відомий у Європі професор Шенфлін. Гетьманич досконало оволодів європейськими мовами, серед яких французька була тоді найуживанішою [5, с. 4–5].

У 1769 р. 17-річний Андрій повернувся до Росії й 6 років служив на флоті, відзначившись під час російсько-турецької війни в знаменитій Чесменській битві в Егейському морі (1770). З 1779 р. він перебував на дипломатичній роботі, очолюючи посольські місії в Неаполітанському королівстві, Данії, Швеції й Австрії. За його безпосередньої участі були здійснені поділи Речі Посполитої та створені військові коаліції проти революційної Франції. Від 1801 р. і до своєї смерті в 1836 р. А.К. Розумовський проживав, здебільшого, у Відні, виконуючи різні дипломатичні місії. Будучи переконаним ворогом революційних ідей і Наполеона I, залишаючись відданим захисником монархізму та легітимізму, Андрій Кирилович був відправлений у відставку Олександром I після Тільзійського миру (1807). Він залишився жити у Відні, де мав славу щедрого мецената й демонстрував свої музичні здібності; мав дружні взаємини з Бетховеном (останній, навіть, присвятив йому кілька симфоній), Моцартом і Гайдном. В умовах нової війни з Наполеоном I, імператор повернув А. Розумовського на дипломатичну службу. На початку 1814 р. Андрій Кирилович представляв російську сторону на мирних переговорах із французами в Шатільйоні. Його жорстка й безкомпромісна позиція, спрямована на обмеження могутності Франції, не була прийнята французьким імператором, і переговори були припинені [6, с. 461]. Проте, вже в березні 1814 р. російська армія вступила до Парижа. Незабаром туди прибув і сам Олександр I разом із А. Розумовським.

Здивовані парижани з подивом бачили на своїх тісних вуличках роз'їзди донського козацтва. Мешканці французької столиці, що знали про козаків як жорстоких і безжалюбних шибайголів, були дуже налякані вступом до їхнього міста, що вважався осередком цивілізації, диких варварських східних орд, які – за уявленнями французів – жили лише війною. Про свої дитячі враження від цього небаченого видовища пізніше згадували відомі французькі історики, що цікавилися минулим України, 15-річний Жуль Мішле та 11-річний Проспер Меріме, які мешкали тоді в Парижі. Все життя корифей французької історіографії Ж. Мішле буде дивитися на Росію з пересторогою та тривогою [24], а ось письменника й історика П. Меріме козаки наштовхнуть на низку історичних досліджень про їхнє минуле [1, с. 116].

Однак, жажливі очікування виявилися перебільшеними. Париж практично не зазнав руйнувань, знайомство з містичними козаками було достатньо мирним. Щоправда, пам'ять про себе вони залишили. Наприклад, відоме французьке слово бістро, що увійшло до нашої мови в якості означення швидкої закусконої, легко відкриває свою етимологію російського слова «быстро». Саме це слово чули паризькі ресторатори від нетерплячих російських завойовників, коли ті вимагали дати їм нашвидкуруч якусь їжу. Слово у Франції прижилося, а згодом повернулося й до нас у вигляді легких закусокних.

Серед інших запозичень можна назвати й широкі лопатоподібні бороди, яких Західна Європа до початку ХІХ ст. практично не знала. Саме такі бороди, бачені у російських козаків, через півстоліття носитимуть і пишатимуться ними багато чоловіків. Про поширення широких борід свідчать портрети західноєвропейських діячів другої половини ХІХ ст. Погляньмо на Чарльза Дарвіна, Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Джузеппе Гарібальді, серед відомих французів борода прикрашала обличчя паризьких комунарів Шарля Луї Делеклюза, Луї Варлена, Ежена Пот'є, письменників Стендаля, Жуля Верна, Альфонса Доде, Альфреда де Мюссе, Віктора Гюго та Анатолія Франса, композиторів Жоржа Бізе та Клода Дебюсі, науковця Луї Пастера, художника Клода Моне, інженера Гюстава Ейфеля, а також президентів ІІІ республіки Жуля Грєві, Саді Карно, Раймона Пуанкаре й інших.

А.К. Розумовський відігравав неабияку роль у роботі Віденського конгресу й укладанні остаточного миру з Францією в 1815 р. Тут, у Парижі А. Розумовський особисто познайомився з Великим князем Миколою Павловичем, майбутнім імператором.

За дипломатичний талант і вміння організувати вигідні для Росії переговори, вдячний імператор Олександр І надав А. Розумовському титул світлішого князя [6, с.575].

Після завершення наполеонівських війн, А. Розумовський жив у Відні, час від часу виїжджаючи до Італії чи Франції. Звикнувши жити на широку ногу, він в останні роки наробив боргів і жив у скруті. За кілька років до смерті під впливом своєї дружини графині Тюргейм А. Розумовський прийняв католицизм. Нині віденці зберігають пам'ять про щедрого й обдарованого князя-мецената: одна з вулиць австрійської столиці носить його ім'я, а в музеї Бетховена висить його портрет [7, с. 662].

Серед інших відомих земляків, що навчалися й проживали у Франції, можна згадати талановитого художника-портретиста Антона Павловича Лосенка (1737–1773). Народившись у Глухові, він у семирічному віці був вивезений до Петербурга, де навчався живопису в Академії мистецтв. У 1760–1765 роках А. Лосенко вдосконалював свої малярські здібності в Парижі, згодом у Римі. Повернувшись до Петербурга в 1769 р., він став професором, академіком, а з 1772 р. – директором Академії мистецтв. Проте, рання смерть перервала його творчий злет.

Безпосередньо ніжинцем за народженням, дотичним до французької історії, є Юрій Федорович Лисянський (1773–1837), відомий мореплавець, котрий першим у вітчизняній історії здійснив навколосвітню подорож разом із Іваном Федоровичем Крузентшерном. Народившись у родині ніжинського протоієрея, хлопчик мав мрію стати моряком. Поступивши до Морського кадетського корпусу, він познайомився з І. Крузентшерном, з яким згодом здійснять свій науковий подвиг. Уже в 15-річному віці гардемарин Ю. Лисянський брав участь у морських битвах зі шведами. Після завершення російсько-шведської війни був відправлений у числі кращих морських офіцерів на навчання в Англію, найбільшу морську державу світу, де провів 4 роки, досконало вивчивши англійську мову. Брав участь у морських битвах із французами,

особливо відзначившись при взятті у полон французького фрегата “Елізабет”. У складі англійських ескадр Ю. Лисянський побував у США, був особисто знайомий із Джорджем Вашингтоном, багато плавав у водах Атлантики та Індійського океану.

26 липня 1803 р. шлюпи “Нева” та “Наdejда” вийшли з Кронштадта, щоб здійснити першу російську навколосвітню подорож. “Невою” командував Ю. Лисянський. У густому тумані він незабаром загубив інший корабель, котрим командував І. Крузенштерн, тож майже вся подорож – мало не три роки – була здійснена ним самостійно. Через Балтійське та Північне море мандрівники вийшли у води Атлантики. Обігнувши Південну Америку мореплавці досягли Тихого океану. Близько року Ю. Лисянський провів біля берегів Російської Америки – Аляски, допомагаючи в облаштуванні російських колоній, а потім взяв курс на Китай. Досягнувши китайського порту Макао, капітан дізнався, що почалася нова війна з французами, тож зустріч у морі з французькою ескадрою для “Неви” не віщувала нічого доброго. Зваживши наявні ресурси, Ю. Лисянський прийняв безпрецедентне на той час рішення: провести свій корабель від китайського Макао до англійського Портсмута, не заходячи в жоден порт. Нечуване доти плавання завершилося успішно. 22 липня 1806 р. “Нева” повернулася до Кронштадту, випередивши “Наdejду”. Таким чином, Ю. Лисянський і його екіпаж стали першими вітчизняним навколосвітніми мандрівниками^{*4}.

Якщо морський офіцер Ю.Ф. Лисянський був пов’язаний із морем і його перебування у Франції обмежувалося палубами французьких кораблів, французькими територіальними водами й окремими портами, то інший уродженець Ніжина побував безпосередньо на території континентальної Франції – діяльність цього ніжинця була також пов’язана з воєнними діями. Петро Християнович Вітгенштейн (1769–1843) народився в Ніжині (щоправда, за іншими даними – в Переяславі) в родині німецького офіцера, що прибув на російську військову службу. Рано почавши військову кар’єру, він у 30-річному віці вже став генералом. Відзначився у бойових діях в Польщі та на Кавказі, прославився у військових кампаніях проти французів і турків. Особливо відзначився військовий талант П.Х. Вітгенштейна під час франко-російської війни 1812–1813 років. Після смерті М. Кутузова в 1813 р. Петро Християнович деякий час за наказом Олександра I був головнокомандуючим російськими та пруськими арміями. 16–19 жовтня 1813 р. він командував однією з армій у “Битві народів” під Лейпцигом, де наполеонівська армія зазнала тяжкої поразки. Після цієї перемоги антифранцузька коаліція перенесла бойові дії безпосередньо на територію Франції.

27 лютого 1814 р. експедиційний корпус П.Х. Вітгенштейна за підтримки баварців і австрійців узяв участь у битві поблизу містечка Бар-сюр-Об у провінції Шампань. Найбільш запеклі бої відбувалися біля селища Аїльвіль. Коли атака російських егерів була відбита французьким генералом Монфором, П. Вітгенштейн особисто повів Псковський кірасирський полк у наступ і в ході битви був поранений кулею в ногу навиліт. Французи були розбиті й відступили^{*5}. Отримавши поранення, полководець змушений був відійти від військових дій на лікування.

^{*4} Лисянский, Юрий Федорович (1773–1837) // *Кругосвет. Онлайн энциклопедия* [Електронний ресурс]: http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/LISYANSKI_YURI_FEDOROVICH.html

^{*5} *Сражение при Бар-сюр-Обе* // *Википедия. Свободная энциклопедия* [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%BF%D1%80%D0%B8_%D0%91%D0%B0%D1%80-%D1%81%D1%8E%D1%80-%D0%9E%D0%B1%D0%B5

За правління Миколи I П.Х. Вітгенштейн отримав чин генерал-фельдмаршала й титул світлішого князя, що на той час було винятковим проявом монаршої прихильності. Страждаючи від старих ран і хвороб, полководець змушений був часто їздити на лікування. Під час однієї з таких подорожей, перебуваючи у Львові він помер на руках у дружини^{*6}. Так закінчилося дивовижне життя воєначальника, що, будучи німцем, народився й помер в Україні, все життя віддано служив Росії, воюючи з поляками, турками та французами.

Після завершення наполеонівських війн вітчизняна історія протягом століття не має великих військових конфліктів з Францією, за винятком Кримської війни 1853–1856 років, основні бойові дії якої велися на території Південної України, зокрема, Криму. Загалом, упродовж XIX ст. зв'язки між Францією та Україною мали мирний характер. До Франції часто приїжджали діячі української й зарубіжної науки та культури, які бували чи жили в Ніжині.

Подорожуючи Україною, через Ніжин в 1825 р. проїжджав видатний польський поет і суспільно-політичний діяч Адам Міцкевич (1798–1855). Він любив Україну, яку вважав історичною складовою Речі Посполитої, цікавився культурою та минулим українського народу. З 1832 р. і майже до смерті А. Міцкевич проживав у Парижі.

Восени 1836 – взимку 1837 рр. у французькій столиці побував Микола Васильович Гоголь, життя якого було тісно пов'язане з Ніжином [19, с. 242]. Візит молодого Гоголя до Парижа був спричинений проблемами із здоров'ям. Письменник лікувався у місцевих лікарів, спілкувався з тутешнім літературним бомондом, удосконалював своє знання французької, яку вивчав ще в Гімназії Вищих Наук у Ніжині.

У різний час Францію відвідували такі діячі української культури й науки як М.І. Костомаров, П.О. Куліш, Марко Вовчок, М.С. Грушевський та інші, які хоча б раз у житті відвідували Ніжин.

Достатньо добрий зв'язок із Францією мав Юридичний ліцей князя Безбородька (зреформований у 1875 р. в Історико-філологічний інститут князя Безбородька). Новинки книжної продукції з цієї країни у великій кількості потрапляли до бібліотеки сучасного Гоголівського навчального закладу. Один із ніжинських професорів, що вважався одним з кращих представників вітчизняної медієвістики, Володимир Костянтинович Піскорський (1867–1910) кілька років провів у Франції й Іспанії^{*7}.

Маловідомим є факт, що більше трьох років свого дитинства у Ніжині провела відома російська поетеса Зинаїда Гіппіус (1869–1945). В цьому місті працював чиновником її батько Микола Романович. Дівчинка навчалася вдома, де уроки її давали викладачі місцевого Юридичного ліцею. Батько майбутньої літераторки захоплювався творчістю видатного вихованця ніжинського ліцею Миколи Гоголя, ставив імпровізовані вистави за мотивами його творів і сам залюбки грав у них ролі. Микола Гіппіус брав активну участь у відкритті в Ніжині першого в світі пам'ятника М.В. Гоголю.

^{*6} Вітгенштейн, Пётр Христианович // Википедия. Свободная энциклопедия [Електронний ресурс]: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D1%82%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%88%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD_%D0%9F%D1%91%D1%82%D1%80_%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

^{*7} Піскорский Владимир Константинович // Руський библиографический словарь [Електронний ресурс]: <http://rulex.ru/01160638.htm>

На жаль, у 1881 р. він помер від застуди й родина Гіппіусів незабаром залишила Ніжин і переїхала до Москви. Після революції Зинаїда Миколаївна, не сприйнявши владу більшовиків, разом із чоловіком – відомим письменником, публіцистом, філософом Дмитром Мережковським – виїхала за кордон. Останні роки життя подружжя провело в Парижі, де обидва померли і були поховані у спільній могилі на цвинтарі Сен-Женев'єв-де-Буа^{*8}.

У 1895 р. в Ніжині фабрикантом і меценатом П.Ф. Кушакевичем було відкрито технічне училище, назване ним на честь свого дядька А.Ф. Кушакевича, який і заповів основні кошти на його заснування. Одним із перших директорів училища став батько відомої радянської дослідниці декабристського руху, академіка АН СРСР Мілиці Василівни Нечкіної (1901–1985), яка народилася саме в Ніжині. За короткий час Ніжинське технічне училище А.Ф. Кушакевича набуло такої відомості, що найкращі виробники його учнів, навіть, експонувалися на Всесвітній виставці у Парижі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Франції, головне у Парижі, формується потужна інтелектуальна українська громада з науковців, письменників, революціонерів, службовців. Деякі представники цього товариства були безпосередньо пов'язані з Ніжином.

Особливою увагою слід відмітити видатного українського антрополога, етнографа, археолога й громадського діяча Федора (Хведора) Кіндратовича Вовка (1847–1918). Він народився та виріс в Україні (на Полтавщині) й усе життя присвятив служінню Батьківщині. Навіть, маючи від народження російське прізвище Волков, він його згодом сам українізував. Давній друг Михайла Драгоманова та Володимира Антоновича, Ф.К. Вовк став одним із перших українських емігрантів, проживши більше двох десятиріч у Парижі, де навчався, а потім викладав у місцевій Школі антропології (й інших закладах), був членом Історичного та Антропологічного товариств у Парижі. З Ніжином відомого науковця пов'язували дитячі спогади про роки навчання у місцевій гімназії^{*9}.

Іншим відомим “ніжинцем” у Франції можна вважати історика, літературознавця й публіциста, активного діяча УНР Федора Яковича Савченка (1892 – після 1936). Як і Федір Вовк, він народився на Полтавщині. В Ніжині він здобував вищу освіту в Історико-філологічному інституті князя Безбородька, а з 1914 р. продовжив наукові студії в Парижі. З початком Української революції Ф. Савченко взяв активну участь у державотворчих процесах. У 1918 р. він був одним з організаторів українсько-французького товариства “Cercle d'etudes franco-ukrainiennes” (“Франко-українське дослідницьке коло”) і був редактором видання цього товариства – тижневика “La France et l'Ukraine”. В 1919 р. Ф. Савченко входив до делегації УНР у Парижі. Проте, серце тужило за Батьківщиною. Переживаючи за долю України, він зблизився з Михайлом Грушевським, який також тяжко переживав розлуку з Батьківщиною, а також зблизився із закордонною групою УПСР. Після повернення в 1924 р. М. Грушевського до Києва й включення його в активну наукову роботу, Ф. Савченко

^{*8} Вульф В. Декадентская мадонна (начало) // Виталий Вульф (персональный сайт) [Електронний ресурс]: <http://www.v-vulf.ru/official/official-41-1.htm>; Литературное творчество З.Н. Гиппиус конца XIX – начала XX века (1893-1904 гг.): религиозно-философские аспекты // Планета диссертаций [Електронний ресурс] // http://planetadisser.com/see/dis_25107.html

^{*9} Федір Вовк // Українці в світі [Електронний ресурс]: <http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/f4907b7351b21f20>

попрохав допомоги у “батька української історії”, щоб він посприяв і його поверненню до України. В 1925 р. Федір Якович отримав дозвіл від радянської влади й зміг повернутися додому. У Києві він увійшов до історичної секції ВУАН, став керівником Комісії заходознавства-та-американознавства та Комісії Західної України, активно друкувався в журналах “Україна” та “За сто літ”, редагованих М.С. Грушевським. Але співпраця з академіком, український патріотизм і участь у будівництві добільшовицької незалежної України дорого обійшлися науковцю. В 1931 р. він був заарештований і незабаром засуджений до 5 років позбавлення волі. Перебуваючи в ув’язненні він до останнього намагався не полишати наукової діяльності. Проте, після 1936 р. його доля невідома. Ймовірно, як і сотні інших репресованих українських інтелігентів Ф.Я. Савченко став жертвою кривавих сталінських катів і загинув.

Корінним ніжинцем був український революціонер, соціал-демократ Овксентій (Оксен) Миколайович Лола (псевдонім Степанюк) (1884–1919). Будучи одним з організаторів РУП, він після революції 1905 р. зблизився з більшовиками. Через переслідування О. Лола був змушений емігрувати. Виїхавши до Франції, він став активним діячем Паризької секції закордонних організацій РСДРП. О. Лола-Степанюк активно захищав права українців на свою мову та культуру, друкувався у “Правді” й іншій більшовицькій пресі. Відомо, що відбувалося постійне листування між ним і Володимиром Леніним. Від українського революціонера “вождь світового пролетаріату” отримував цінну інформацію про поширення революційного руху в Україні, ставлення українців до більшовиків. Отримані свідчення дозволили В. Леніну краще продумати політику своєї партії в Україні. В 1919 р. О. Лола загинув у Києві [11, с. 134]^{*10}.

Після революції 1917 р. та громадянської війни з України за кордон линув великий потік емігрантів. Цих вигнанців прийнято вважати другою хвилею української еміграції, на противагу першій хвилі кінця XIX – початку XX ст, здебільшого трудовій. Багато хто з цих людей осів у Франції, декому пощастило облаштуватися там досить добре. Майбутній прем’єр-міністр цієї країни в 1992–1993 рр. при президентові Франсуа Міттерані, активний учасник Руху Опору П’єр Береговуа або Петро Адріянович Береговий (1925–1993), народився в родині саме таких емігрантів із України. У Франції знайшли притулок такі українські політичні діячі як Симон Петлюра, Нестор Махно, Володимир Винниченко й інші.

Не обійшлося серед таких біженців і без уродженців Ніжинщини. Серед пореволюційних вигнанців особливо виділяється постать Осипа Матвійовича Твердовського (1891–1930), активного учасника Української революції, героя Крут. О.М. Твардовський (справжнє прізвище Твердун) народився в Ніжині, навчався у місцевій гімназії, звідси відправився на фронті I Світової війни, де отримав кілька поранень. У 1917 р. включився в революційну діяльність. Брав участь в організації захисту щойно створеної Української Народної Республіки від більшовицької навали. Місце майбутньої битви за Україну під станцією Крути знаходилося зовсім поряд із його малою батьківщиною – Ніжином. У запеклому бойовищі йому пощастило вижити. Після поразки національно-визвольних змагань він емігрував. За кордоном вступив до ОУН, був од-

^{*10} Зазерский Е., Любарский А. Ленин. Эмиграция и Россия. – М., 1975. – Ч. II. // Концепция двух продолжений [Електронний ресурс]: http://nounivers.narod.ru/bibl/zalb_24.htm

ним із керівників відділення організації в Люксембургу. Тяжко працюючи на індустріальних підприємствах Східної Франції та Люксембурга, О. Твердовський зароблені кошти витрачав на українську справу, мріючи про час, коли його Україна стане вільною державою. 16 квітня 1930 р. він помер і був похований там-таки в Люксембургу. В некролозі, вміщеному в газеті “Розбудова нації”, сповіщалося: “Бл[аженої] п[ам’яті] О. Твердовський [народився] 1.XI.1891 р. в Ніжині на Чернігівщині, в заможній козацькій родині. Середню освіту отримав при ніжинській гімназії. З вибухом світової війни служив в 176 переволоченському полку, де скінчив школу хорунжих. За великої війни був ранений, як людина надзвичайно хоробра нагороджений був численними відзнаками аж по орден св. Юрія [тобто орден Св. Георгія – *авт.*] включно. На початку революції 1917 р. приймає участь в боях як командант українізованого куреня під Тарнополем, де по-друге ранений в голову. По загоєнню рани замість дати зробити собі конче потрібну операцію голови та основно лікуватися, втікає під час навали большевиків (наступ Муравйова) зі шпиталю, продирається до Ніжина, де й організує український відділ та вирушає зі своїм братом бл.п. Матвієм на ст. Крути проти армії Муравйова, що тоді наступала на Україну. Враз із студентським відділом, що й собі туди прибув, боронить станцію Крути; оточений із усіх боків та не маючи вільного шляху до відступу, він з рештками свого відділу та з окликом “Слава Україні” продирається через густі ворожі лави та відходить до Ніжина. По занятті того міста большевиками, переховується зі своїм відділом по лісах, звідки робить безперестанні випади до опанованого большевиками міста; по тяжких боях виганяє большевиків із міста та опановує його до приходу німців. Тоді вступає в київську інструкторську школу, по закінченні якої призначений є до брацлавського полку м. Тульчин. Там, як один із найкращих старшин, стає командантом підстаршинської інструкторської сотні. Невдовзі відкомандирований до 1-го київського сердюцького полку, але відмовляється в ньому служити тому, що складався він майже з самих московських старшин, настроєних ворожо до українців та повертає до брацлавського полку. Під час протигетьманського повстання бере активну участь у боротьбі з московськими карними відділами. За часів Директорії УНР був заступником команданта броненого поїзду “Помста” (коли командантом був його брат), а невдовзі й командантом та вславився низькою героїчних вчинків. Ранений у боротьбі з большевиками попадає в польський полон (Ланцут, Бересть Лит[овський]); там незабаром вступає до 6 стр[ілецької] дивізії армії У.Н.Р. та при відході дивізії на фронт є призначений на бронепотяг. Попавши по-друге на інтерновання до Польщі, працює як робітник у Каліші, жертвуючи з зароблених грошей великі суми на різні національні потреби (напр. 1000.000 мп. на “Українську Трибуну”). Але незабаром залишає Польщу та переїздить до Західної Європи. Працює тяжко в копальнях у Франції, потім на фабриці, а вкінці переноситься до Люксембургу. З тяжко зароблених грошей залишає собі мінімальну частину; решту віддає різним українським установам та організаціям, як рівно ж допомагає батькам, [які] залишилися без кусника хліба <...> Будучи заклятим ворогом орієнтації на окупантів України, вступає до “Організації Українських Націоналістів”, де й веде активну роботу; зокрема – спільно з п. Чубом закладає Відділ ОУН у Люксембурзі та всю свою енергію вкладає для його поширення та зміцнення”^{*11}.

^{*11} Бутко С. Організація Українських Націоналістів галичанського походження? [Електронний ресурс]:

Важливо зазначити, що героїчну смерть за Україну прийняв під Крутами бойовий побратим О. Твердовського Володимир Якович Шульгин (1894–1918), лідер Української студентської громади в Києві, старший брат якого Олександр (1889–1960) був активним діячем УНР і входив до керівництва новоствореного українського дипломатичного відомства. В 1919 р. Олександр Шульгин представляв інтереси України на Паризькій мирній конференції. Після поразки Української революції залишився в Парижі, де помер і похований. Упродовж усього життя активно публікувався у французьких виданнях, поширюючи відомості про Україну серед місцевої громадськості, зокрема, й про Крути, де наклав головою його брат.

Серед політичних емігрантів особливою яскравістю виділяється подружжя Дмитра та Наталії Дорошенків, тісно пов'язаного з Ніжином. Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951) відомий український історик, активний діяч Центральної Ради (зокрема, в 1917–1918 роках губернський комісар на Чернігівщині) та міністр закордонних справ в уряді Павла Скоропадського, завжди підкреслював, що походив з давнього козацько-старшинського роду на Глухівщині. З 1919 р. Дорошенки на еміграції. В 1921–1951 роках Дмитро Іванович був професором кафедри історії Українського Вільного Університету у Відні (згодом у Празі й Мюнхені). Він став першим президентом Української Вільної Академії Наук, утвореної в 1945 р. В тіні свого чоловіка менш відомою залишається Наталія Михайлівна Дорошенко (у дівочтві Васильченко). Вона народилася 1 вересня 1888 р. в Ніжині. У 18-річному віці вийшла за Д.І. Дорошенка. Відзначалася палкою любов'ю до України. Маючи неабиякий театральний талант, прославилася як українська драматична актриса. Багато зробила для розвитку українського театру. Була активним членом катеринославської “Просвіти”. Залишивши в 1919 р. Батьківщину, Наталія Михайлівна завжди сумувала за рідним краєм: “Всі ми тяжко сумуємо і хочемо скоріше вернутись на Україну. Я ж ніколи зроду не звикну до чужини, тільки й марю про Київ”. За кордоном, живучи в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, час від часу подружжя Дорошенків проводило відпочинок у Франції, налагоджували співпрацю між українцями в різних країнах Західної Європи. Наталія Михайлівна надовго пережила чоловіка й померла в 1970 р. (за іншими даними – в 1980 р.) [14–15]^{*12}.

Певним чином із Францією було пов'язане життя мистецтвознавця, археолога, етнографа Вадима Михайловича Щербаківського (1876–1957), який свого часу навчався в Ніжинській гімназії. Після революції він опинився в еміграції. В 1922–1945 роках працював професором Українського Вільного Університету в Празі, а в 1945–1951 роках, після перенесення цього закладу до Мюнхена, став його ректором. Був членом багатьох міжнародних наукових товариств, зокрема й Міжнародного Антропологічного Інституту у Франції. Помер і похований у Лондоні.

Не можна оминати увагою тих ніжинців, яких традиційно відносять до російського культурного простору. Насамперед мова йде про Ольгу Степанівну Хохлову. Вона народилася в Ніжині 17 червня 1891 р. у родині полковника російської армії. Ще маленькою дівчинкою Ольга захопилася балетом. Особливо невгамовним її потяг до

[http://209.85.129.132/search?q=cache%3Ab04Hsxuv0WQJ%3Acenter.uct.ua%2Fdoslidzh%2FB\(6\).pdf+%D0%9E%D1%81%D0%B8%D0%BF+%D0%A2%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9&hl=ru&gl=ua](http://209.85.129.132/search?q=cache%3Ab04Hsxuv0WQJ%3Acenter.uct.ua%2Fdoslidzh%2FB(6).pdf+%D0%9E%D1%81%D0%B8%D0%BF+%D0%A2%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9&hl=ru&gl=ua)

^{*12} Дмитро Дорошенко // Ізборник [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/cultur/cult30.htm>

цього мистецтва став після того, як вона побачила у Франції виступи мадам Шрьосонт. Незабаром вродлива тендітна дівчина стала танцівницею “Російського балета” Сергія Дягілева, що мав величезний успіх серед французької публіки. 18 травня 1917 р. вона танцювала на прем’єрі балету “Парад” у паризькому театрі Шатле. Серед авторів цієї вистави були Сергій Дягілев, Ерік Саті та Жан Кокто. За костюми і декорації відповідав не менш зірковий чоловік – Пабло Пікасо. Іспанський митець одразу закохався у чарівну росіянку й попросив її руки. Та відповіла йому взаємністю. Незабаром він привіз її до Барселони і познайомив зі своєю родиною. Щоб зменшити опір матері, яка була не в захваті від шлюбу з чужоземкою, П. Пікасо намалював Ольгу в традиційному іспанському наряді. 12 липня 1918 р. Ольга і Пабло зареєстрували шлюб в мерії 7-го паризького округу. Звідти вони вирушили до російського православного собору Олександра Невського на вул. Дарю, де відбулося вінчання. Свідками на весіллі були Жан Кокто та Макс Жакоб, серед гостей – Сергій Дягілев, Анрі Матіс, Гертруда Стайн, Гійом Аполінер. Молодята почали спільне життя в будинку на вул. Бьоті, а згодом переїхали в центр столиці на вул. Ля Бовсі. Будинок П. Пікасо став справжнім осередком культурної еліти Парижа, а Ольга та Пабло – в центрі уваги громадськості. В 1921 р. у них народився син Пауло (Поль). Проте, скоро стосунки подружжя почали псуватися. Запальний іспанець мав бурхливі романи на стороні. Подружні зради виводили Ольгу з себе. В 1935 р. між ними стався остаточний розрив. Забравши сина, мадам Пікасо виїхала на південь Франції, де й проживала до смерті. Незважаючи на це, юридичний шлюб між подружжям тривав до кінця її життя. О. Хохлова померла 11 лютого 1955 р. в Каннах від раку. Портрети Ольги пензля П. Пікасо на світових аукціонах нині оцінюються в мільйони доларів^{*13}.

Цікавою є доля ще одного ніжинця – Миколи Володимировича Скобліна (1894–1937(1938)). Дворянин за походженням, після закінчення Чугуївського військового училища він одразу потрапив на фронт під час I Світової війни. Протягом 4 років пройшов шлях від прапорщика до штабс-капітана, за особистий героїзм і мужність у боях із австрійцями був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня. З 1917 р. активний учасник білого руху – полковник Добровольчої армії генерала Лавра Корнілова, отримав чин генерал-майор від барона Петра Врангеля. З 1920 р. – на еміграції. Опинився у Парижі, де був близьким до генерала Олександра Кутепова, призначеного Великим князем Миколою Миколайовичем керівником Російського загальновійськового союзу (РЗВС). Вважається, що з 1930 р. М. Скоблін співпрацював з ДПУ-НКВС, передавав фальшиву інформацію німецькому абверу й був причетний до викрадення радянськими агентами керівників РЗВС у Парижі генералів О. Кутепова (1930) та Євгена Міллера (1937). Після здійснення останньої акції, уникаючи розправи, М. Скоблін утік до Іспанії, де загинув у 1937 чи 1938 р., ймовірно, від рук агентів НКВС^{*14}.

Ще одним відомим ніжинцем у Франції був Феодосій Георгійович Спаський (1897–1979). Випускник Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька, він разом із двома братами Георгієм і Василем після революції емігрував до Юго-

^{*13} Ольга Степановна Хохлова // Люди [Електронний ресурс]: <http://www.peoples.ru/love/hohlova-picasso/history.html>

^{*14} Скоблін [Електронний ресурс]: <http://armen-gasparyan.livejournal.com/tag/%D0%A1%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BD>

славії, згодом – до Франції (відповідно, старша сестра Євгенія і наймолодший із братів Іван залишилися в Ніжині, згодом стали відомими науковцями, зазнали репресій). Ф.Г. Спаський Свято-Сергієвський православний богословський інститут в Парижі (1928), згодом викладав у ньому сектознавство, латинську та грецьку мови, літургіку та Святе Письмо; працював бібліотекарем, секретарем і скарбником. Окрім того, служив псаломщиком Свято-Введенської православної церкви в Парижі та керував чоловічим церковним хором. Похований на російському цвинтарі Сен-Женев'єв де Буа в Парижі^{*15}.

Друга світова війна не лише стала найбільшою трагедією в історії людства, але й призвела до колосальних міграційних процесів. Україна опинилася в епіцентрі цих політичних катаклізмів. Важко сказати напевно, чи опинялися уродженці Ніжинщини на території Франції в період цієї війни. Проте, таке припущення видається цілком обґрунтованим, зважаючи на наявність у цій країні німецьких концентраційних таборів для військовополонених, а також підприємств, на яких використовувалася праця підневільних рабів із України. Отже, ніжинці у якості полонених червоноармійців або остарбайтерів цілком могли опинитися й у Франції. Можна згадати українців, що пристали до французького Руху Опору, й у першу чергу Василя Васильовича Порика, лейтенанта Червоної армії, Героя Радянського Союзу, національного героя Франції, активного учасника боротьби з німецькими окупантами. Після втечі з німецького полону він очолив французький партизанський загін. У 1944 р. був захоплений і розстріляний німцями.

З 1944 р. з України на захід линула т.зв. третя хвиля української еміграції. Це були люди, що не хотіли знову опинитися під ярмом нелюдської сталінської тиранії. Багато з них емігрували, побоюючись потрапити до радянських таборів – або через співпрацю з німцями під час окупації, або, через участь у нерадянському русі опору, або, навіть, через неучасть у радянському русі опору – який могли розцінити як співпрацю з окупантами. Через Польщу, Чехословаччину й Австрію такі мігранти потрапляли до Німеччини, а згодом виїжджали за океан, переважно до США, Канади чи Австралії. Частина переселенців тимчасово чи постійно осідала у Франції.

Після війни група емігрантів-інтелектуалів з України заснувала у паризькому передмісті Сарселі осередок НТШ у Франції. Серед цих ентузіастів були Володимир Кубійович, Зенон Кузеля й інші. До кола цих діячів можна зарахувати відомого літературознавця, письменника, перекладача Івана Кошелівця (1907–1999). Його справжнє ім'я – Іван Максимович Ярешко. Народився у с. Кошелівка на Ніжинщині – звідси й псевдонім. У 1930 р. він закінчив Ніжинський інститут народної освіти (це колишній НІФІ). Але науковій і літературній кар'єрі завадив вир сталінських репресій, що знищив цвіт української інтелігенції. І. Кошелівцю пощастило вижити. Опинившись у 1941 р. під німецькою окупацією. Заснував і короткий час редагував міську газету "Ніжинські вісті". Коли стало зрозуміло наприкінці літа 1943 р., що німці не втримаються на Ніжинщині, він вирішив більше не потрапляти під деспотію Сталіна. Разом із іншими втікачами І. Кошелівець вирушив на Захід. У 1950 р. він брав активну участь у заснуванні осередку НТШ в Сарселі й підтримував його діяльність упродовж усього життя. Маючи житло в Мюнхені, він постійно навідувався до Сарселя, Парижа й інших міст Франції, зустрічався з колегами й земляками [2, с. 474; 9, с. 11].

^{*15} Спаський Феодосий Георгиевич // Российское Генеалогическое Древо [Електронний ресурс]: <http://r-g-d.ru/S/sofronov.htm>

Кілька років у повоєнному Парижі прожив відомий письменник український діаспори, діяч національного руху Леонід Полтава (1921–1990). Справжнє ім'я цієї людини Леонід Едвардович Пархомович (інколи вказують подвійне прізвище Єнсен-Пархомович). Доля остарбайтера перетворила його на емігранта. З Ніжином його пов'язували роки навчання в Ніжинському державному педагогічному інституті (1938–1940). Залишивши Париж, він згодом у Мадриді очолив український відділ Іспанського радіо, потім працював на радіо “Свобода” в Мюнхені, а в 1958 р. переїхав до США, де працював в українській редакції радіо “Голос Америки”, був редактором щоденнику “Свобода”.

На відміну від інших, ще один відомий “ніжинець” відомий український історик Микола Неонович Петровський (1894–1951) в Парижі опинився не в якості емігранта. В 1915–1919 роках він навчався на історичному відділенні Історико-філологічного інституту імені князя Безбородька, згодом викладав у цьому інституті історичні дисципліни. Підтримував тісні контакти з М. Грушевським, був співробітником кількох дослідницьких установ під орудою академіка. В 1933 р. М.Н. Петровський був звинувачений у націоналізмі і зазнав політичних гонінь, був звільнений з роботи в Ніжинському інституті соціального виховання (це наступник інститут народної освіти і попередних педагогічного інституту в Ніжині). З 1937 р. працював у тільки-но створеному Інституті історії України АН УРСР, в 1942–1947 роках (починаючи з його евакуації до Уфи) – директор цього інституту. З 1945 р. – член-кореспондент АН УРСР. Входив до складу делегацій Української РСР на асамблеях ООН у Сан-Франціско (1945), та Лондоні (1946). У 1946–1947 роках М. Петровський брав участь у роботі Паризької мирної конференції, яка поставила крапку в подіях II Світової війни. Проте, наприкінці 1940–х років історик знову зазнав нищівної критики, був знову звинувачений у націоналізмі й ідеологічних перекрученнях, був знятий із посади і своєї смерті в 1954 р. працював завідувачем відділу археографії згаданої академічної установи.

Згідно опитуванню серед росіян, проведеного газетою “Комсомольська правда”, найвродливішою жінкою ХХ ст. визнана Народна артистка СРСР Еліна Авраамівна Бистрицька. Ніжинці пишуться тим, що свої юні роки, майбутня зірка радянського кіно, що зіграла незабутні ролі в “Тихому Доні”, “Добровольцях” й інших радянських повоєнних кінострічках, провела в місті на берегах Остра. Еліна Авраамівна народилася в 1928 р. в Києві у родині військового лікаря. Незадовго до початку II Світової війни родина Бистрицьких переїхала до Ніжина. Швидке наближення загарбників змусило їх евакуюватися – це був єдиний порятунок, оскільки шансу пережити нацистську окупацію у євреїв Бистрицьких не було. В листопаді 1944 р. вони повернулися до Ніжина, де Еліна вступила до місцевого медичного технікуму, після закінчення якого отримала диплом акушера-гінеколога. Проте, дівчину вабила сцена, вона завжди мріяла поступити до театрального закладу. Струнка красуня з мелодійним голосом і великими очима бездоганно танцювала й мала чарівну посмішку. Але під тиском батька вона змушена була тимчасово відмовитися від кар'єри актриси й поступити до Ніжинського педінституту на філологічний факультет. Свої найзаповітніші мрії вона могла реалізовувати лише на маленьких сценах під час самодіяльних вистав. Але проявивши вольовий характер, попри всі негаразди в 1951 р. вона вступила до Київського театрального інституту імені І.К. Карпенка-Карого. Фортуна посміхнулася: вона одразу ж отримала невеличку роль у фільмі “Тарас Шевченко”, де роль Великого Кобзаря

геніально зіграв Сергій Бондарчук. У 1955 р. Е. Бистрицька із С. Бондарчуком зіграли головні ролі в романтичній картині “Незакінчена повість”. Молода актриса мала великий успіх. У грудні 1955 р. разом із уславленими метрами сцени – Миколою Черкасовим, Сергієм Бондарчуком, Людмилою Целіковською, Еліна Бистрицька входила до складу делегації на тижні радянського кіно в Парижі. Французька столиця була вражена професійною майстерністю радянських акторів. Згодом будуть незабутня Аксінья з “Тихого Дону”, Льоля з “Добровольців”. Е. Бистрицька завжди підтримувала культурний зв’язок із зарубіжжям. Певну протекцію в цьому їй надавав чоловік – Микола Семенович Патолічев (1908–1989), який довгий час був заступником міністра закордонних справ СРСР, а згодом – міністром зовнішньої торгівлі СРСР. Окрім того, Е. Бистрицька довгий час очолювала федерацію художньої гімнастики СРСР (згодом – Російської Федерації). Одна з останніх ролей актриси – княгиня Ольга у стрічці Булата Мансурова “Теплі вітри давніх болгар”^{*16}.

Не припиняються контакти між Ніжином і Францією за доби незалежності України (звісно, не враховуючи чисельні ділові та туристичні відвідини ніжинцями країни галльських півнів, модних кутюр’є та столиці всіх закоханих). Велику роль у поширенні української музичної культури в світі відіграє молодіжний хор “Світич”, який існує при Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя з 1993 р. За час свого існування цей колектив удостоївся багатьох престижних міжнародних нагород. Колектив став володарем Золотої медалі Першої всесвітньої хорової Олімпіади “Лінець-2000”, переможцем Національного хорового конкурсу імені Миколи Леонтовича; окремі виконавці хору стали лауреатами міжнародних конкурсів і фестивалів у Білорусі, Італії, Німеччині, Польщі, Угорщині, Туреччині, Сербії. Художні керівники та диригенти хору, багаторазові лауреати численних міжнародних конкурсів, Заслужені діячі мистецтв України – Людмила Юріївна Шумська та Людмила Василівна Костенко, концертмейстер – Галина Георгіївна Брюзгіна.

У травні 2009 р. творчий колектив “Світича” взяв участь у XV Міжнародному хоровому фестивалі “Nansy: Voix du monde” (“Нансі: голоси світу”). На цьому співочому форумі (який, до речі, цього року святкував тридцяті річницю існування), було представлено 18 хорових колективів з 15 країн світу – чудовий діалог мов, народів, культур, адже ніщо так не об’єднує людей, як музика. Фестиваль відбувся у столиці Лотарингії Нансі, оголошеною пам’яткою культури ЮНЕСКО. Відкриття фестивалю на пл. Станіслава (по неї у цьому огляді вже згадувалося) урочисто провела відома французька співачка Катрін Лара. Французи люб’язно прийняли ніжинців. Ще з більшим захопленням вони насолоджувалися співом колективу “Світича”, який виконував класичні та народні твори (“Цвіт папороті”, “Щедрик”, “Порізала пальчик”, “Засвічу свічу”, “Ave, Maria”, “Лев спить уночі”) у соборі Св. Станіслава. Українська пісня полюнула французькі серця своєю чуйністю, мелодійністю, красою. Не розуміючи українських слів, французи – тим не менш – були зачаровані чудовим співом і, навіть, намагалися підспівувати. Коли заспівала солістка Алла Хоменко, від її заворожуючого, зворушливого співу в багатьох слухачів на очах забриніли сльози. З нею потому охоче

^{*16} Быстрицкая Элина Авраамовна // Советский экран [Електронний ресурс]: <http://akter.kulichki.net/bystrickaya.htm>

10. Іваненко О.А. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: Дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 198 арк.
11. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1998. – 256 с.
12. Кураєв О.О. Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.03 / Академія наук України. Інститут історії України. – К., 1992. – 162 арк.
13. Лучицкий И.В. Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв. // Университетские известия [Київ]. – 1886. – №11. – Ч.2. Критика библиография. – С.191–219.
14. Наталя Дорошенко: в житті і на сцені // Свобода. – 2007. – 2 лютого.
15. Остання справа Дмитра Дорошенка: До 125-річчя з дня народження видатного історика // Свобода. – 2007. – 3 серпня.
16. Павленко С.О. Міф про Мазепу. – Чернігів: Деснянська правда, 1998. – 246 с.
17. Різниченко В. Пилип Орлик – Гетьман України / Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповіді. – К.: Український письменник, 1996. – 304 с.
18. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
19. Труайя А. Николай Гоголь. – М.: Издательство Эксмо, 2004. – 640 с.
20. Череватюк В.Б. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20–30-і рр. XX ст.: Дис. ... кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.02 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1996. – 197 арк.
21. Уткин А.И. Информационная деятельность политических, общественных и религиозных объединений украинской диаспоры в странах Запада (1945–1991): Дисс. ... доктора исторических наук по специальности: 07.00.01 / Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко. – К., 1993. – 405 л.
22. Fantastiques Ukrainiens // L'Est Républicain. Lundi. – 2009. – 25 mai.
23. Дмутрычун І. Gregoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. – P.: Présence Ukrainienne. L'Harmattan. – 370 p.
24. Viallaneix P. La Voie royale: essai sur l'idée du peuple dans l'œuvre de Michelet. – P.: Delagrave, 1959 – 541 p. nouv. éd. – Paris, Flammarion, 1971.

Луняк Є. “Ніжинці” у Франції

У статті розглянута діяльність на теренах Франції уродженців Ніжинщини чи людей, певним чином пов'язаних з цим регіоном. Простежуються взаємини між Ніжином і Францією від часу виникнення ймовірних перших контактів між ними до сьогодення.

Луняк Е. “Нежинцы” во Франции

В статье рассмотрена деятельность на территории Франции уроженцев Нежинщины или же людей, определенным образом связанных с этим регионом. Прослеживаются взаимоотношения между Нежином и Францией от момента возможных первых контактов между ними до современности.

Lunyak Ye. “Nizhynians” in France

This thesis cover the activity of the Nizhyn's natives and men connecting with Nizhin region too, who lives in France. There are traced Nizhyn–France relations, which have place from time of the first contacts in ancient time to the up-to-date time in this article.

До статті Івана Кедуна, Романа Крапивного та Ярослава Крапивного
“Археологічні дослідження “Охоронної Археологічної Служби України”
в м. Ніжині впродовж 2004–2009 років” (стор. 67–74)

НІЖИН АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІТОПИСНИЙ

Іван КЕДУН

(Ніжин)

Роман КРАПИВНИЙ

(Ніжин)

Ярослав КРАПИВНИЙ

(Ніжин)

Археологічні дослідження “Охоронної Археологічної Служби України” в м. Ніжині впродовж 2004–2009 років

Старовинне м. Ніжин і його околиці є досить цікавими з археологічної точки зору. Найдавніші пам'ятки, відомі на території Ніжинщини, дають змогу стверджувати, що заселення межиріччя річок Десни та Остра відбулося ще за доби неоліту. Ймовірно, до того часу цей регіон був непридатним для тривалого проживання людей через надзвичайно високий рівень ґрунтових вод, які утворилися внаслідок танення льодовиків і які виходили на поверхню ґрунту у вигляді болотних масивів [1]. Проте, результати археологічних досліджень свідчать, що вже за доби бронзи на території сучасної Ніжинщини спостерігається бурхливий розвиток відтворювального господарства, зростає кількість населення.

На околицях Ніжина відомі поховальні пам'ятки доби бронзи – численні кургани [2]. До цього часу належать поселення, відкриті на території міста Ю.М. Ситим і В.П. Коваленко наприкінці 80–х років ХХ ст.: на вул. Липіврівській (район сучасної меблевої фабрики); в південній частині урочища “Городок” (вул. Комунарів); в урочищі “Ветхе” тощо [3]. В матеріалах колекцій знахідок із цих пам'яток, що зберігаються в фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, представлені вироби з каменю (сокири, вістря стріл тощо), металеві знаряддя (бронзовий серп). То ж, очевидно, що основним заняттям населення регіону в зазначений період було землеробство й тваринництво.

Зазначимо, що значна кількість археологічних пам'яток Ніжина була знищена або суттєво пошкоджена новобудовами ХХ ст., переважно другої половини цього сторіччя. Тому важливим завданням археологів є збереження вцілілих, а також щойно виявлених археологічних пам'яток, а також здійснення професійних досліджень, спрямованих на отримання нової історичної інформації, особливо зважаючи на те, що більшість сучасних істориків ідентифікують Ніжин із літописним Ніжатином [4].

Метою цієї статті є систематизація матеріалів, напрацьованих попередніми дослідниками археологічних пам'яток м. Ніжина та характеристика результатів розкопок, здійснених силами співробітників “Охоронної Археологічної Служби України” Інституту археології НАН України на території Ніжина в 2004–2009 роках. Більшість матеріалів перше вводиться в науковий обіг.

Перший етап археологічного вивчення міста представлений випадковими, епізодичними і безсистемними знахідками скарбів. Так, відомо, що в 1852 р. син ніжинського селянина Сергія Бобриса під час оранки поля між хутором Бобрік і передмістям Магерки знайшов глиняний горщик, у якому містилося близько 200 невеличких почорнілих монет – як з'ясувалося потім часу існування Київської Русі і відносилися до кінця X – XI ст. В 1873 р. за 5 верст на південь від міста, біля дороги до с. Пашківка, міщанин Ф. Шкурко та козак Д. Рак знайшли великий скарб. До Археологічну комісію вони передали 1312 срібних римських монет-динаріїв, кілька бронзових ювелірних виробів і 2 срібні фібули “гунського” типу, прикрашені золотою фольгою та червоними рубінами [5]. Нині частина цих речей збереглась в Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ) [6].

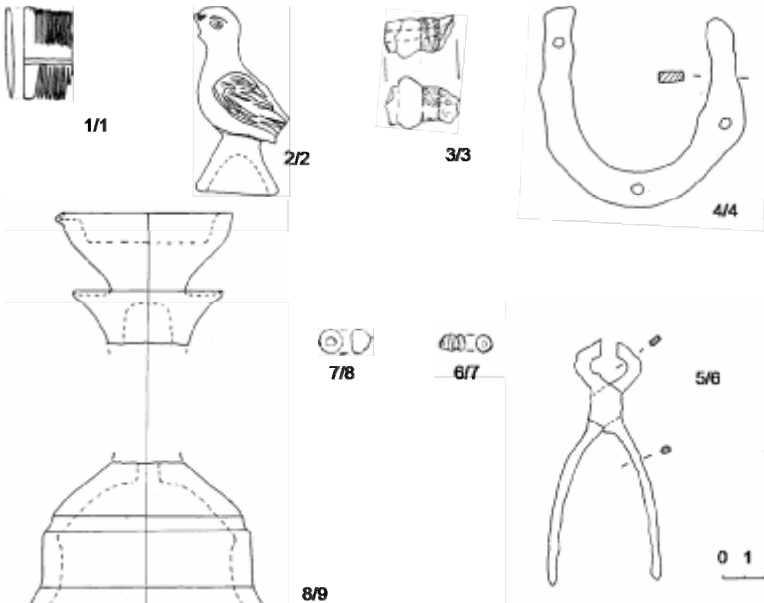
Вперше дослідження давньої історії м. Ніжин здійснив наприкінці XVIII ст. О.П. Шафонський, який у своїх історико-краєзнавчих працях співставляв місто з літописним Ніжатином і Ніжатиною Нивою [7]. До цього питання згодом зверталися також М.Є. Марков, М.М. Карамзін, М.П. Погодін, С.М. Соловйов, М.Н. Петровський та інші дослідники [8]. Варто зауважити, що більшість сучасних дослідників співвідносять Ніжин з літописним Ніжатином [9].

Першими фаховими археологічними розкопками на території Ніжина можна вважати дослідження співробітника Чернігівського державного історичного музею І.І. Єдомахи, здійснені в 1962 р. Проте, вони були епізодичними і не дали суттєвих результатів. Найбільш вагомим результатом досліджень І.І. Єдомахи стало надходження до зазначеного музею предметів озброєння та кінського спорядження (прикрашена сріблом і золотом шабля, кольчуга, деталі луку, стремена, залишки зброї тощо) з поховання кочовика другої половини XII – XIII ст., розкритого за випадкових обставин на південній околиці Ніжина [10].

Новий етап археологічного дослідження Ніжина розпочався наприкінці XX ст. Впродовж 1989–1991 років на території міста здійснювала систематичні розкопки експедиція Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом Ю.М. Ситого та В.П. Коваленка. В ході цих робіт вдалося отримати матеріали, котрі дозволили визначити топографію міста домонгольського часу, локалізувати його дитинець і посад. У різних частинах Ніжина було розбиті кілька траншей, шурфів і невеликих розкопів. Загалом було досліджено близько 150 м² території історичного середмістя. Найбільш вагомими стали результати розкопок на території дитинця, де вдалося розкрити ряд об'єктів давньоруського часу, головним чином господарського призначення. Найбільш ранні матеріали, знайдені на території посаду, автори робіт датують XI ст. [11].

У 1993–1995 роках дослідження чернігівської експедиції були продовжені співробітниками Ніжинського краєзнавчого музею під керівництвом О.С. Морозова [12]. Підсумком цих досліджень можна вважати визначення охоронних зон м. Ніжина. Вдалося також окре-

Підйомний матеріал з пос. Магерки-І

НАЕ 2007
м. Ніжин
вул.
Василівська, 5
Індивідуальні
знахідки

- 1 - Кв.15, Яма4, гл.2.5 м.
- 2 - Кв.23, Споруда1, гл.2.5 м.
- 3 - Кв.30, Споруда1, гл.2.4 м.
- 4 - Кв.30, Споруда1, гл.2.5 м.
- 5 - Кв.37, Споруда1, гл.2.6 м.
- 6 - Кв.47, гл.2 м.
- 7 - Кв.47, гл.2 м.
- 8 - Кв.51, гл.2,1 м

0 1 3 см

слити райони розповсюдження давньоруського культурного шару. Водночас, матеріали більш пізньої доби – XVII–XVIII ст. – лишилися поза увагою дослідників.

У 2003 р. археологічні розкопки в місті були відновлені співробітниками “Охоронної Археологічної Служби України” Інституту археології НАН України, за участі студентів і співробітників історико-правознавчого факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

У польовому сезоні 2003 р. були проведені розкопки в центрі сучасного міста, в районі вул. Московської, Подвойського та Гоголя. Також упродовж літа цього року проводився нагляд за земляними роботами в охоронних зонах Ніжина. Сукупно під час указаних досліджень 2003 р. досліджені рештки культурного шару XVII–XVIII ст., відкрита низка комплексів цього часу, зібрана цікава колекція археологічних матеріалів зазначеного періоду.

Окремо слід зазначити про відкриті вздовж вул. Московської залишки давніх підвальних приміщень (погребів) перекритих напівциліндричним склепінням. Вони споруджені з т.зв. “литовської” (“жолобчатої”) цегли, яка датується кінцем XVII – початком XVIII ст. Підвали виявилися напівзруйнованими сучасними перекопами. Вдалося розкрити вцілілу частину одного з цих приміщень. Її довжина становила 4 м, висота склепіння – 1,5 м.

Роботи експедиції продовжилися в 2004 р. в зоні новобудов по вул. Московській – буд. №№ 5б/97, 10, 5 та на вул. Подвойського, 15а. Зазначимо, що вказані ділянки знаходяться в межах давньоруського Ніжатино, визначених В.П. Коваленком [13].

Результати досліджень на **вул. Московська 5б/97** дозволили констатувати фактичну відсутність давнього культурного шару. Напевно, це пояснюється тим, що до XIX ст. в цьому місці проходило річище Остера.

Під час дослідження на **вул. Московська, 10** були зафіксовані залишки кількох дерев’яних споруд. Одна з них була складена з балок. На жаль, з’ясувати її конструкцію виявилось проблематично. Всього збереглося 7 балок діаметром 0,25–0,35 м і довжиною 2,5–3 м. Ще одна споруда зрубної конструкції була складена з балок довжиною 3,7 м. Вона збереглася на висоту до 1,5 м. Заповнення споруд містило фрагменти керамічних посудин і кахлів кінця XVII–XVIII ст.

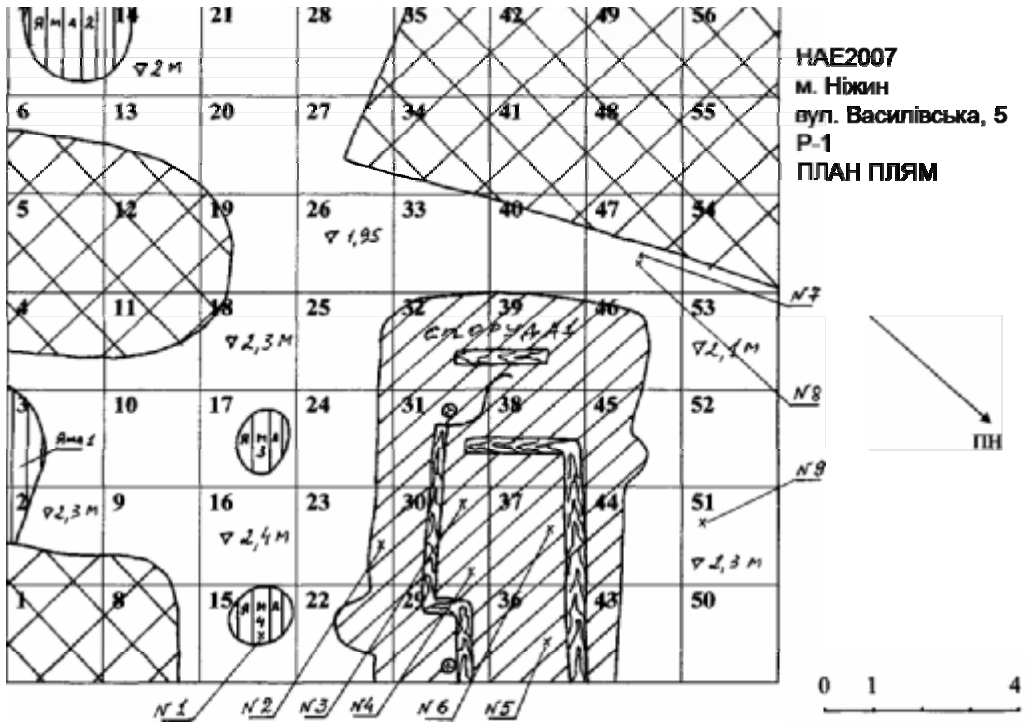
До найбільш раннього періоду засвоєння цієї ділянки міста належать декілька фрагментів давньоруської кераміки, виявлених у нижніх шарах, на глибині близько 3 м. Незначна кількість матеріалів давньоруського часу (фрагменти гончарних посудин XII ст.) була знайдена також під час розкопок на **вул. Московська, 5**.

Роботи на вул. **Подвойського, 15а**, на жаль, суттєвих результатів не дали – виявилось, що культурний шар тут був знищеним до рівня материка в ході розбудови сучасного міста.

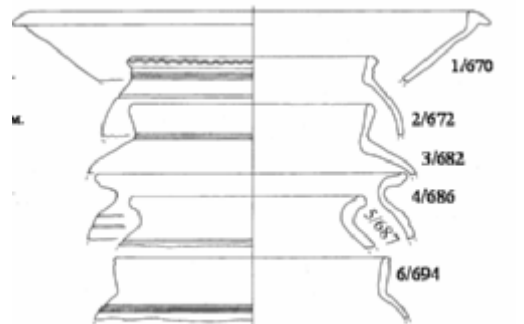
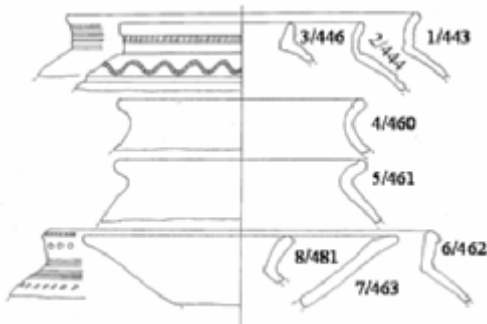
У польовому сезоні 2005 р. археологічні розкопки проводилися на шести ділянках: на вул. Червоноармійській, 5, пров. Інститутському, 1б.; вул. Червоноказачій, 2; вул. Воздвиженській, 2, вул. Московська, 12 та вул. Успенській, 4. Всі ділянки розташовані в межах охоронних археологічних зон.

Загальною рисою для згаданих об’єктів є незадовільний стан збереженості давнього культурного шару, що спричинене численними переплануваннями центральної частини міста впродовж XIX – XX ст.

Найбільш вагомими результатами вдалося отримати з розкопу на **вул. Московська, 12**. Були зафіксовані залишки дерев’яної прямокутної будівлі розміром 4×10 м. Від неї вці-

1/13

ліло 76 кілків, забитих у материковий шар по її периметру. В заповнені будівлі зібрано колекцію кераміки XVII – XVIII ст. Нижче рівня культурного шару XVII–XVIII ст. тут збереглися окремі ділянки нашарувань XII ст. потужністю 0,15–0,30 м. Археологічні об'єкти цього часу, на жаль, відсутні.

Охоронні археологічні дослідження Ніжина були відновлені в 2007 р. Досліджувалося кілька ділянок: на вул. Свердлова, 3а; вул. Василівській, 5; вул. Московській, 4; вул. Овдівській (район міських очисних споруд).

Роботи на **вул. Василівська, 5** проходили на території південно-східної частини посаду літописного Ніжати́на. Тут виявлені залишки споруд давньоруського періоду, що датуються XII ст. Археологічні матеріали цього часу представлені фрагментами гончарних посудин. Також знайдено уламок кістяного двобічного давньоруського гребінця.

Під час розкопок на **вул. Московська, 4** вдалося розкрити дерев'яну зрубну споруду прямокутної форми XVII ст. Вона складалася з двох приміщень розміром 2×3,5 та 2×3 м. У залишках дерев'яної підлоги одного з них знайдено монету номіналом півтора гроша чеканки 1621 р.

У цілому ж, результати досліджень 2004–2007 років дозволяють відновити лінію міської забудови XVII–XVIII ст., що співпадає з лінією сучасної вул. Московської. Слід також зазначити, що як і на розташованих поруч ділянках були зафіксовані рештки культурного шару XII ст.

У 2008 р. археологічні розкопки здійснювалися на **вул. Подвойського, 13а і 13б**. Під час розкопок були виявлені залишки двох житлових споруд каркасно-стовпової конструкції XVII – початку XVIII ст..

Під час досліджень на ділянці на **вул. Б. Хмельницького, 2А** в 2009 р. розкриті 15 ґрунтових поховань дорослих і дітей. Усі вони здійснені в прямокутних ямах, орієнтованих уздовж центральної осі “захід–схід”. Розташовані поховання за певною системою: утворювали 2 паралельні лінії; в одному випадку ями перекривали одна одну, що свідчить про тривале в часі використання цвинтаря. Всі поховання здійснені за єдиним принципом: на спині, у випростаному положенні, головою на захід. У частині поховальних ям виявлені залишки домовин у вигляді деревинного тліну та залізні цвяхи. Збереженість кістяків досить непогана, проте, впадає в око їх неповний анатомічний склад – у деяких відсутні верхні чи нижні кінцівки. Крім того, на багатьох кістках помітні сліди дії полум'я. Супроводжуючий інвентар відсутній.

Виходячи зі спостережень за стратиграфічними особливостями досліджуваної ділянки, період функціонування кладовища можна хронологічно датувати між давньоруською добою та XIX ст. Враховуючи, що частина кістяків обгоріла, цілком ймовірно, що цвинтар використовувався для захоронення решток загиблих під час пожежі людей. За матеріалами писемних джерел відомо, що XVII–XVIII ст. у Ніжині досить часто відбувалися пожежі, що супроводжувалися великими людськими жертвами. Таку смерть вважали “нечистою” та ховали померлих від полум'я окремо – поза цвинтарем або кладовищем.

Підсумовуючи результати археологічного дослідження Ніжина другої половини 2000–х років, можна сказати, що давній культурний шар майже на всій території центральної частини міста містить матеріали двох епох: давньоруської (XI–XII ст.) та козацької (XVII–XVIII ст.). Слід зазначити також, що фактично недослідженим досі лишається район сучасного міського ринку. Зважаючи на встановлену топографію, в цьому районі може знаходитися центр давньоруського поселення – дитинець літописного Ніжати́на. Рештки

культурного шару давньоруської доби збереглися на окремих ділянках, нижче рівня напластунів XVII–XVIII ст. на глибині 2–4,5 м від рівня сучасної поверхні. При цьому шар давньоруського часу досить слабо насичений археологічними матеріалами, і переважно датуються XII ст. Знахідки XI ст. спорадичні. Шар більш пізньої – козацької – епохи, навпаки, зберігається краще та є дуже насиченим. Значний інтерес для вивчення різних аспектів пізньосередньовічної історії міста становлять зібрані в результаті робіт останніх років археологічні знахідки та різноманітні комплекси XVII–XVIII ст. Вони дозволяють значно розширити наукове уявлення про матеріальну культуру мешканців Ніжина цієї доби.

1. *Петренко Л.Б.* Ніжин древній і завжди юний (Матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина). – Ніжин, 2007. – С. 30–43.
2. *Морозов О.* Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 1: Історико-культурологічний збірник / Ніжинська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України. Вип. 3. – Ніжин, 2007. – С. 5–23.
3. *Сытый Ю.Н.* Отчет об охранных археологических работах 1991 г. на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1989/137; *Його ж.* Отчет об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье // Там само. – 1991/38; *Сытый Ю.Н.; Коваленко В.П.* Отчет об охранных археологических работах в междуречье Десны и Остра // Там само. – 1992/63.
4. *Коваленко В.П.* До питань про першопочатки Ніжина // II Чернігівська обласна конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів–Ніжин, 1988. – Вип. I. – С. 9–10.
5. *Петренко Л.Б.* Вказана праця. – С. 30–43.
6. *Засецкая И.П.* Золотые украшения гуннской эпохи. По материалам особой кладовой государственного Эрмитажа. – Л., 1975. – С. 29, 76, 77, табл. IV.
7. *Шафонский А.Ф.* Черниговского намесничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 486.
9. *Морозов О.* Вказана праця.
8. *Коваленко В.П.* Вказана праця. – С. 9–10.
10. *Коваленко В.П. Ситий Ю.М.* “Свої погани” Чернігівських князів // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К., 2004. – С. 130.
11. *Сытый Ю.Н.* Отчет об охранных археологических работах 1991 г....; *Його ж.* Отчет об археологических работах 1989 г....; *Сытый Ю.Н.; Коваленко В.П.* Вказана праця.
12. *Морозов О.* Вказана праця.
13. *Коваленко В.П.* Вказана праця. – С. 9–10.

***Кедун І., Крапивний Р., Крапивний Я.* Археологічні дослідження “Охоронної Археологічної Служби України” в м. Ніжині впродовж 2004–2009 років**

У статті наведений стислий історіографічний огляд археологічних досліджень на території сучасного Ніжина до початку XXI ст. Більш детально охарактеризовано основні охоронні археологічні дослідження в 2004–2009 роках.

***Кедун И., Крапивний Р., Крапивний Я.* Археологические исследования “Охранной Археологической Службы Украины” в г. Нежине в 2004–2009 гг.**

Статья содержит сжатый историографический обзор археологических исследований на территории современного Нежина к началу XXI ст. Более детально охарактеризованы основные охранные археологические исследования в 2004–2009 гг.

***Kedun I, Krapiwny R., Krapiwny Ya.* Archaeological researches of “Protective Archaeological Service of Ukraine” in Nizhyn in 2004–2009**

The article contains the compressed historiography review of archaeological researches on territory of modern Nizhyn up to beginning of XXI century. More in detail there are described basic protective archaeological researches in 2004–2009.

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ольга РОСТОВСЬКА

(Ніжин)

Роман ЖЕЛЄЗКО

(Ніжин)

Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні

У середині XVII ст. на території Ніжинського полку проживала 1/3 населення всієї тогочасної України [12, с. 3]. Тому дослідження історії Ніжинщини сприяє більш повному відображенню суспільно-політичних процесів періоду, що супроводжувався боротьбою старшинських угруповань за гетьманську булаву, брутальним втручанням сусідніх держав у українські справи, занепадом визвольних ідей і, нарешті, – величезними людськими жертвами та матеріальними руйнуваннями.

Історичні події 1657–1663 років увійшли в історіографію як доба “Руїни”, сутнісною ознакою якої став загальний занепад і криза української державності, що призвело до національної трагедії України – її територіального розчленування [1, с. 5].

Поняття “Руїна” започатковує Самійло Величко в “Літописі Руському”, і надалі воно стає майже класичним. Корифеї української історіографії – М. Костомаров (праці: “Гетьманство Виговського”, “Ю. Хмельницький”, “Руїна”), М. Петровський (“До історії Руїни”), М. Грушевський та їхні учні – розуміли “Руїну” як політичне явище. Тому на думку сучасної російської дослідниці Т. Яковлевої цей термін заперечується багатьма представниками російської історіографії. В науковій праці “Гетьманщина в другій половині 50-их років XVII століття. Причини і початок Руїни” (К., 1998) вона зазначає: “Руїна <...> посідає особливе місце в історії України <...> Особливого значення ця наукова проблема набуває у зв’язку дискусією про історію української державності, оцінкою Козацької держави, особливостей і перспектив її розвитку” [16, с. 5–7]. Дослідниця розглядає Руїну як наслідок соціальної розрухи (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна), соціально-політичне явище, що супроводжувалося громадянською війною; а також втручання іноземних сил.

Серед сучасних українських науковців період “Руїни” поглиблено досліджували В. Борисенко, Ю. Єфремов, В. Смолій, В. Сте-

панков й інші. Слід указати, що в історіографії існують досить різноманітні хронологічні межі означеного періоду. Зокрема, існують такі датування: 1650–1670; 1655–1659; 1657–1663; 1657–1676; 1658–1686; 1663–1687 роки. Визначаючи період “Руїни” одні історики детермінують її датування подіями внутрішнього характеру; другі – зовнішнього, міжнародного; треті – особистістю правителя; інші – комплексом соціально-економічних факторів тощо.

Автори статті обрали хронологічні межі 1657–1663 рр. – від смерті гетьмана Б. Хмельницького до територіального розподілу України на Правобережжя під зверхністю Речі Посполитої та Лівобережжя під зверхністю Московської держави.

У серпні 1657 р., не завершивши справу визволення всіх етнічних українських земель, помирає гетьман Б. Хмельницький, останні роки правління якого характеризувалися відходом від промосковської зовнішньополітичної орієнтації. Віленське перемир’я між Московською державою та Річчю Посполитою 1656 року повністю перекреслювало умови Переяславської ради 1654 р., і давало гетьману право розірвати стосунки з Москвою. Проте, московський цар розглядав Гетьманщину не як незалежну суверенну державу, а як звичайну російську провінцію і робив усе можливе, щоб встановити повний контроль над українськими землями. Смерть Б. Хмельницького фактично поклала край намаганням українського народу вести свою окрему, незалежну від Москви, зовнішню та внутрішню політику, створивши сприятливу нагоду для ліквідації суверенітету Гетьманщини. Вже в останні дні життя Б. Хмельницького (10 (20) серпня 1657 р.) до України було відряджене московське посольство на чолі з боярином Кікінім. Як повідомляє М. Грушевський, перед від’їздом Кікін отримав спеціальні доручення й настанови. Діставшись України, боярин перше мав довідатися про стан здоров’я гетьмана. “Коли живий – послати до Москви звіт про це і чекати дальших інструкцій на границі, коли помер – їхати далі, і по дорозі, в Ніжені й інших містах вести секретні розмови з міщанством – з війтами, бурмистрами, простими людьми. Говорити так, що от мовляв стало цареві відомо, що гетьман помер, а на городи Малої Росії наступають татари і ляхи <...> Цар, жалуючи їх, посилає для оборони кн. Ромадановського з військом, а “для осмотренья войска Запорожского кн. Грубецького” з тов[аришами]. Нехай будуть безпечні”. [3, с. 25–26].

Однак, ця акція не отримала підтримки, ні на території Ніжинського полку, ні далі на шляху прямування посольства територією Лівобережжя, оскільки українське населення не бажало впускати російських воєвод до своїх міст.

Шістнадцятирічний гетьманіч Юрій Хмельницький, зважаючи на молодий вік і відсутність лідерських якостей, фактично не міг керувати країною, що дісталася йому після смерті батька. Тому в 1657 р. козацька старшинська рада обирає новим гетьманом України одного з найближчих сподвижників покійного Б. Хмельницького – Івана Виговського. У виборах гетьмана не приймала участь Запорізька Січ, що призвело до виникнення опозиції І. Виговському. На чолі невдоволених стояли кошовий отаман Я. Барабаш і полтавський полковник М. Пушкар, які на тлі власної жадоби до влади стали надалі маріонетками московської політики в Україні, спрямувавши свої дії фактично на ліквідацію української державності.

За таких умов навколо гетьмана І. Виговського почалося згуртування національно налаштованої козацької старшини. Одним із осередків такого “самостійництва” був

Ніжинський полк, репрезентований полковником Григорієм Гуляницьким, Василем Золотаренком (також полковник – наказний), сотником веркіївським Іваном Косинським, представниками Дівицької сотні Яном і Федором Чекановськими [6, с. 130].

Ніжинський полк на чолі з Г. Гуляницьким став однією з головних військових сил І. Виговського під час придушення виступу опозиційних сил. Наприкінці листопада 1657 р. лубенські козаки скаржилися московському послові Рагозину про застави, поставлені І. Виговським проти запорозьких посланців у напрямку Москви: “два полки ніженський і прилуцький і хоругв ляхів тримають застави під Кременчуком, Максимівкою, Перевалочною <...> щоб перейняти козаків, посланих до Москви, а перейнявши – відіслати до гетьмана” [3, с. 87].

На 1657 р. в Україні виникла реальна загроза громадянської війни, розбурханої внаслідок дій Москви з одного боку та розпочатого процесу майнового і правового розшарування між козацькою старшиною та низами з іншого. На початку березня 1658 р. внутрішнє протистояння в Гетьманщині посилювалося. У відповідь на збільшення сил М. Пушкаря та Я. Барабаша, гетьман починає проводити наради з козацькою старшиною, присвячені майбутньому наступу на повстанців. На одній із таких нарад було прийнято рішення наступати в трьох напрямках: від м. Ніжина мав виступити Ніжинський полк, від Кременчука – союзники татари та від Бужина й Максимівки – військо на чолі гетьмана. Вже тоді Г. Гуляницьким сказав гетьманові: “Пане гетьмане, Боже поможи, аби ми з тобою полк Миргородський взяти і <...> пушкарівців, а потім доконче воювати Москву” [3, с. 148].

Така заява ніжинського полковника досить яскраво відображає настрої частини козаків, зважаючи на зрадницькі дії Москви, відійти від союзу та повернутися до дружніх відносин із Варшавою. Причини цього були досить вагомими, адже 3 квітня 1658 р. московський цар звелів своїм воєводам зайняти низку міст Гетьманщини. Зокрема, до м. Ніжина був посланий Степан Бутіков, військові підрозділи якого мали налічувати 200 чоловік [3, с. 167]. Безперечно, що ці загоны призначалися для допомоги М. Пушкарю та Я. Барабашу.

У березні 1658 р. І. Виговський посилає Чернігівський, Ніжинський та Прилуцький полки для швидкого придушення виступу “опозиціонерів”. Проте, в лавах козаків стався бунт, оскільки частина їх відмовилася проливати братську кров. За даними М. Грушевського, “5 сотень Ніжинського полку хотіли перейти на бік Пушкаря, але довідавшись про це, Гуляницький велів вирубати ці збунтовані сотні...” [3, с. 150]. Внаслідок цієї езекуції врятувалося лише 50 козаків. Як бачимо, навіть вірні ніжинці почали вагатися відносно підтримки гетьману, який намагався навести лад в країні силою зброї. Внаслідок цього, за свідчень ряду істориків, навесні 1658 р. вся Східна Полтавщина об’єдналася із Запоріжжям у повстанні черні проти старшини [3, с. 151].

Головні військові дії між І. Виговським і опозицією розгорілися в травні-червні 1658 р. в районі Полтави. Натоді Г. Гуляницький на чолі трьох полків із чернігівської землі мав ліквідувати інші центри зосередження пушкарівців. Так, за даними Самовидця, ніжинський полковник облогою здобув Лубни та Гадяче [7, с. 78]. Проти ворогів Г. Гуляницький діяв досить жорстоко. Наприклад, у Лубнах з оточення зміг вирватися хіба що місцевий полковник Павло. Решта козаків із Лубен були або страчені, або потонули під час утечі в р. Сулі. [3, с. 219].

Після перемоги І. Виговського під Полтавою, що коштувала Україні 50 тис. життів, та загибелі М. Пушкаря, Москва відкрито надала захист і підтримку іншому “опозиціонеру” – Я. Барабашу – та його оточенню. 16 червня 1658 р. на Україну з метою “наведення порядку” і “подолання міжусобиць” було відряджене військо Г. Ромодановського. “Наведення порядку” росіянами та барабашівцями супроводжувався нищівним погромом Лівобережжя. У відповідь І. Виговський наказує ніжинському полковнику Г. Гуляницькому провести мобілізацію прикордонних полків. Територією Ніжинського полку розійшлася низка універсалів полковника із закликами негайно під страхом смертної кари прибути в полк. З листування російських воєвод і послів Яблонського й Корсака, довідуємося про ті сили, що були в розпорядженні гетьмана в 1658 р.: “черкаські козаки всі в зборі, стоять обозом коло городів: київський стоїть окопавшись за версту від Києва, ніжинський від Ніжина за 5 верст. Також у зборі полки: білоцерківський, канівський, переяславський, корсунський, черкаський, чигиринський і Орда – кажуть, що стоїть їх за 5 верст від Чигрина 30 тис. Нечай з своїм полком теж напоготові. Города укріплюють: в Ніжені копають рив і дуби ставлять...” [3, С. 252]

Цього часу Г. Гуляницький проводить перші каральні акції проти барабашівців і створює своєрідний заслін проти військ Г. Ромодановського, не погоджуючись навідріз пропускати воєводу. За свідченням Самовидця, після його відмови між козаками Г. Гуляницького та військом князя відбулася битва під Пирятином. “И так мусіл Гуляницькій оборонною рукою уходити, котрого у Варві боярин князь Ромадановській держал в облеженю недель шесть, аж Выговській гетман з ордами дал оному отсіч” [7, с. 79].

Як видно з “Літопису Самовидця” та праць М. Грушевського, громадянська війна в Україні переросла в українсько-московську – колишній лукавий союзник за рахунок влаштування розрухи на території Гетьманщині намагався ліквідувати І. Виговського, але наштовхнувся на разючу протидію гетьманського сподвижника Г. Гуляницького та союзників татар.

Розуміючи необхідність значних військових сил у майбутній війні з Московською державною, І. Виговський укріплює україно-кримський союз, а у вересні 1658 р. підписує Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, за якою Підгетьманська Україна поверталася до складу польської держави. Проте, була принципова відмінність: Річ Посполита відтепер вона складалася з трьох рівноправних частин: Польщі, Литви та України. Загалом, це був найбільший здобуток українських політиків від початку повстання в 1648 р., який за значенням міг зрівнятися хіба зі Зборівською угодою 1649 р. Відомо, що крім гетьмана Гадяцький трактат підписала й низка представників старшини, зокрема, ніжинський полковник Г. Гуляницький.

Зберігся універсал І. Виговського до Полтавського полку із закликом до спільних дій. Метою цього документу було прагнення остаточно вирішити внутрішній конфлікт і консолідувати державу напередодні українсько-російської війни. “Паном сотником, ясаулом, атаманом и всему старшому и меншому, в полку Полтавском собравшемуся, товариству доброго здоровья Господа Бога желаем. Дивуемся вам не помалу, что в тяготу неволі неприятеля, на вольности наши войсковые наступаючи, сами добровольно йдете, а на наше отцовское упомненье через часные до вас писанья присланное не вірите: что понеже так есть, еще за сим нашим писаніем, не образумитесь, а прямо и желательно против того неприятеля, как и все Войско Запорожское не будите

стоять, нічого іншого нам учинить не придеться, тільки Богом милостивим освидетельствуюсь и всім Войском нашим Запорожским укажем вам всему світу злост...” [14, с. 88].

Паралельно з цими подіями Москва збирає свої війська біля українського кордону. 10 листопада (31 жовтня) 1658 р. Г. Гуляницький, призначений наказним гетьманом Сіверським, писав із Варви ніжинському наказному полковнику Григорію Кобилецькому, закликаючи його готуватися до оборони перед московським військом: “Москва наступає безбожна зі свавільниками [пушкарівцями та барабашівцями – *авт.*] <...> все мечем та вогнем розоряють, церкви Божі та монастирі палять <...> не шкодують навіть малих дітей, виколупують очі святим образом...” [8, с. 91]. Сучасна російська дослідниця історії Гетьманщини Т. Яковлева додає, що Г. Гуляницький був у розпачі. 17 (7) листопада він писав до Г. Кобилецького: “еси послал до Вобковского как скорее до Борзны, чтоб с теми людьми, что там имеет при себе, до Нежина шол как скорее для обороны” [16, С. 280]. Незабаром почнеться і облога самого Г. Гуляницького у Варві.

Уся друга половина 1658 р. та початок 1659 рр. позначилися постійними українсько-російськими прикордонними боями. Проте, навесні 1659 р. московський цар, заручившись підтримкою новообраного нею, на противагу І. Виговському, гетьмана Івана Безпалого, звелів наступати, відправивши в Україну величезну як на той час армію (70–150 тис. за даними різних джерел) під керуванням князя Олексія Трубецького. За пафосним твердженням радянських істориків керманіч московського війська “повинен був допомогти українському народові подолати ката І. Виговського та не допустити повернення на Україну польських панів” [5, с. 278].

Визначальні події українсько-російської війни 1658–1659 років розгорнулися на території Ніжинського полку поблизу містечка Конотоп, яке завдяки своєму розташуванню було стратегічно важливим пунктом, ключем до всього українського прикордоння в районі Путивля (тоді – важливого прикордонного московського містечка, де перебував постіно воєвода з військовою залогою). Саме в Конотопі був розміщений найбільш боєздатний на Лівобережжі підрозділ гетьманських сил, очолюваних ніжинським полковником Г. Гуляницьким [2, с. 17]. Взяття цього міста фактично відкривало російським військам шлях до будь-якої частини Українського Лівобережжя.

18 квітня 1659 р. до Конотопа підійшли війська О. Трубецького. На зустріч йому виїшов козацько-татарський загін під командуванням Г. Гуляницького. Після короткого бою біля села Попівки, ніжинський полковник відвів свої війська до сотенного містечка, яке московське військо відразу оточило. Облога Конотопа тривала з 20 квітня до початку липня 1659 р. Протягом цього часу жителі міста на чолі з Г. Гуляницьким відбивали штурми ворога, а в ході вирішального бою між І. Виговським та його союзниками з царським військом на р. Соснівка, навіть змогли здійснити напад на обоз князя Трубецького.

Перебуваючи під Конотопом, московське військо командування намагалося взяти під контроль інші міста Ніжинського полку. Так, в травні 1659 р. було здійснено два походи на сотенне містечко Борзну. Під час першого з них козаки на чолі з В. Золотаренком змогли зупинити нападників, однак, у середині травня Борзна все ж була захоплена московитами. Самовидець з цього приводу написав: “князь з войском Борзны достал, одних порубали, а других в полон выбрали и місто спалили” [7, с. 79]. Уцілілі козацькі загони від Борзни відступили до Ніжина. Зважаючи на малочисельність і фортифікаційні укріплення нападати на Ніжин цей московський загін не

ризикнув. Натомість, 27 травня 1659 р. більш чисельні загони під орудою Г. Ромадановського та П. Скуратова вкупі з козаками І. Безпалого (зі слобідських полків і “опозиціонерів”); сам новоспечений гетьман був раніше сумським полковником) підійшли до Ніжина. Відбулися три запеклі бої, що позначилися значними втратами для обох сторін (ніжинською обороною керував наказний гетьман І. Скоробагатенко). Ось як описували ці події московські воєводи у звіті на ім'я царя Олексія Михайловича: “пришли де они с государевыми ратными людьми под Нежин майя в 27 день, и того же де числа из города из Нежина черкасы учинили выласку, и у государевых де ратных людей с теми черкасы был бой большой...” [11, с. 17]. Знекровлені російські війська, після довгих вагань, так і не наважилися штурмувати ніжинські захисні споруди. Військо князя Г. Ромадановського обмежалося грабунком околиць міста та Ніжинського Пустинно-Тригорського монастиря*, з якого, за свідченням ігумена дзвони й “усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли” [2, с. 27].

На думку А. Бульвінського, саме недооцінка О. Трубецьким важливості захоплення Ніжина, куди він послав недостатньо сил, була однією з головних помилок московського командування в цій війні. Адже, в разі оволодіння Ніжином і з'єднання військ московської залоги В.Шереметева, що розміщувалася в Києві, й армії О. Трубецького, угруповання гетьмана в районі Глухова виявилось б відрізним від центральних і південних районів держави. Гетьман фактично втратив би зв'язок із Північним Лівобережжям, яке його підтримувало. І це спричинило б кардинальні зміни в подальшому перебігу кампанії [2, с. 27–28].

На жаль, блискавична перемога І. Виговського на р. Соснівка під Конотопом мало прислужилася подальшому розвитку Гетьманщини. Очікуваного в Москві українсько-татарського наступу на російські землі не відбулося, що безперечно став би крахом загалом Московської держави, Олексій Михайлович зміг перевести подих і почати відновлювати військо. В Україні вибухнуло нове повстання проти І. Виговського, викликане як незадоволенням щодо повернення поляків, так завдяки пропагандистській діяльності московських послів на Запоріжжі.

На чолі нового антигетьманського виступу стали колишні відомі полководці Б. Хмельницького – І. Богун, І. Сірко й інші, які прагнули повернути владу Ю. Хмельницькому. Показово, що нових повстанців підтримав і Ніжинський полк, де на чолі “опозиції” стояли наказний ніжинський полковник В.Золотаренко та ніжинський протопоп М. Филімонович. 1 вересня 1659 р., скориставшись тим, що ніжинський полковник Г. Гуляницький від'їхав до Корсуня, В. Золотаренко разом із переяславським полковником Т. Цюцюрою підіймає повстання в Ніжинському полку. Метою виступу було знищення польського війська, що розмістилося в Ніжині за правління І. Виговського. Козаки увірвалися до Ніжина і, як пише Самовидець: “...за годину всіх жолніров вибили, которых было корогвей пять, нікого не щадячи...” [7, с. 81].

Московське військове командування, бачачи це, розуміло перспективність нового виступу проти І. Виговського, відтак, на територію Ніжинського полку нове військо під командуванням все того ж воєводи князя О. Трубецького, що отаборившись в ра-

* Щоправда, досі локалізувати цей монастир не вдалося. Поблизу Ніжина на той час було два монастирі: Введенський жіночий приблизно за версту на захід від міських укріплень і Ветхоріздвяний чоловічий на кілька верст далі в тому ж напрямку. До статусу пустельницького більш підходить останній.

йоні Путивля, рушило на Ніжин. Розправившись з польськими жовнірами, В. Золотаренко, не гаючи часу, відсилає до війська О.Трубецького велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом М. Филімоновичем. Спритний ніжинський протопоп і авантюрист не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для В. Золотаренка (адже теперішній полковник захищав Борзну від російських військ у травні 1659 р.). Після вересневих подій 1659 р. ніщо не могло завадити Васюті (так називали В. Золотаренка в козацькому середовищі) зайняти посаду ніжинського полковника. Враховуючи попередні послуги, зроблені В. Золотаренком московським військам під час кампанії 1654–1655 років у Білорусі, а також участь у заколоті проти І. Виговського, цар Олексій Михайлович щедро обдарував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем “с волостью и уїздом” [15, с. 290].

Втративши авторитет серед козацьких мас, гетьман І. Виговський був змушений відступити на Правобережжя і згодом зректися гетьманства на користь Ю. Хмельницького. Разом із ним пішов і колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький, пам’ять та повага до якого ще довго залишалася серед ніжинців. Однак, тоді козаки Ніжинського полку залишилися байдужими до намагань полковника не допустити царської зверхності над Гетьманщиною. Більшість підтримала В. Золотаренка, що вдруге очолив найбільший полк Підгетьманської України (вперше це було в грудні 1655 – на початку 1656 р. відразу після загибелі свого брата, полковника Івана Золотаренка). Намагаючись повернути довіру московського царя, восени 1659 р. ніжинські козаки на чолі з В. Золотаренком прийняли участь в поході кошового отамана Запорізької Січі І. Сірка до Криму, що остаточно добило плани І. Виговського здійснити українсько-кримський похід в глиб московського царства – союзники татари мали терміново повертатися додому. Мешканці Ніжинщини повернулися до присяги московському царю 1654 року, і завдяки активній діяльності В. Золотаренка та М. Филімоновича знову опинилися у векторі впливу Москви.

Не зміг скористатися більш-менш сприятливою після конотопського розгрому ситуацією і Ю. Хмельницький – у 1659 р. він підписує Другий Переяславський договір із Москвою, за яким влада гетьмана значно обмежувалася; трофеї, взяті І. Виговським під Конотопом, поверталися, а московські воєводи відтепер розмістилися не тільки в Києві, але й у Ніжині, Переяславі та кількох інших містах [16, с. 346].

У 1660 р. спалахнула нова війна між Москвою та Варшавою. На допомогу російському війську вирушило козацьке військо на чолі з гетьманом Ю. Хмельницьким. Але поблизу Чуднова і Слободищ воно потрапило в оточення поляків. Бачачи безвихідь ситуації, гетьман підписує з Варшавою Слободищенський трактат, за яким гетьманський уряд поривав із Москвою, а Гетьманщину знову перетворювалася в автономну частину Речі Посполитої.

Однак, проти українсько-польської угоди виступила лівобережна старшина Переяславського, Ніжинського і Чернігівського полків на чолі з Якимом Сомком – дядьком Ю. Хмельницького по материнській лінії. В указаних трьох полках міцно трималися московські воєводи, що, загалом, і визначило позицію Північного Лівобережжя. Сучасний ніжинський дослідник О. Морозов повідомляє, що в січні 1661 р. разом із польськими та кримськими військами до Ніжина підійшли козацькі частини Ю. Хмельницького, який намагався відновити контроль над усією Гетьманщиною. У ході битви союзники увірвалися до міста, але були вибиті ніжинцями [10, с. 105].

Розвиток подальших подій детально висвітлюється в “Літописі Самовидця”. Козаки Ю. Хмельницького на чолі з Г. Гуляницьким залишилися зимувати під Ніжином “...и хан стоял в селі Хорошом Озері, а Хмельницькій з козаками у селі Кропивной <...> много полону побрала аж поза Стародубом, коло Мглина и у Московщині, и хан уступил по Богоявленію от Ніжина...” [7, с. 84]. Як бачимо, намагаючись утриматися при владі, син Б. Хмельницького навіть дозволив татарам грабувати українські землі, що в кінці-кінців коштувало йому посади гетьмана.

У червні 1661 р. Ю. Хмельницький здійснив ще один похід на Лівобережжя й оточив Я. Сомка під Переяславом. На допомогу наказному гетьманові рушили московські війська Г. Ромодановського та козаки Ніжинського полку на чолі з В. Золотаренком. Дізнавшись про наближення свіжих сил Ю. Хмельницький відступив. Але ніжинський полковник, не дочекавшись наказу Я. Сомка, сам рушив навздогін Ю. Хмельницькому. І такий крок лише підтверджує думку, що на той час на Лівобережжі панувала політична анархія та боротьбу старшини за гетьманську булаву, вільну після повалення Ю. Хмельницького. Одним із кандидатів на неї був якраз В. Золотаренко, який щосили намагався здобути підтримку козаків свого полку. Так, у 1661 р. він отримав від Олексія Михайловича нагороду за сміливість Ніжина під час наступу військ Ю. Хмельницького. Василю подарували грамоту, 150 рублів та соболі. “Грамоту залишив у себе, а соболі роздав сотникам, осавулам та старшинам полку свого. “Цар прислав мені нагороду, – сказав він, – а я дарую її вам, щоб служили ви правдою не схиляючись на коштовності ляхські, не ставали зрадниками” [10, с. 106].

Дарунки безперечно зробили свою справу. Ніжинські козаки досить віддано служили своєму полковнику. В січні 1662 р. частини Ніжинського й Чернігівського полків, за підтримки військ боярина Бутурліна, розбили на сіверських землях загони кримських татар. З полону були звільнені майже 20 тис. щойно полонених бранців. А у вересні того ж року ніжинський полк на чолі з В. Золотаренком вкупі з військами Г. Ромодановського розбили польсько-татарські війська Ю. Хмельницького під Ржишевом і Каневом.

На початку 1663 р. остаточно визначилися кандидатури на нового гетьмана: наказний гетьман і переяславський полковник Я. Сомко, ніжинський полковник В. Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький. Кожен із претендентів шукав підтримки населення шляхом поливання брудом опонентів і візитами до Москви. Найбільш управним в останньому був запорізький ватажок, який чисельними обіцянками задурив голови як запорожцям, так і московському царю. Сучасні дослідники епохи козаччини В. Смолій і В. Степанков додають, що деструктивну роль у цій боротьбі за булаву – й узагалі впродовж епохи “Руїни” – відігравали представники вищого православного духовенства. “Замість того, щоб сприяти об’єднанню всього суспільства на платформі загальнонаціональних інтересів, вони часто тільки розпалювали групові та міжстанові конфлікти. Підтримка одних гетьманів усупереч іншим стає чи не нормою поведінки багатьох ієрархів (характерна у цьому відношенні діяльність ніжинського протопопа М. Филімоновича, а згодом єпископа мстиславського і оршанського Мефодія)” [13, с. 11].

Розуміючи, що поступається в лідерських якостях Я. Сомку та в демагогії І. Брюховецькому, Васюта знову вдався до підкупу козаків. Однак, цього разу хабарі призначалися не ніжинським козакам, а запорожцям І. Брюховецького та московським воє-

водам. Самовидець повідомляє, що хитрі січовики охоче брали подарунки та клялися В. Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідомили, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс, і коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана. Обурений ніжинський полковник спробував було підняти Ніжинський полк до походу проти Січі, але марно. Натомість, ніжинські козаки, обурені зловживаннями старшини, самі виступили проти свого полковника і ледь його не вбили [15, с. 292]. З огляду на такий провал передвиборчої кампанії, він змушений був відмовитися від омріяної булави й стати на бік Я. Сомка.

Після тривалих зволікань цар Олексій Михайлович нарешті визначитися з підтримкою одного з кандидатів і призначив загальну козацьку раду для обрання нового керманіча Лівобережжя. Місцем скликання ради обрали Ніжин – найбільше місто Гетьманщини, контрольоване залогою на чолі з воєводою, зручне як з точки зору доступу до інших регіонів Гетьманщини, так і до московсько-українського кордону. Влаштувати справу з виборами гетьмана доручалося царевому окольничому, князю Д. Великогагіну, який у середині травня 1663 р. прибув до Ніжина з великим почтом. Пишний намет князя був розташований за містом, обабіч Московської дороги. Я.Сомко розмістив своїх козаків південніше міських укріплень – за Київською брамою, а І. Брюховецький і запорожці отаборилися на протилежному кінці міста, за Московською брамою, в місцевості, що носила назву “Романівський кут” [9, с. 83].

Вибори вирішили провести на північній околиці міста – Московській дорозі, поряд із наметом кн. Д. Великогагіна. 17 червня 1663 р. о 10 годині ранку гучні удари у литаври сповістили про початок загальної ради. Навколо царського намету почали збиратись козаки та місцеве населення. Рада розпочалася із зачитування князем Д. Великогагіним царського указу. Проте, ніхто з присутніх і не думав слухати посла. На майдані піднявся жахливий лемент із викриками обрати кожен свого кандидата, що згодом переріс у криваву бійку, в ході якої козаки Я.Сомка були побиті запорожцями. За свідченнями О. Морозова, прихильники І. Брюховецького відібрали в Я. Сомка гетьманські клейноди, зламали бунчук; а на гетьманський стілець посадили свого претендента [9, с. 85].

Раду перенесли на наступний день. Але події, що відбулися в ніч перед 18 червня 1663 р., вирішили долю гетьманської булави. У таборі Я. Сомка та В. Золотаренка спалахнуло повстання – ніжинські та переяславські козаки, підбурені запорожцями, перейшли на бік І. Брюховецького. Я.Сомко з В. Золотаренком змушені були шукати захисту в наметі московського посла. Вдень козацька рада без усілякого супротиву обрала гетьманом кошового отамана Січі І. Брюховецького. Князь Д. Великогагін, зважаючи на вп'ятеро переважаючу 40-тисячну силу симпатиків І. Брюховецького, був змушений затвердити гетьмана. Обох колишніх претендентів на булаву разом із їхнім оточенням ув'язнили та відправили до ніжинського замку. Рівно за 2 місяці за наказом гетьмана І. Брюховецького їх стратили в сотенному містечку Борзні неподалік Ніжина.

Після обрання гетьманом – подій, що в історіографії отримали назву “Чорної ради” (через участь у виборах козацької бідноти – черні) – І. Брюховецький разом із почтом князя Д. Великогагіна увійшов до м. Ніжина. В Миколаївському соборі, збудованому кількома роками раніше на кошти ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків, під час урочистого молебню новий гетьман склав присягу на вірність московському цареві.

Очевидно, щоб покарати ніжинців за підтримку свого полковника, І. Брюховецький зробив щедрий жест – дозволив черні та запорожцям три дні грабувати місто та його околиці. Автор “Літопису Самовидця”, який був очевидцем “Чорної ради”, так писав про ці події: “Хочай якого значного козака забили или человека, то тое в жарт повернено, а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто мотл, жупани кармазиновіе на сермяги миняли” [7, с. 91]. Сучасні дослідники ніжинських старожитностей маже однакостайно приходять до однієї цілком логічної тези, що характеризує значення “Чорної ради” та погрому, сформульованої одним із них: “Багато бачив завойовників старий Ніжин, але, мабуть, це були найгірші” [10, с. 110].

На четвертий день руйнування припинилися і січовики на чолі з І. Брюховецьким почали ставити своїх людей на полкові посади. Так, замість В. Золотаренка ніжинським полковником був призначений козак “з голоти” Матвій Гвинтовка. Він був радий призначенню до такої міри, що навіть не пручався, коли І. Брюховецькому вирішив виокремити з найбільшого в державі Ніжинського полку три нові полки: Глухівський, Сосницький та Стародубський [15, с. 124]. Цей поділ мав лише одне завдання – унеможливити в майбутньому появи нової опозиції в Ніжинському полку – центрі козацтва Північної Гетьманщини, відносно встановленої на “Чорній раді” влади січовиків і черні. На думку сучасного історика В. Кривошеї, в 1663 р. “клан Хмельницьких–Сомків–Золотаренків поніс непоправні втрати. Після 6 років гетьманування спочатку І. Виговського, а потім Ю. Хмельницького, коли опозиція (чернь, Січ) тільки виступала проти офіційної політики, Українську козацьку державу охопила перманентна громадянська війна, настала “Руїна” [6, с. 155].

Отже, землі Ніжинського козацького полку перебували в епіцентрі військово-політичного розвитку Гетьманщини 1657–1663 років. Ніжинські полковники Г. Гуляницький (1656–1659) та В. Золотаренко (1659–1663) входили до найближчого оточення правлячої верхівки Гетьманщини, іноді й самі фактично очолювали державу: Г. Гуляницький був безпосереднім учасником придушення виступу М. Пушкаря та Я. Барабаша проти гетьмана І. Виговського (1657–1659, героєм оборони Конотопу 1659 р.); В. Золотаренко, завдяки діям протопопа М. Филімоновича, отримав довіру московського царя Олексія Михайловича й після зречення Ю. Хмельницького з гетьманства став одним із кандидатів на володіння гетьманською булавою. Сумнозвісна “Чорна рада” в Ніжині 1663 р., принесла не лише смерть ніжинському полковнику В. Золотаренку, але й помітне послаблення ролі Ніжинського полку в історії Гетьманщини. Події перманентної громадянської війни на зламі 1650–1660-х років фактично ознаменували початок доби “Руїни”.

1. *Борисенко В.* Переддень національної трагедії України. Причини “Руїни” // Історія України. – 1999. – №4. – С. 3–5.
2. *Бульвінський А.* Конотопська битва 1659 року. – К., 2008. – 64 с.
3. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. В 11 томах, 12 книгах. – Т. X. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958. – 594 с.
4. *Ефремов Ю.* Украина и “Руина”: от Хмельницкого к Мазепе // Малоизвестные страницы из истории украинского народа. – К., 1992. – 159–171 с.
5. *Історія Української РСР.* В 2-х тт. – Т. I. – К.: АН УРСР, 1953. – 784 с.
6. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К.: ВД Стіло, 2004. – 391 с.
7. *Літопис Самовидця.* – К., 1972. – 208 с.

8. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2004. – 84 с.
9. *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Філімонович. – Ніжин: Просвіта, 2000. – 148 с.
10. Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина / Автор і упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
11. Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали. Вип. I. – Ніжин, 1994. – 24 с.
12. *Пиріг П.* Ніжинський полк // Ніжинський вісник. – 1991. – 9 жовтня (№ 116). – С. 3.
13. *Смолій В. Степанков В.* Переддень Руїни (1656–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 2–16.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687 рр.). Матеріали до українського дипломатичного. – К.–Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
15. Чернігівщина – земля козацька. Календар за 2000 рік. – К.: Видавництво Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.
16. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50–их років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К: Основи, 1998. – 447 с.
17. *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) – К., 2003. – 562 с.

***Ростовська О., Желєзко Р.* Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні**

У статті на основі краєзнавчих, документальних і монографічних праць зроблено спробу проаналізувати хід подій повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша, українсько-російської війни 1658–1659 років, а також Чорної ради в Ніжині 1663 р. крізь призму участі в них представників Ніжинського козацького полку. Особлива увага звертається на причини, особливості й наслідки українсько-російських відносин 1657–1663 років, поширення деструктивних процесів у середині Козацької держави, поділ Гетьманщини вздовж Дніпра. Авторами висвітлено вплив діяльності ніжинських полковників Г. Гуляницького і В. Золотаренка та їх оточення на поглиблення “Руїни”.

***Ростовская О., Железко Р.* События 1657–1663 гг. на Нежинщине: украинно-российское противостояние и гражданская война на Украине**

В данной статье на основе краеведческих, документальных и монографических работ сделана попытка проанализировать ход действий восстания М. Пушкаря и Я. Барабаша, украинско-российской войны 1658–1659 гг. и Чорной рады в Нежине 1663 г. сквозь призму участия в них представителей Нежинского казацкого полка. Особенное внимание обращается на причины, особенности и последствия украинско-российских отношений 1657–1663 гг., распространение деструктивных процессов внутри Казацкого государства, раздел Гетманщины по Днепру. Авторами показано влияние деятельности нежинских полковников Г. Гуляницкого и В. Золотаренко, а также их окружения на углубление “Руины”.

***Rostovs'ka O., Zheliezko R.* Events in the 1657–1663 in Nizhyn region: Ukrainian-Russian confrontation and civil war in Ukraine**

The article is based on local history, documentary and monographic works which try to analyze the course of events of M. Pushkar and Ya. Barabash uprising, Ukrainian-Russian war in the 1658–1659 and Black Rada in Nizhyn in 1663 through the prism of participation of representatives of Nizhyn Cossack regiment. Special attention is paid to the causes, characteristics and consequences of Ukrainian-Russian Relations in 1657–1663, the spread of destructive processes in the middle of the Cossack state, division of Hetmanate along the Dnipro river. The authors describe the impact of Nizhyn colonels G. Hulyanytsky and V. Zolotarenko and their environment to deepening of the “Ruins”.

Сучасний вигляд будівлі ніжинської електростанції (1914–1916, арх. П.Г. Сластьон. Зараз тут спортзал міської дитячо-юнацької спортивної школи (до статті Олександра Мазурика та Віктора Кошмара “Ніжинська електростанція у 1914–1918 роках” (стор. 98–101))

ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ ІМПЕРСЬКОЇ ТА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

Наталія ДМИТРЕНКО
(Ніжин)

Сторінки історії земської медицини у Ніжинському повіті (1864–1904 роки)

Земська реформа 1864 року привнесла в державний устрій Російської імперії нову систему місцевого самоврядування і разом з іншими реформами другої половини XIX ст. сприяла перетворенню феодальної монархії в буржуазну. Основою для розвитку земської медицини стало Положення про земські установи, яке було затверджене 1 січня 1864 р.

Після скасування кріпацтва медична допомога населенню була зосереджена в земських управах. До цього часу медичне обслуговування виконували Прикази громадської опіки та повітові лікарі. Згодом земства стали опікуватися губернськими та повітовими лікарнями, шпиталями, будинками для божевільних і притулками. Містилися такі заклади переважно в непристосованих старих будинках, без належного медичного та господарського обладнання. Ці медичні заклади повинні були за плату лікувати “казенних” людей: військових, дрібне чиновництво, арештантів, повій тощо. Колишні поміщицькі селяни під час заснування земства взагалі були позбавлені медичної допомоги, оскільки лікарні, які раніше працювали при економіях ліберальних поміщиків, зі скасуванням кріпацтва, здебільшого, припинили існування. Державні ж селяни з 1851 р. обслуговувалися лікарями відомства державного майна.

Розвиток медичного обслуговування з часу заснування повітових земств відбувався за старою схемою: у великих селах залишалися фельдшери, які обходили населенні пункти своєї дільниці. Їх роботу контролювали земські лікарі, які періодично об'їжджали свої повіти. У “доземський” час окружні лікарі обслуговували 2–3 повіти. Земства ж почали запрошувати по 2 лікарі на повіт. Лікар повинен був навідуватися до селища 1–2 рази на місяць для контролю та керування фельдшерами. Окремого приміщення для прийому хворих (амбулаторії) окружний лікар не мав. Він постійно був у роз'їздах.

Така праця була малоефективна й виснажлива і не могла задовольнити ні лікаря, який весь час знаходився в дорозі, ні хворого, який чекав на його допомогу. Тому деякі дільниці залишалися взагалі без лікаря. Кроком уперед у справі надання якісної та вчасної медичної допомоги було створення окружних амбулаторій для прийому хворих. Проте, впродовж певного часу вони ще залишалися під опікою фельдшерів, оскільки лікарі як і раніше роз'їжджали по території дільниці. Тільки у 80–ті роки XIX ст. почали визначатися певні дні обов'язкового амбулаторного прийому хворих лікарем.

Спочатку завідування лікарнями, як і за Приказного часу, здійснювалося міськими лікарями, які одержували за це від земства додаткову винагороду. Згодом таке суміщництво обов'язків міського і земського лікаря припинилося. Натомість спеціально запрошувалися земські лікарі, на яких покладалося обслуговування дільниць.

Перший губернський з'їзд лікарів (серпень 1882 р.) констатував сумний факт: у Чернігівській губернії працювало 50 лікарів на 1 млн. 870 тис. мешканців (тобто 1 лікар на 37,5 тис.). Враховуючи такий стан справ, делегати з'їзду визначили два напрямки організації земської медицини у повітах: стаціонарно-лікарняний і система лікарських роз'їздів. Матеріали з'їзду містили головні принципи раціональної організації земської медицини, керівні інструкції земським лікарям, фельдшерам і акушерам, Статут повітових з'їздів лікарів [1].

За таких умов, які виключали будь-які кар'єрні та матеріальні міркування, досить свідомо сотні молодих лікарів їхали надавати допомогу селянам. Із загального числа лікарів 88 % випадало на долю тих, чия професійна діяльність безпосередньо служила народові.

Такою людиною був перший земський лікар у м. Ніжині Савелій Григорович Ковнер. Він народився на Волині в інтелігентній єврейській родині. У віці 10 років став учнем єврейського міського училища. Після закінчення повного курсу працював у Одесі викладачем. Згодом – студент медичного факультету Київського університету Св. Володимира. В 1867 р. С. Ковнер закінчує з відзнакою навчання в університеті та їде працювати лікарем у Ялуторинськ. Наприкінці січня 1867 р. чернігівський губернатор надіслав до Ніжинського повіту розпорядження: “Усі медичні заклади прийняти під своє керівництво”. Це було початком земської медицини у цьому місті. Газета “Северная почта” надрукувала оголошення про вакансію земського лікаря, яким і зацікавився С. Ковнер. На початку 1868 р. він приїздить до Ніжина. Тут його чекало багато роботи і складне життя земського лікаря. Доктор М.І. Козінцев у своїй книзі “Чим приваблива для лікаря служба в земстві” (1897) писав: “Обставини діяльності земського лікаря не блискучі. Утримання, яке він одержує, здебільшого, його не забезпечує. Умови праці дуже важкі, утримання на випадок старості та хвороби майже відсутні. Але, між тим, рідко де можна зустріти таку відданість, яка зустрічається у земських лікарів до земства” [2].

Важка спадщина дісталася С.Г. Ковнеру – численні епідемії, відсутність належних приміщень та медичного обладнання, малограмотний і малочисельний медперсонал. У 1870 р. він просить земську управу виділити кошти на придбання срібного шприца для підшкірних ін'єкцій, що свідчить про брак елементарних лікарських засобів [3]. Вільно почували себе у повіті шарлатани від медицини, частим явищем було пияцтво молодшого медперсоналу, нестача медикаментів. Складним був і побут земського лікаря. “Ти, брате, не знаєш, що таке земська служба, – скаржився В.В. Вересаєву лікар

В.В. Петров у його творі “Записки врача”, – з усіма треба ладити, від усякого залежати. Хворі приходять коли забажають, у день і вночі. Як відмовиш? Інший мужик їде проїздом, заверне до тебе: “Приїдьте, лікарю, баба помирає”. Їдеш за п’ять верст: “Де хвора?” – “Та вона зараз жито пішла жати...” Ділянка моя п’ятдесят верст, два фельдшерських пункти у різних кінцях. Спиш і їси біс знає як. І це щодень, без свят, без перери. Дома синочок лежить зі скарлатиною, а тобі треба їхати. Надто важка служба!”

Усе це не злякало С. Ковнера. Він активно береться за роботу і через деякий час пропонує свій проект розвитку медицини у повіті. Лікар підкреслював, що економічний розвиток значною мірою залежить від стану здоров’я населення, зменшення смертності серед селян повинно стати першочерговим завданням. З одного боку, – наголошувалось у трактаті, – треба добитися від селян усвідомлення користі медичного обслуговування, з іншого боку – забезпечити їм доступ до цієї допомоги не тільки в період епідемій, але й постійно. Завдяки клопоту С. Ковнера, на розвиток медицини ніжинським земством було виділено 3970 руб. – значна сума для того часу. Савелій Григорович налагоджує постійне постачання ліків із Києва, організовує навчання сільського медперсоналу, запрошує до Ніжинського повіту на роботу акушерок – випускниць Київського університету Св. Володимира – Шредер і Зарудницьку [4].

Але С. Ковнер займався не лише практичною медициною. Іншим його захопленням була історія медицини. Його монографія про Гіппократа, видана у 1888 р., до цього часу є цікавою і корисною. Лікар володів шістьма іноземними мовами: французькою, німецькою, англійською, латинською, грецькою та древньоєврейською.

Гідним наступником С. Ковнера на посаді земського лікаря став Микола Петрович Галицький. Він, як і С. Ковнер, був вихованцем медичного факультету Київського університету Св. Володимира. Після закінчення навчання (1878), працював земським лікарем у с. Березному Чернігівського повіту, де з 1880 до 1883 р. отримав прекрасну лікарську практику. Від’їжджаючи до Ніжина, Микола Петрович отримав подяку від чернігівського губернатора за сумлінну працю [5].

Саме М. Галицький був засновником і розбудовником ніжинської повітової земської лікарні. У вересні 1885 р. Губернське земське зібрання вирішило передати лікарню при ніжинському богоугодному закладі повітовому земству й обіцяло щорічно перераховувати 5 тис. руб. на її потреби [6]. Микола Петрович став повільно підіймати земську лікарню до сучасного на той час рівня. Мешкав М. Галицький на території лікарні, тому перебував із хворими майже цілодобово. Завдяки його надзвичайній працездатності, нова для Ніжина справа швидко поширювалася, страх і недовіра хворих до хірургічних втручань були подолані, і до земської лікарні почали їхати хворі з Ніжинського та сусідніх повітів.

Земський лікар був прикладом для молодих лікарів, словом і справою допомагав їм вирішувати складні питання медичної допомоги. У вітальній адресі М.П. Галицькому з нагоди 42-ї річниці перебування його на посту головного лікаря наголошувалося: “Ваші глибокі лікарські знання, великий діагностичний дар, Ваша чуйність та гуманне ставлення до пацієнтів принесли полегшення десяткам тисяч хворих, які звертали до Вас за допомогою, і будуть завжди служити прикладом для всіх нас, членів Ніжинської спілки лікарів. Ви завжди охоче ділилися своїм досвідом із нами – як біля ліжка хворого, так і на засіданні нашої Спілки, і не один із нас з гордістю може вважати Вас своїм вчителем” [7].

О 6–7 годині ранку, в сутінку зимового ранку було чутно як риплять на снігу кроки, майорить у дворі білий халат головного лікаря. Це він прямує до бараку на ранковий огляд хворих. Трудовий день – 3–4 операції, потім амбулаторний прийом хворих по 50–100 чоловік щодня. Після невеликої перерви – вечірній огляд хворих [8]. Праця ускладнювалася в період суспільних катаклізмів: зупинялося постачання медикаментів, перев'язочного матеріалу й інструментів.

У серпні 1889 р. був закінчений ремонт приміщень земської лікарні. Відтепер вона була розрахована на 50 ліжок. На території лікарні був цейхгауз, церква, аптекарський склад. Хворі займали 9 палат: 2 палати з хворими на внутрішні хвороби, 2 з хірургічними хворими, 2 з хворими на сифіліс, 2 з інфекційними хворими та 1 палата призначалась для неохайних хворих [9].

Кожен день у стаціонарі знаходилося близько 40 хворих. Кожна палата мала пічне опалення, а у темний час доби освітлювалася за допомогою газових ламп.

Ніжинські купці змагалися між собою за право постачати продукти харчування до лікарняної їдальні. У своїй заяві міщанин Рапопорт пропонує яловичину по 2 руб. 30 коп. – на відміну від торговця Гука, в якого яловичина коштувала 2 руб. 40 коп. У випадку смерті людини, що взяла на себе підряд на постачання продуктів, умов підряду мали дотримуватися його нащадки [10].

У 1885 р. купець Мордух Аронович Ткач зобов'язувався постачати продукти для лікарні за такими цінами: гречка – 1.1 руб. за пуд, мука житня – 0.7 руб. за пуд, масло вершкове – 12.7 руб. за пуд, картопля – 0.25 руб. за пуд, кури – 0.34 руб. за штуку, молоко – 1.34 руб. за 10 л., мило – 3.39 руб. за пуд. У січні 1885 р. з К. Куликовським земство уклало угоду щодо постачання хліба до лікарні. Неодмінною умовою було те, що хліб повинен бути тільки високої якості. Привозили хліб о 7 ранку влітку та не пізніше 8 ранку взимку [11].

Годували хворих у лікарні (за звітом 1890 р.) відповідно до складеного меню, яке призначалося кожному хворому залежно від стану його здоров'я. Харчувалися хворі тричі на день за порційною системою:

- ординарна порція: сніданок – каша, обід – борщ і каша, вечеря – каша;
- слаба порція: сніданок – каша, обід – суп та каша, вечеря – каша;
- куряча порція: як і ординарна, але на обід – суп і четверта частина куриці;
- молочна порція: сніданок – каша, обід – молочний суп з манкою, вечеря – каша.

Середнє утримання кожного хворого складало 12 руб. 62 коп. [12].

Питна вода бралася з колодезю. За медичними показниками лікарем призначалося хворим 7–8 ванн кожного дня, що потребувало більше, ніж 100 відер води. Білизна змінювалася раз на тиждень, за необхідності – частіше. Прали білизну у лікарняній пральні. На літо хворі переводилися у бараки, приміщення лікарні в цей час дизенфікувалися.

Ліки до лікарні надходили із земської аптеки, яка містилася на вул. Мостовій (власник Владислав Йосипович Моронський). Упродовж трьох років (1879–1882) за рецептами лікарня отримала ліків на суму 9880 руб., без рецептів – на суму 7521 руб. Ніжинський комітет Червоного Хреста просив Ніжинську земську управу відпускати ліки із земської аптеки бідним хворим безкоштовно [13]. Провізор земської аптеки Ковальський привозив із магазинів Е. Німетті у Києві штучні мінеральні води, а мило, зубний порошок і одеколон із Санкт-Петербурга [14]. На початку ХХ ст. ніжинська земська управа виписувала для

земської лікарні перев'язочний матеріал (марлю, вату) з Варшави та Лодзю від доктора Барткевича. Медичне обладнання замовлялося у Санкт-Петербурзі, Харкові, Варшаві, Лодзі; в Дармштадті – у Е. Мерка, у Москві – у І.К. Бруса [15].

У 1892 р. розпочалося будівництво нової лікарні. Для цього було отримано безвідсоткову позику з умовою сплати 3 тис. руб. на рік. М.П. Галицький опікувався особисто кожною “дрібницею”, щоб нова лікарня відповідала останнім санітарним вимогам. Так, він звернувся до земської управи з проханням не збивати дошки на підлозі до остаточного висихання, щоб запобігти появі щілин у майбутньому, які можуть стати джерелом інфекції. 20 серпня 1895 р. відбулося освячення нового будинку лікарні [16]. Протягом багатьох років земська лікарня під керівництвом М. Галицького збільшувала корисні площі, поширювала кількість медичних послуг. Наприклад, у 1912 р. був обладнаний четвертий корпус лікарні для хворих на сифіліс і неохайних хворих. Того ж році був обладнаний кабінет для бактеріологічних, патологоанатомічних і хімічних досліджень, для чого спеціально було придбане медичне обладнання. Вирішено було надавати лікарям і фельдшерам наукові відрядження за рахунок субсидій від земства з метою підвищення їхнього професійного рівня.

Існував у Ніжині приватний медичний навчальний заклад – жіноча фельдшерсько-акушерська школа, відкрита в 1906 р. лікарем Петром Андрійовичем Буштеттом. У березні 1906 р. він звертався до земської управи: “Маючи намір відкрити у місті Ніжині приватну акушерсько-фельдшерську школу, прошу дозволити користуватися лікарняними закладами для проведення практичних занять з ученицями” [17]. Санітарна рада міста підтримала цю ініціативу з міркувань, що така практика принесе користь не лише ученицям у набутті практичних знань, але буде надавати лікарняним закладам безкоштовних свідомих доглядальниць стаціонарних хворих.

Коли в 1914 р. розпочалася I Світова війна, була заснована Всеросійська Земська Спілка допомоги хворим і пораненим воїнам. Чернігівський губернський комітет цієї спілки надіслав до Ніжина 10 тис. руб. на обладнання шпиталю на 550 ліжок у приміщенні історико-філологічного інституту [18]. 5 вересня 1914 р. за рахунок повітового земства шпиталь був відкритий. У середині вересня 1914 р. член губернського комітету Всеросійської Земської Спілки Н.В. Висоцький та завідуючий ніжинським шпиталем П.А. Буштетт доповідали, що шпиталь розширюється до 1 тис. ліжок. У жовтні в будинку інституту були обладнані 2 операційні. Штат шпиталю складався з 14 лікарів, 25 фельдшерів, 50 медичних сестер і доглядальниць, 120 осіб молодшого медичного персоналу [19]. Товариство Червоного Хреста стараннями своїх волонтерів збирало книги, щоб надіслати їх пораненим, аби урізноманітнити їх перебування у шпиталі. Товариством був ухвалений циркуляр “Про забезпечення покалічених і ампутованих воїнів протезами”. В 1916 р. Департамент землеробства став ініціатором заготівлі лікарських трав із метою забезпечення армії та населення, відтак, просив агрономів, медиків, учителів і священників посприяти цій корисній справі [20].

На початку XX ст. кількість земських лікарень у Ніжинському повіті збільшилася. В 1918 р. працювали 7 лікарень на 85 ліжок (Галицька, Дроздівська, Мринська, Монастирищенська, Носівська, Ніжинська та Лосинівська); 4 амбулаторії та 15 фельдшерських пунктів [21].

Частим явищем в умовах дореформеної Росії були епідемії, чому сприяли складні умови життя і праці, відсутність гігієнічних знань. Тому одним із головних завдань земської медицини була боротьба з ними. Весь тягар у цій справі покладався на медичний персонал повітових земств. І лише у разі виключно великої епідемії суттєву фінансову допомогу надавало губернське земство. За появою та розвитком епідемічних захворювань стежили повітові санітарні лікарі. У разі відсутності такої посадової особи у повіті, його функції виконували губернські санітарні бюро. Якщо починалася епідемія, вони відряджали додатковий медперсонал, постачали деяке обладнання та ліки.

Перша епідемія дифтериту в Ніжинському повіті (за звітом лікаря Гордона) почалася в 1874 р. і тривала весь наступний рік. Наступні два роки відносно дифтериту були спокійні, але вже у 1878 р. з с. Галиця ця хвороба почала (занесена з с. Петрівка Прилуцького повіту) поширюватися в Лосинівку та Данино. Смертність серед дітей 10–річного віку складала 26 %, серед дітей до 5–ти років – 68 % [22].

На час апогею поширення епідемій кількість лікарів була недостатньою. Тому згідно розпорядження Міністерства внутрішніх справ лікарське відділення викликало лікарів, фельдшерів, сестер милосердя шляхом публікацій оголошень у губернських і місцевих газетах, а також в “Урядовому Віснику”. Медичний персонал, який відгукнувся на заклик, направлявся у район епідемії. Ці люди склали мобільні санітарні загоны (на початку 80–х років XIX ст. у Чернігівській губернії їх було 15) [23]. Ці загоны займались дезінфекцією – обкурювали хати та одягу хворих сіркою, білили житло 5 % розчином хлорованого вапна, розповідали про профілактичні засоби та засоби боротьби з хворобою, вчили як доглядати за хворими та надавати їм першу допомогу.

Масштаби епідемії дифтериту загалом були значними. Про це свідчить не тільки кількість хворих, але й розмір допомоги від Чернігівського губернського Земського Зібрання – 40 тис. руб. Коли ж стало зрозумілим, що епідемія дифтериту закінчується, але розповсюджується віспа та тиф, було асигновано ще 30 тис. руб. [24].

Під час епідемії віспи на земську службу в якості віспощипів приймалися місцеві мешканці, які були рекомендовані односельцями на цю посаду. Район для кожного віспощепія був обмежений територією волості. Його праця контролювалася земським лікарем і земським попечителем. Віспощипії користувались безкоштовним проїздом і отримували платню у розмірі 30–60 руб. сріблом на рік [25]. Залучалися до цієї роботи студенти 4–5 курсу медичних факультетів. У Ніжинському архіві зберігається багато заяв студентів із проханням зарахувати їх у віспощипії на літні місяці (К. Моркотун, Н. Сажин, С. Павловський, І. Ковбасенко, Б. Котелянський, І. Плюто, Є. Гребенюк й інші) [26]. З січня 1881 р. до січня 1882 р. в Ніжині та волості зроблено 763 щеплення; у Лосинівській волості – 514, у Мринській – 418. Відомі прізвища сучасною мовою кажучи “волонтерів” – Афанасій Квітницький, фельдшер Григорій Маркевич, козаки Макар Руденко, Петро Кононенко, Тимофій Лавринець [27].

Безумовною заслугою ніжинських земських лікарів і молодшого медичного персоналу є те, що вони одними з перших в Україні провели дослідження проти віспи детритом. До цього щеплення проводилось лімфою. Детрит мав ряд переваг: довше зберігався, в його склад входило більше активних складових речовин, що давало більше успішних результатів. Спочатку детрит постачали “Віспяні інститути”, наприклад, інститут доктора Лінтварьова з м. Одеси пропонував у достатній кількості вак-

цину та детрит за ціною відповідно 50 копійок і 2 руб. сріблом за одну склянку [28]. Згодом земства почали організовувати місцеві телятники в повітах для виробництва детриту. Так, у 1886 р. такий телятник був відкритий у м. Ніжині [29].

У 1910 р. почалася наступна епідемія – цього разу чуми та холери. На засіданні ніжинської санітарної ради від 22 травня 1910 р. постановили, що для запобігання розповсюдження епідемії та дослідження підозрілих на холеру хворих, треба негайно звертатися до Київського бактеріологічного інституту, оскільки на місцях немає технічної змоги проведення лабораторних досліджень, які б підтверджували або ж заперечували існування холери у тій чи іншій місцевості. Того ж року до земських управ надійшов циркулярний лист Головного лікарського управління з настійними рекомендаціями придбати за рахунок земських коштів похідні лабораторії. Вживалися й такі запобіжні заходи, як найняття служителів для навчання на випадок появи епідемій. При виконанні своїх обов'язків, служителі отримували платню – 20 руб. на місяць, якщо вони працювали у чужій місцевості – отримували 30 руб. У разі відсутності на службі за вимогою земства з платні такого службовця відраховувалося 15 руб. , за не своєчасну появу на службі – по 1 руб. за кожен прострочений день. До навчання приймали людей обох статей з 18 років, навчання тривало 2–3 тижня, після закінчення якого отримували свідоцтво за підписом лікаря, у лікарні якого відбувалося навчання. До програми навчання входили: ознаки гострих інфекційних захворювань, ознаки азійської холери, засоби дезінфекції [30].

Наслідки епідемії за кількістю померлих були вражаючими настільки, що лікарі вдавалися до будь-яких засобів, аби тільки обмежити поширення хвороби. Так, лікар с. Дроздівка – М. Левчановська у серпні 1910 р. платила гроші родині Кузьменків по 50 копійок на добу кожному дорослому (родина складалася з 16 осіб, 7 із котрих були дорослими), щоби вони не виходили з двору і не розносили селом інфекцію [31].

З початком I Світової війни з'явилася епідемія холери. В Ніжині при земській лікарні відкривалося спеціальне відділення, щоб запобігти занесенню інфекції з театру військових дій. Були придбані окремі екіпажі для транспортування хворих. У 1914 р. Ніжинська повітова санітарна рада пристала на пропозицію Куп'янської повітової земської управи про скасування плати за лікування у земських лікарнях заразних хворих із інших повітів. Рада визнала, що завдяки платі за лікування незаможні хворі не звертаються за допомогою, лишаючись у родині і стаючи джерелом інфекції для інших [32].

У 1915 р. знов постала загроза епідемії холери. Цей факт був визнаний на засіданні Ніжинської повітової санітарно-виконавчої комісії у травні 1915 р., були визначені протиепідемічні заходи:

- 1) збільшити штат лікарів;
- 2) знайти приміщення для ізоляції хворих у Носівці на 24 ліжка, у Лосинівці на 12 ліжок;
- 3) своєчасно зробити запас дезинфікуючих засобів – формаліну, сулеми, карболки;
- 4) розповсюджувати популярні брошури з правилами гігієни та засобами боротьби з інфекційними захворюваннями;
- 5) у волосних селах Веркіївка, Дрімайлівка, Монастирище, Галиця, Макіївка, Таталаївка, Мрин і Володькова Дивиця збудувати тимчасові заразні бараки на 6 ліжок кожний з огляду на те, що ці села розташовані на шляху слідування богомольців [33].

У вересні 1915 р. загрозу розповсюдження епідемії становили переселенці, які війною були зігнані з рідних домівок і змушені шукати прихистку на чужині. Голова повітової земської управи С.Ф. Сіндаровський звернув увагу земців на те, що така міграція приймає загрозливі масштаби – через Носівку, Ніжин і далі у Борзенький повіт за добу проходило понад 3 тис. осіб. І кожен день серед них знаходилося 6–7 хворих на холеру та дезинтерію. Міським справникам доручався контроль за переселенцями. Заборонялося влаштуватися на ніч у хатах, місцем їхньої ночівлі мало бути поле за містом [34].

У боротьбі з епідеміями земські лікарі проявили мужність і самовідданість. За підрахунками лікаря Гребенщикова 37 % лікарів узагалі й майже 60 % земських лікарів загинули, заразившись від хворих [35].

За допомогою земської управи лікарі приймали участь у організації медичного обслуговування не тільки хворих, але й узагалі сільського населення. Безпосередньо за їх ініціативою були організовані сільські дитячі ясла, шкільний приварок і лікувально-профілактичні пункти.

Ніжинський повіт був поділений на 8 лікарських ділянок. У різні роки дільничними лікарями були:

Галицька дільниця – Всіхсвятський В.В., Дяконенко М.П.

Мринська дільниця – Поляков А.В.

Веркіївська дільниця – Лиходід С.Є., Баталін В.М. (вихованець Московського університету), Волянський О.А., акушерка Веракса В., фельдшер Пархотько О.

Дроздівська дільниця – Санашевський Й.Г. (лікар Чернігівської губернської управи), Левчановський В.В.

Монастиріщенська дільниця – Розенель А., Галицький Ф.П., акушерка Соколова А., фельдшер Лісовський Ф.Г.

Носовська дільниця – Юркевич Й.Г., Соколовський А.Ф. (вихованці Київського університету Св. Володимира), Меканоров Л.Й., акушерка Палчевська О.

Талалаївська дільниця – Георгі О.М., Попов А.Д., фельдшер Хавлін Б.М. (вихованець Київської початкової школи) [36].

Прізвища персоналу Лосинівської дільниці встановити поки не вдалося.

Незважаючи на тяжкі умови праці, передові земські лікарі прагнули допомогти хворим і будь-якої пори поспішали навіть у далекі села. Не випадково їх самовідданість та універсальні знання, безстрашність у боротьбі із заразними хворобами викликали повагу й захоплення передової громадськості Європи. Західноєвропейська модель організації медичної допомоги хворим того часу існувала у вигляді приватної послуги лікаря хворому – лікар “продавав” свої знання й уміння лікувати Земська ж медицина була суто громадською справою. “Під служінням народу ми розуміли полегшення всіляких його потреб. Ми знали, що народ наш тільки-но вийшов з-під вікового кріпацького ярма, був неосвічений, темний і забитий. Тому ми вважали, що всі турботи інтелігенції повинні бути направлені на освічення народу, підняття його особистості, полегшення його матеріальних потреб, лікування фізичних недругів, тощо”, – пригадував земський лікар Я. Бєлий [37].

У 90–ті роки XIX ст. відбулося збільшення кількості інституцій, які керували медициною в губерніях і повітах. Насамперед, це стосується лікарських рад. У 1890 р. вони працювали у 165 повітах, що складало 46 % усіх повітових земств Чернігівської

губернії. Наприкінці XIX ст. їх кількість сягнула 65 % [38]. На засіданнях лікарської ради планувалися подальші кроки медичної роботи в повіті, обговорювалися кандидатури запрошених на службу лікарів. Між губернськими лікарськими з'їздами саме лікарські ради втілювали в життя їх рішення.

Якщо лікарські ради збиралися регулярно, то губернські з'їзди лікарів збиралися раз на рік (або раз на два роки). На з'їздах розглядалися питання як теоретичні, так і безпосередньо пов'язані з конкретними медичними завданнями губернії, визначалися основні напрямки праці, підлягали прилюдному обговоренню діяльність та її результати. За визначенням ніжинського лікаря П. Бушtedта на засіданні 6-го губернського з'їзду лікарів у 1910 р.: “З'їзд є великий консилиум для встановлення доцільної медичної допомоги не окремій особі, а всьому суспільству” [39].

До появи земської медицини фактично було відсутнє лікування психічнохворих людей, – була організована лише їх ізоляція. Спеціальних лікарів для таких лікарень держава не готувала. Хворих тримали за ґратами під наглядом кількох служителів. Головними методами лікування “буйних” хворих було прив'язування до ліжка, холодні ванни. Після перепідпорядкування лікарень для психічнохворих установам земської медицини доволі швидко відбулися позитивні зміни у підході до цієї проблеми. Нові методи, які відрізнялися від попередніх, насамперед, гуманністю, земська медицина обумовила теоретичним осмисленням, спрямувавши їх на практичну організацію психіатрії. Створення в 90-х роках XIX ст. організованої психіатричної допомоги населенню стало можливим після налагодження науково обґрунтованого виявлення хворих. Лікарні створювалися за новими принципами: хворих лікували тим видом праці, до якого вони були найбільш схильні – вирощування городини, садівництво, праця на фермі, бджільництво. Психікарні мали у своєму розпорядженні майстерні, значні земельні ділянки. Це давало змогу широко застосовувати трудову терапію. Приміщення, в яких знаходилися психічнохворі, їх одяг, їжа значно поліпшилися. Середній медперсонал лікарень був збільшений, у кожному лікарню був призначений окремий ординатор. Чернігівське земство наприкінці XIX ст. перетворило в психіатричну богадільню приміщення колишнього благодійного закладу. Надзвичайно завантажена психічними хворими була і колишня губернська лікарня в м. Ніжині. Вона налічувала 240 ліжок для хронічних психічнохворих людей [40]. Відмічаючи цю сторону діяльності земських лікарів, не можна не відмітити, що саме з їх рядів вийшли найбільш відомі лікарі-психіатри.

Пожвавлення діяльності з'їздів і санітарних рад у другій половині 90-х років XIX ст. безпосередньо було пов'язане з Пироговським Товариством. Московсько-Петербурзьке товариство лікарів імені М. Пирогова було створене в 1885 р. Об'єднуючим центром для земських лікарів фактично стала секція громадської медицини Пироговських з'їздів. Спочатку Товариство мало наукові завдання й мало об'єднувати тільки докторів медицини. Але під тиском спільноти швидко змінило свої завдання. Після внесених до Статуту Товариства змін, до керівництва прийшли земські лікарі. Товариство створило лікарям і земським діячам трибуну для обговорювання питань з організації земської медицини та громадської санітарії, порушувало соціальні питання, одним із перших рішучо висловлювалося проти смертної кари та тілесних покарань. На 5-му з'їзді було обрано правління Товариства як виконавчий орган, утворена Постійна комісія для поширення гігієнічних знань у народі. Ця комісія, на кошти зібрані

серед лікарів, видавала великими накладками брошури, листівки, таблиці, присвячені боротьбі із заразними хворобами, побутовій гігієні, професійним захворюванням, брошури про шкоду пияцтва. Ціна була невелика – 40 коп. за сотню примірників. Виконуючи рішення з'їзду, Чернігівська губерньська земська управа у червні 1889 р. ухвалила звернутися до всіх повітових земств, аби вони організували народні читання з метою розповсюдження серед населення корисних відомостей з питань гігієни, попереджування захворювань тощо. Результатом такої роботи Товариства із земськими лікарнями стала поява низки видань: 7 томів “Земського медичного збірника”, “Бібліографічний покажчик земської медичної літератури”, книга “Російська земська медицина”. З 1895 до 1908 р. Товариство видало журнал у якому відображалось все земсько-медичне життя. З 1892 до 1906 р. комісія з розповсюдження гігієнічних знань у народі видала близько 5 млн. брошур і листівок. Працями комісії були розроблені основи санітарної статистики, найдосконаліша для тих часів номенклатура захворювань. З 1899 до 1909 р. при Пироговському Товаристві працював лікарсько-продовольчий комітет, який надавав допомогу населенню, що потерпало від голоду. Розглядалися питання закриття шкіл під час епідемій, питання про розширення фельдшерської школи, підготовка баб-повитух, санітарні загони з утримання колодязів, річок і водоймищ.

У цілому, можна говорити, що розвиток земської медицини в Ніжинському повіті відображає загальну тенденцію поступової відмови від малоефективної роз'їзної медицини до стаціонарної, через проміжний етап, коли влаштовувалися амбулаторії та збільшувалась кількість лікарських дільниць, які замінили собою фельдшерські пункти. Наприкінці ХІХ ст. була збудована та розпочала діяльність ніжинська земська лікарня. Щороку в ній збільшувалась кількість медичних послуг, була обладнана діагностична лабораторія. Збільшенню кількості молодшого медперсоналу сприяло створення в повіті акушерсько-фельдшерської школи П.А. Буштєдта. Поряд із розширенням лікувальної медицини все частіше висувалися санітарні завдання соціального спрямування: в повіті відкривалися дитячі ясла, виділялися кошти на покращення годування дітей у сільських школах, відкривалися лікувально-профілактичні пункти. Доволі успішно повітова земська медицина організовувала боротьбу з різними епідеміями, створюючи мобільні санітарні загони, наймаючи на роботу додатковий медперсонал і штат віспоципіїв. Силами земської медицини було налагоджене лікування й опіка психічнохворих. Значний унесок у поліпшення медичного обслуговування населення зробили губерньські з'їзди земських лікарів, повітові лікарські ради, губерньське санітарне бюро.

-
1. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп. 1, спр. 617.
 2. *Пирумова Н.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе. – М., 1986.
 3. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 250.
 4. *Груша А.М., Дуля М.М.* З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999.
 5. *Емельянов В.* Земские врачи // Вал. – 1998. – 5 февраля.
 6. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 654.
 7. Науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, “Галицький М.П. Документи”, арк. 12.
 8. Там само, арк. 17.
 9. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 788.
 10. Там само, спр. 681.

11. Там само, спр. 654.
12. Там само, спр. 788.
13. Там само, спр. 596.
14. Там само, спр. 2484.
15. Там само, спр. 1263.
16. Там само, спр. 827.
17. Там само, спр. 1475.
18. Там само, спр. 1863.
19. Там само.
20. Там само, спр. 1897.
21. Там само, спр. 1951.
22. Там само, спр. 617.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само, спр. 563.
26. Там само, спр. 612.
27. Там само, спр. 563.
28. Там само, спр. 612.
29. *Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю.* Історія медицини. – К., 1991. – С. 73.
30. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 866.
31. Там само, спр. 1627.
32. Там само, спр. 1849.
33. Там само, спр. 1883.
34. Там само.
35. *Пирумова Н.* Вказана праця.
36. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 588.
37. *Белый Я.М.* Из недавней старины: воспоминания земского врача 70–х гг. – Новгород, 1907. – С. 95.
38. *Страшун И.Д.* Полвека земской медицины // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965.
39. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 1626.
40. *Груша А.М., Дуля М.М.* Вказана праця.

***Дмитренко Н.* Сторінки історії земської медицини у Ніжинському повіті (1864–1914 роки)**

У праці використаний значний масив архівних джерел, що уможливило визначення основних етапів становлення земської медицини у Ніжинському повіті впродовж 50 років від часу проведення земської реформи. Схарактеризовані головні напрями роботи земських лікарів: лікувальний, санітарний, протиепідемічний. Розглянуте питання розбудови земської лікарні в м. Ніжині.

***Дмитренко Н.* Страницы истории земской медицины в Нежинском уезде (1864–1914 гг.)**

В работе на основе обширного массива архивных документов определены основные этапы становления земской медицины в Нежинском уезде за 50 лет со времени проведения земской реформы. Очерчены главные направления работы земских врачей: лечебное, санитарное, противоэпидемическое. Рассмотрен вопрос создания и функционирования земской больницы в г. Нежине

***Dmytrenko N.* The pages of history of common medicine in Nizhyn district (1864–1914)**

In this research on the basis of vast array the archived documents the basic stages of becoming of common medicine are certain in Nizhyn district for 50 years since the leadthrough of common reform. Main work of common doctors assignments are outlined: treating, sanitary, disease. The question of creation and functioning of common hospital is considered in Nizhyn

Олександр МАЗУРИК
(Ніжин)
Віктор КОШМАР
(Ніжин)

Ніжинська електростанція у 1914–1918 роках

Межа ХІХ–ХХ ст. ознаменувалася прискоренням темпів модернізації інфраструктури міст у Російській імперії. Саме цього часу набули поширення електричне освітлення, міський електричний транспорт, телефонний і телеграфний зв'язок тощо. Важливою умовою поширення цих нововведень, котрі якісно покращували життя міського населення, було будівництво електростанції. Чинником прискорення цього процесу була наявність у місті великих промислових підприємств, що гарантувало постійне споживання електроенергії.

Ніжин не мав належного промислового потенціалу, тому ідея щодо будівництва міської електростанції виникла доволі пізно. Перші переговори з цього приводу розпочалися лише у 1910–1911 роках. Більш серйозно до ідеї з будівництвом електростанції повернулися в 1913 р., коли 13 травня відбулося спеціальне засідання міської думи. На ньому була прийнята ухвала щодо негайного проведення необхідної підготовчої роботи. В тодішніх популярних періодичних виданнях “Киянин”, “Київська думка”, “Варшавський кур’єр”, “Одеські відомості”, “Чернігівське слово” були розміщені оголошення про організацію конкурсу на кращий проект виконання робіт із будівництва в Ніжині електростанції на умовах концесії. Останнім терміном реєстрації заявок визначалося 15 травня 1914 р. [1, ф. 340, оп. 1, спр. 893, арк. 42]. Зазначимо, що станом на 1914 р. в більшості найближчих міст процес електрифікації вже завершився (Прилуки, Кобеляки) або завершувався (Конотоп).

На оголошення відгукнулися відразу декілька претендентів. Проте, все ж значна їх частина не погодилася на запропонований міською думою проект умов концесії, адже будівництво електростанції було справою не з дешевих. За обрахунками одного з учасників конкурсу необхідно було витратити приблизно 130–140 тис. крб. [1, ф. 340, оп. 1, спр. 893, арк. 127]. При цьому міська влада не гарантувала стабільного споживання електроенергії в достатніх обсягах. А це піднімало ризик збитковості будівництва. В цьому світлі цілком логічною стає відмова від участі в конкурсі авторитетного й знаного в усій Російській імперії “Анонімного товариства техніко-комерційного синдикату міста Брюссель”. Його довірена особа Цейтлін прибув до Ніжина у квітні 1914 р. й після оглядин міста зробив висновок про низьку рентабельність і фінансову непривабливість проекту [1, ф. 340, оп. 1, спр. 893, арк. 4,124]. Результатом тривалого листування з Києвом, Харковом, Курськом, Москвою, Петербургом й іншими містами на предмет обговорення умов концесії, стали один за одним відсіюватися претенденти [1, ф. 340, оп. 1, спр. 893, арк. 28]. Як результат: станом на 15 травня 1914 р. було зареєстровано лише 3 підприємця – Попельський, Безрадецький і Калина [1, ф. 340, оп. 1, спр. 893, арк. 281].

Наступного дня на спеціальному засіданні міської думи обговорювалися пропозиції учасників конкурсу. Перевагу було надало Еммануїлу Архиповичу Калині. 16 червня 1914 р. з ним був укладений концесійний договір на наступних умовах [1, ф. 340, оп. 1, спр. 893, арк. 248-260]:

1. На свій страх і ризик концесіонер зобов'язувався побудувати електростанцію і забезпечити електроенергією всіх бажаючих приватних абонентів і абонентів міського управління;
2. Протягом 6 місяців від дня укладання договору він мав отримати урядову візу на проект будівництва;
3. Протягом наступних 6 місяців ним мало бути розпочате будівництво;
4. Повністю завершеним будівництво мало бути через 24 місяці після отримання всіх дозволів і належних віз проекту;
5. Влада міста не мала права втручатися у процес будівництва, контролювати його могла лише через щомісячні звіти;
6. Під будівництво міські влади виділяли територію площею 600 кв. сажнів;
7. Строк дії концесії становив 25 років, після чого електростанція мала перейти у муніципальну власність;
8. Частка міської влади у річних прибутках електростанції сягала 4 %;
9. Міська адміністрація мала право викупу електростанції після закінчення 15 або 20 років (вартість дострокового викупу визначалася наступним чином: показники середнього доходу за останні 5 років множилися на кількість років, що залишалися до завершення концесії);
10. Влада міста гарантувала концесіонеру монопольні права на розповсюдження в місті електроенергії.

Будівельні роботи розпочалися наприкінці 1914 р. Проект приміщення електростанції був виконаний у стилі українського модерну відомим архітектором Панасом Георгійовичем Сластьоном [2, с. 1] (див. фото на стор. 86). Під час будівництва й обладнанні електростанції силовою установкою Е.А. Калина не зустрів особливих труднощів. З київським заводом “Грeтер” він уклав угоду на постачання дизельного двигуна потужністю 135 кінських сил, насосів, інших механізмів, а також прокладання електромережі містом. Усім процесом монтажу й налаштування опікувався відряджений із заводу інженер І.І. Шольц [1, ф. 340, оп. 1, спр.309, арк. 81]. На спорудження приміщення електростанції був використаний 1501 пуд цементу та 30 тис. цеглин [1, ф. 340, оп. 1, спр.309, арк. 77]. Значними були й витрати на виготовлення дубових стовпів електромережі: на вул. Московській їх треба було розмістити 32, на вул. Гоголівській – 17, на вул. Мільйонній – 6 [1, ф. 340, оп. 1, спр. 901, арк. 73]. Загальну суму витрати на будівництво обрахувати не вдалося. Ймовірно, сума коливалася в межах 40–50 тис. крб., з яких майже половина була витрачена на купівлю й монтаж силової установки.

Результатом напруженої роботи з будівництва електростанції та електромережі став вчасний пуск “Ніжинської центральної електростанції”, яка перший струм виробила восени 1916 р. 29 грудня 1916 р. було створене “Ніжинське електричне акціонерне товариство” зі статутним капіталом у 300 тис. руб., який розподілявся на 300 акцій номіналом у 1 тис. руб. кожна. Найбільшим тримачем акцій був концесіонер Е.А. Калина [1, ф. 340, оп. 1, спр. 901, арк. 3-5]. Спочатку електростанція обслуговувала мережу 69 вуличних ліхтарів. Упродовж наступного року їх кількість зросла аж до 300 (з них 33 світилися всю ніч) [1, ф. 340, оп. 1, спр. 901, арк. 17]. На межі 1916–1917 р. було електрифіковане приміщення міської влади, військового відомства, суд, Історико-філологічний інститут ім. кн. О. Безбородька [1, ф. 340, оп. 1, спр. 309, арк. 51-52]. Останніми в цій черзі були приватні будинки, театри, клуби, магазини.

Але темпи електрифікації цієї найбільшої групи потенційних споживачів помітно “буксували”. Вартість електроенергії для них лишалася високою, до того ж ще й постійно зростала. Наприкінці 1916 р. і на початку 1917 р. вартість 1 кВт електроенергії за концесійною угодою становила: для магазинів 35 коп., для приватних будинків, театрів та клубів – 25 коп.; для муніципальних установ – 17 коп. [1, ф. 340, оп. 1, спр. 309, арк. 79]. Кожен сажень прокладеного кабелю обходився замовнику в 2 руб. 50 коп. У червні 1918 р. вартість 1 кВт електроенергії зросла для магазинів, клубів, театрів і торгово-промислових організацій до 4 руб. 50 коп., для квартир приватних абонентів – до 3 руб. 20 коп., для муніципальних і державних установ – до 2 руб. [1, ф. 340, оп. 1, спр. 309, арк. 21]. Загалом, електроенергія за темпами дорожчання далеко випереджала всі інші послуги та товари. Ключову роль при цьому відігравали не стільки загальнодержавні інфляційні процеси, скільки ріст цін на галицьку нафту та постійні перебої з її поставками. Так, якщо її вартість у 1916 р. становила 4 руб., то в середині 1918 р. – 32 руб. В умовах можливості подальшого дорожчання нафти до 64 руб. перед “Ніжинською центральною електростанцією” постала перспектива повного банкрутства.

Загальні правила електричного освітлення були затверджені спеціальною комісією на Всеросійському електричному з'їзді. Контроль і перевірку їх дотримання здійснювало Технічне бюро при міській управі. У звітах його працівники неодноразово змушені були констатувати, що облаштування електричного освітлення в Ніжині було виконане зі значними відхиленнями від установлених норм. Головною причиною цього було залучення до виконання робіт із електрифікації некваліфікованих робітників. Результатом цього стали регулярні збої в роботі електромережі, яку іноді доводилося відключати навіть на декілька діб [1, ф. 340, оп. 1, спр. 309, арк. 194]. Постійною була проблема перенавантаження, адже електростанція могла забезпечити одночасну роботу лише 5–6 тис. лампочок. Через це з вересня 1917 р. до березня 1918 р. електроенергія не подавалася до приватних будинків із 4.30 до 8.30 ранку. Перебої в свою чергу обумовлювали перманентне зменшення об'ємів споживання електроенергії. Якщо в 1917 р. середньостатистичний показник споживання електроенергії становив близько 10 тис. кВт, то в 1918 р. він скоротився до 7–8 тис. кВт [1, ф. 340, оп. 1, спр. 901, арк. 1].

Дорожнеча електроенергії та перебої з її постачанням відлякували нових споживачів. Частково вирішенню проблем мало сприяти встановлення ще одного хоча й застарілого генератора постійного струму. З цього приводу велися переговори про купівлю американської силової установки РС–6 [1, ф. 1334, оп. 1, спр. 3, арк. 8]. Гостро постало кадрове питання частково вирішувалося залученням кваліфікованих робітників із київського заводу “Гретер”. Есі інші робітники зобов'язувалися до суворої дисципліни. Так, кожен робітник – відповідно до спеціальності – зобов'язувався мати список інструментів, які ним використовуються. За найменші порушення накладався штраф у 5 крб. [1, ф. 340, оп. 1, спр. 309, арк. 118]. Це при тому, що заробітна платня на електростанції коливалася від 30 руб. у сторожа до 150 руб. у інженера. У 1918 р. із підвищенням тарифів заробітна платня сторожа зросла до 60 руб., інженера – до 400 руб. [1, ф. 340, оп. 1, спр. 309, арк. . 200].

За таких умов навряд чи можна твердити про прибутковість концесії. Навіть побіжний огляд фінансової звітності свідчить про те, що видатки набагато перевищували прибутки [1, ф. 340, оп. 1, спр. 901, арк. 2].

місяць, рік	прибуток (руб.)	витрати (руб.)
лютий 1917 р.	3816	3876
травень 1917 р.	2620	10387
квітень 1918 р.	3684	3520

Таким чином досвід будівництва і перших років експлуатації електростанції в Ніжині свідчить, що процес модернізації міської інфраструктури в малих непромислових містах Російської імперії відбувався вкрай повільно. Дорожчання нафти, яка використовувалась як енергоносіє для силових установок, у роки I Світової війни лише більш рельєфно окреслила давні проблеми галузі, сплетені в тугий нерозв'язний вузол. Мова йде про низьку кваліфікацію робітників, що обумовлювала погану якість послуг; дорожнечу останніх, що спричиняло низький попит; технічну застарілість обладнання, модернізація якого вимагала величезних коштів.

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
2. *Смельянов В.М.* Про влаштування в Ніжині електричного освітлення. // Вісті. –1993 – №7. – С. 1.

***Мазурик О., Кошмар В.* Ніжинська електростанція у 1914–1918 роках**

Стаття присвячена одному з аспектів модернізації простору провінційних міст Російської імперії, а саме процесам електрифікації. На прикладі Ніжина, з використанням архівних документів, висвітлено історію становлення міської електростанції.

***Мазурик О., Кошмар В.* Нежинская электростанция в 1914–1918 гг.**

Статья посвящена одному из аспектов модернизации пространства провинциальных городов Российской империи, а именно процессам электрификации. На примере Нежина, с использованием архивных документов, освещена история становления городской электростанции

***Mazuryk O., Koshmar V.* Nizhn common electricity generator in 1914–1918**

The article focuses on one of the aspects of modernization of the province in the Russian empire, namely the process of electrification. The history of setting a local common electricity generator in Nizhn is revealed on the basis of the archive material.

Лариса КУЛИК
(Ніжин)

З історії благодійних закладів Ніжина в XIX ст.

Благодійність – це той вид людської діяльності, безкорисливу природу якої важко усвідомити й зрозуміти. Але ця багатоаспектна діяльність, головний принцип якої – милосердя, є основою не тільки релігійної моралі, – вона взагалі демонструє стан суспільної моральності.

Зародження благодійності в Київській Русі пов'язується з прийняттям християнства. Устав 996 р. київського князя Володимира Святославина зобов'язує духовенство займатися суспільним піклуванням. Упродовж багатьох століть церква та монастирі подавали соціальну допомогу старим, злидненим і хворим. У добу середньовіччя благодійністю займалися також братства. Братські притулки отримали назву шпиталів, де жили “настоящие бедные и даже такие, которые стеснялись просить милостыню, также калеки, больные, а особенно старые воины...” За правління в Російській імперії імператриці Катерини II в 1775 р. були створені “Приказы общественного призрения”, які мали турбуватися про утримування в належному стані лікарень, богаділень, сирітських будинків, будинків для душевнохворих.

Упродовж другої половини XIX ст. було засновано 95 % благодійних товариств і 82 % благодійних закладів, що існували на той час у Російській імперії. Найбільш помітним центром благодійності в державі був Київ. У 1833 р. імператор Микола I підписав Указ про запровадження в Києві Товариства для допомоги бідним, а в 1834 р. це товариство розпочало свою діяльність. Воно займалося опікуванням бідних: годувало, одягало, оплачувало деякі побутові послуги, наприклад, на території отриманої в подарунок від удови генерала Сулими великої садиби було облаштоване ціле благодійне містечко з їдальнею, ремісними школами, побутовими та спальними корпусами. Сулімовка помітно розрослася; про неї турбувалися купці, дружини губернаторів.

Найбільш масовими організаціями, яким були підпорядковані благодійні заклади того часу були Міністерство внутрішніх справ і Відомство православного сповідання. “На местах же надзор за соблюдением постановлений Устава об общественном призрении возлагался на главных начальников губерний и областей, а равно на губернаторов и градоначальников. Заведование общественным призрением в губерниях и уездах поручалось земским учреждениям, а в тех губерниях, где они отсутствовали – приказам общественного призрения” [1]. Заклади, які займалися опікуванням осіб, неспроможних працювати з якихось причин (престарілі, немічні, каліки) називалися богадільнями.

У Ніжині в XIX ст. функціонувало 2 богадільні, які розташовувалися на вул. Московській. Приміщення однієї з них, що межувала з Грецьким кладовищем, збереглося. Збудоване воно в класицистичних формах і складалася з власне богадільні та двох бокових окремо розташованих флігелів. На сьогодні цей комплекс зберігся: будівля богадільні майже не зечеплена пізнішими перебудовами, а от обидва флігелі значно перебудовані (один прилаштований під гараж, інший – під житловий будинок, зі начними прибудовами).

Будівля другої богадільні – також в класицистичних формах і також у вигляді будинку з двома флігелями – була зруйнована під час останньої війни в 1943 р. (традиційно вважають, що її висадили в повітря німці, коли відступали). З сучасники зазначали, що це був найкращий будинок у Ніжині. Його було споруджено за проектом архітектора Д. Віконті. Будівництво було завершено того ж року, що й будівлю Гімназії Вищих Наук князя Безбородька – в 1820 р.

Згідно документу, який був направлений попечителем богоугодних закладів Ніжинського господарства наглядачеві міського інвалідного будинку (богадільні) капітану Геслінгу в 1832 р. лікарня при цьому закладові призначалася для користування:

- 1) неимущих;
- 2) имущих;

- 3) помещичьих крестьян и дворовых людей;
- 4) военных и разных командных чинов;
- 5) неимущих призывать в больницу во всех отношениях безденежно;
- 6) замечание и содержание в больнице приказа больных имущих, также помещичьих крестьян и здоровых людей взыскать умеренную плату помесячно;
- 7) плату установленную взыскать за месяц вперед вместе с поступлением больного;
- 8) из внесенной за содержание больного платы, хотя бы больной выбыл из больницы и прежде окончания месяца ничего не возвращается;
- 9) если больной по прошествии месяца, за который заплачены деньги остается в больнице на другой месяц, то хотя бы прибыл он несколько дней сего другого месяца взыскать с него вновь полную за сей другой месяц плату и из оной ничего не возвращается также, разумеется, должно и раньше, то на сем основании разрешить принимать в здешнюю больницу больных и отставных солдат и прочего звания людей. Плата взимается примерно такая, как в Черниговских богоугодных заведениях по 7 р. 50 коп. на месяц.

В этом однако же случае, когда в этой больнице будут свободные места и не будет в виду больных военнослужащих, причем присылает и две книги:

- 1) на записку расхода денег, какие будут на содержание и пользование сего рода людей употребляемы;
- 2) на запись прихода и расхода денег, имеющих поступить от частных лиц за пользование имущих больных, и как все заведение и больница находятся в видении и распоряжении вашем [2].

З розпорядження 1827 р., наданого попечителем богоугодних закладів Ніжинського господарства, колезьким радником і кавалером Забелой дізнаємося, що в інвалідних будинках хворі отримують їжу “каждый по роду своей болезни”, за видом хвороби призначаються й різні порції їжі [3]. Розклад і склад таких порцій мав висіти в кожній палаті на стіні “за подписанием члена и с приложением печати приказа общественно-го призрения” [4]. Наголошувалося, що продукти харчування повинні бути найкращої якості. Купувалися вони під наглядом самого інвалідського будинку або цим питанням займалися Прикази громадського опікування. Передбачалося “пищу больным раздавать в обеденное время в 12, а вечером в 7 часов и отнюдь не позже сего времени” [5]. Нікому зі сторонніх не дозволялося приносити і давати хворим їжу без дозволу лікаря. Порції для хворих в лікарнях Приказів громадського піклування виглядали так:

Во время мясоеда:

Ординарная

1. Хлеба ржаного – 2 фунта.
2. Мясa – 1 фунт.
3. Круп овсяных – 1/2 – 3 раза в неделю попеременно.
4. Гречка – 1/2 – 2 раза в неделю.
5. Капусты – 1/2 кружка.
6. Соли – 1/2.
7. Квасу – 1 кружка.

Если есть буряки, то давать попеременно с капустой, если другого не имеется, то прибавлять по порции в сутки по 1/4 до круп, положенные в вышеописанные дни.

Средняя

1. Хлеб ржаной – 1 фунт.
2. Мяса – 1/2 фунта.
3. Круп овсяных – 1/2 фунта.
4. Гречка – 1/2 фунта.
5. Соли – 6 золотн[иков] [1 золотник = 4,266 г, – *авт.*].
6. Пива – 1 кружка.

Кисельная

Эта порция в необходимых только случаях и по назначению медицинских чиновников, употребляется вместо слабой:

1. Хлеба белого – 1 фунт.
2. Муки овсяной – 1 фунт.
3. Меду – 1/4.
4. Соли.

Из соли и муки овсяной составляли кисель, а мед дается больным для разводу с водою [6].

Щоденний сніданок складався з бульйону, звареного з вівсяної крупи з маслом. На 30 осіб щороку витрачалося: на хліб – 102 руб. 68 коп., на крупи – 34 руб. 22 коп., на м'ясо – 54 руб. 75 коп. (разом на 30 осіб – 538 руб. 25,5 коп. щороку). Також речей: “капотов” суконних (по 1 на кожного) – 30 шт., рубах полотняних (по 4) – 120 шт., ковпаків полотняних (по 2) – 60 шт., панчіх шерстяних (по 2) – 60 шт., кальсон (по 4) – 120 шт., кожухів – 6 шт., простирадл на кожне ліжко (по 4) – 120 шт., наволочок (по 3) – 90 шт., ковдр суконних – 30 шт., ковдр тікових – 30 шт., матраци – 30 шт., разом – 1354 руб. 80 коп. Також на ремонт щороку витрачалося 563 руб. 50 коп. [7]. Як тут не згадати слова розмови городничого з попечителем богоугодних закладів з безсмертного гоголівського “Ревізору”: “проезжающий чиновник захочет прежде всего осмотреть подведомственные вам богоугодные заведения – и потому вы сделайте так, чтобы все было прилично: колпаки были бы чистые, и больные не походили бы на кузнецов, как обыкновенно они ходят по-домашнему <...> над каждой кроватью надписать по латыни али на другом языке <...> всякую болезнь: когда кто заболел, которого дня и числа” [8]. Загалом, “населення” богоугодних закладів було досить строкате й потрапляло під суспільне “призрение” за різних причин (див.: Додаток).

У 1820 р. (тобто на момент відкриття) штат працівників інвалідного будинку в Ніжині на 20 осіб складався з наглядача “из отставных” (жалування 300 руб. на рік), помічника наглядача (“в помощь ему унтер-офицер”) (120 руб.), кухарки (80 руб.), прачки (80 руб.) та прислужника (120 руб.). Мешканцям інвалідного будинку мали видавати:

В два года

- рубах (по 4 шт.) – 80 шт. по 2 руб. 60 коп.;
- портков (по 4 шт.) – 80 шт. по 1 руб. 65 коп.;
- фуфаек суконных - 20 шт. по 3 руб. 40 коп.;
- фуфаек нитных - 20 шт. по 2 руб. 75 коп.;
- шаровар суконных - 40 шт. по 3 руб. 40 коп.;
- колпаков - 20 шт. по 0 руб. 36 коп.;
- полотенец (по 2 шт.) – 40 шт. по 1 руб. 00 коп.;
- простыни (по 3 шт.) – 60 шт. по 2 руб. 30 коп.

В три года:

- шинелей суконных (по 1 шт.) – 20 шт. по 12 руб.;
- фуражек суконных - 20 шт. по 66 коп.;

- чехлов холщовых к железным кроватям - 20 шт. по 70 коп.;
- одеял суконных – 20 шт. по 5 руб. 50 коп.

В четыре года:

- тулупов овчинных - 20 шт. по 20 руб.;
- подушек перьями набитыми - 20 шт. по 2 руб. 50 коп.

В шесть лет:

- шапок зимних из сукна - 20 шт. по 1 руб.

В 20 лет:

- кроватей - 20 шт. по 40 руб.;
- посуда оловянная (солонок двойных) - 10 шт. по 1 руб. 20 коп.;
- столы большие – 2 шт. по 8 руб.;
- столы маленькие - по 3 руб.;
- скамеек – 6 шт. по 2 руб. [9].

Окрім того, були кілька додаткових джерел утримання мешканців подібних закладів. Наприклад, щороку під час останнього тижня великого посту – “страсної седмиці” – було заведено відвідувати в’язниці, богадільні, роздавати щедрю милостиню, тощо. Проте, вся наведена інформація стосується планового забезпечення богадільні. Цікаво було б знайти матеріал про реальний стан справ у цій установі м. Ніжина. (Хоча про дещо здогадатися можна зі сторінок того ж “Ревізору” М.В. Гоголя – чи не з натури змальовано видатним майстром художнього слова?).

Загалом, діяльність ніжинських богаділень відігравала помітну роль у розвитку благодійності на теренах міста. В даному дослідженні визначено лише кілька штрихів із початкового етапу розвитку однієї з таких установ. З’ясування ж більш цілісної і повної історії їх існування – справа подальшого дослідження.

1. Свод законов Российской империи. – Т. XIII – СПб., 1892. – С. 2–3.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 346, оп.1, спр.4.
3. Там само, ф. 346, оп.1,спр. 48.
4. Там само, ф. 346, оп.1,спр. 48.
5. Там само, ф. 346, оп.1,спр. 48.
6. Там само, ф. 346, оп.1,спр. 48.
7. Там само, ф. 346, оп.1,спр. 48.
8. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 8 томах. – Т. 4. – М., 1984 – С. 10.
9. ВДАЧОН, ф. 346, оп.1,спр. 28.

Додаток

Список мешканців ніжинської богадільні в 1832 р.

№	Прізвище, ім’я, соціальний стан	Вік	Причина перебування в богадільні	З якого часу
1.	Юхим Радченко (міщанин)	56	за станом здоров’я	з 1822 г.
2.	Григорій Масляков (міщанин)	57	за старістю	з 1828 г.
3.	Андрій Стручков	78	за станом здоров’я	з 1821 г.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

4.	Семен Виноградов	64	за станом здоров'я	з 1828 г.
5.	Прокопій Вдовиченко (відставний солдат)	64	за станом здоров'я	з 1828 г.
6.	Іван Мишкін (відставний солдат)	62	за станом здоров'я	з 1829 г.
7.	Іван Єгоров (відставний солдат)	57	за станом здоров'я	з 1829 г.
8.	Михайло Сорвінков (солдатський син)	20	скалічена нога	з 1830 г.
9.	Петро Шуст (відставний солдат)	57	за станом здоров'я	з 1830 г.
10.	Яків Лимон (відставний солдат)	57	за станом здоров'я	з 1830 г.
11.	Артем Горячий (чернігівський міщанин)	60	за станом здоров'я	з 1832 г.
12.	Марія Яновська (донька священика)	58	за станом здоров'я	з 1808 г.
13.	Софія Барановська (дворянка)	68	за станом здоров'я	з 1828 г.
14.	Олена Киневська (чернігівська міщанка)	69	за станом здоров'я	з 1820 г.
15.	Катерина Фірсова (солдатська дружина)	58	за станом здоров'я	з 1821 г.
16.	Олена Кириччик (дружина відставного солдата)	58	за станом здоров'я	з 1821 г.
17.	Феодосія Посювкіна (дружина відставного солдата)	58	за станом здоров'я	з 1821 г.
18.	Феодосія Шевченкова	58	за станом здоров'я	з 1822 г.
19.	Тетяна Сорбинкінова	61	за станом здоров'я	з 1823 г.
20.	Матрона Зінченкова	60	за станом здоров'я	з 1826 г.
21.	Федора Єгорова	56	за станом здоров'я	з 1826 г.
22.	Марія Каурова		за станом здоров'я	з 1827 г.
23.	Варвара Морошникова (дружина відставного солдата)	63	за станом здоров'я	з 1828 г.
24.	Марія Тарасхвичова (дружина відставного солдата)	73	за станом здоров'я	з 1832 г.
25.	Текля Остапенко (казенна селянка)	35	скалічена нога	з 1832 г.
26.	Кулина Яценкова (козачка)	45	параліч	з 1832 г.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. 346, оп. 1, спр. 1, арк. 78.
Рукопис. Оригінал.

Кулик Л. З історії благодійних закладів Ніжина в XIX ст.

На основі архівних матеріалів визначено окремі моменти розвитку закладів соціальної опіки Ніжина в XIX ст.

Кулик Л. К истории благотворительных заведений Нежина в XIX в.

На основе архивных материалов рассмотрены отдельные аспекты развития учреждений социального призрения Нежина в XIX в.

Kulyk L. From history of eleemosynary establishments of Nizhina in the XIX century

On the basis of the archived materials the separate aspects of social charity establishments' development of Nizhyn in XIX century are considered.

Олексій ЛЕЙБЕРОВ
(Ніжин)

“Посильная жертва со своей стороны на благое дело помощи...” Добровільні пожертвування населення Ніжина на відбудову військово-морського флоту в роки російсько-японської війни початку ХХ ст.

Російсько-японська війна 1904–1905 років, у якій протистояли дві колоніальні імперії, довгий час залишалася “маловідомою” як у дореволюційній, так і радянській і сучасній вітчизняній історіографії. Частіше цю війну згадували як одну з причин Першої російської революції 1905–1907 років. Причини війни, військово-політичні плани сторін, підготовка армій і флоту ворогуючих сторін, хід та результати військових дій на суходолі та на морі, результати війни – все це вже було об’єктом досліджень письменників, публіцистів, істориків. Одночасно, деякі сторони проблеми до сьогодні залишаються маловідомими або взагалі не привертати увагу дослідників. Серед таких – проблеми фінансової допомоги населення різних регіонів імперії на відбудову військово-морського флоту. З іншого боку, будь-які регіоналістичні розвідки з цієї тематики також відсутні, зокрема, щодо участі у підтриманні військової кампанії на Далекому Сході мешканців Ніжина. Подібна “неувага” до проблеми пояснюється, насамперед, тим, що військові дії велися надто далеко – а отже безпосередньо не зачіпали життя міської громади. Разом із тим, ніжинці матеріально допомагали діючій армії, особливо військово-морському флоту, протягом усієї війни.

Початок війни населення імперії зустріло з патріотичним підйомом і неприхованою радістю. Сучасниця подій, власниця відомого столичного світського салону, Олександра Богданович у своєму щоденнику згадувала: “Сегодня по улицам Петербурга ходят студенты с национальными флагами. Распевают национальный гимн и “Спаси, господи, люди твоя” <...> Когда толпа стояла возле Зимнего дворца, царь, царица и дети показались в окнах дворца. Царь выслал к толпе дворцового коменданта. Благодарить за добрые чувства” [1]. Інший сучасник подій, відомий російський художник Олександр Бенуа згадував, що “это была первая настоящая война <...> но за настоящую ее никто вначале не считал, а почти все относились к ней с удивительным легкомыслием – как к какой-то пустышной авантюре, из которой Россия не может не выйти победительницей” [2]. Одночасно почали розповсюджуватися зовсім неймовірні чутки. Так, з Тамбовської губернії поширилася звістка про те, що “русские броненосцы потопили 11 японских крейсеров и взяли в плен весь японский десант в количестве 15 тыс. человек” [3].

У провінційному Ніжині звістку про початок війни також зустріли також із ентузіазмом. У всіх навчальних закладах і громадських установах за наказом міністра внутрішніх справ “были отслужены молебны Господу Богу о даровании нашему Отечеству победы” [4]. Надалі місцева влада намагалася стимулювати патріотичні почуття населення, всляко пропагуючи ідею захисту царського престолу від “жовтої загрози” та “японських макак”.

Однак, уже перші звістки з театру військових дій призвели до розгубленості, яка швидко змінилася сильним розчаруванням. Війна, до якої готувалися і яку так чекали, виявилася зовсім не “маленькою” і аж ніяк не “переможною”. Внаслідок несподіваної атаки японським флотом російської 1-ї ескадри Тихоокеанського флоту в Порт-Артурі з ладу були виведені ескадрені броненосці “Ретвизан”, “Цесаревич” і крейсер “Паллада” [5]. Цього ж дня відбувся бій броненосного крейсера “Варяг” та канонерського човна “Кореець” з ескадрою контр-адмірала Уріу поблизу Чемульпо. Після жорстокого бою “Варяг” був затоплений, а “Кореець” підірваний власною командою. Наступні події на морі склалися також не на користь російського флоту. Були втрачені ще кілька кораблів, у тому числі мінзаг “Снісей”, який підірвався на власних мінах, і крейсер “Боярин”, що вийшов у море аби врятувати команду “Снісею” [6].

Усе це змусило владу негайно відреагувати. На Балтійському морі розпочалося формування 2-ї Тихоокеанської ескадри, яка повинна була прорватися до Порт-Артура і діяти разом із 1-ю ескадрою. Але її формування затягнулося, і тільки у жовтні 1904 р. ескадра вийшла з Лібави (сучасна Клайпеда) та взяла курс на Далекий Схід.

Війна також виявила прорахунки та недоліки у питанні поповнення складу флоту новими бойовими одиницями. Перше, на що звернула увагу влада, було питання недостатнього фінансування морського будівництва. В умовах війни, коли основні кошти витрачалися на діючу армію, знайти за короткий термін “зайві” мільйони рублів на відновлення боєздатності флоту було дуже важко. Тому влада не чинила жодних перешкод, коли у країні розпочалася масштабна акція зі збору пожертвувань. Ініціював її граф Л.М. Кочубей, а вже на початку лютого 1904 р. було утворено Комітет для посилення військового флоту на добровільні пожертви. Його завданням, було ще до завершення військових дій суттєво посилити діючий флот.

Структура комітету передбачала утворення морського технічного та фінансового відділів, а також канцелярії. Дещо пізніше при канцелярії був організований відділ друку та статистики. Зв'язок із населенням Комітет підтримував на шпальтах газети “Новое время”, у якій постійно друкувалися оголошення про пожертви та фінансові звіти Комітету. Уряд, намагаючись поставити народну ініціативу під контроль держави, призначив головою Комітету Великого князя Олександра Михайловича, почесним членом Комітету обрали брата імператора Миколи II, Великого князя Михайла Олександровича. Крім вінченосних осіб до керівного складу Комітету ввійшли відомі вчені й офіцери флоту: віце-адмірал А.А. Вареніус, відомий інженер-судобудівник І.Г. Бубнов, професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту К.П. Боклевський, викладачі Військово-морської академії М.Л. Кладо та Є.Є. Шведе, й інші [7].

Предбачалося, що участь у зборі коштів візьмуть представники всіх станів російського суспільства. Значні надії Комітет покладав на купецтво, однак воно відгукнулося на збір пожертвувань доволі мляво. Були випадки, коли купці жертвували суми від 3 до 25 крб. [8]. На відміну від купецтва, активно вносили пожертви дворяни, селяни, службовці різних установ. Найбільші пожертви були внесені еміром Бухарським (1 млн. руб.), графом Орловим-Давидовим (400 тис. руб.), графом О.Д. Шеремтьєвим (200 тис. руб.), по 300 тис. руб. вніс фінляндський сенат, Казанське земство та кочові “трухменці” Ставропольської губернії; Московське міське кредитне товариство пожертвувало 250 тис. руб., а Московський дворянський клуб – 100 тис. руб. [9]. Не залишилися осторонь цієї акції й ніжинці.

У Ніжині одним із перших на заклик жертвувати на відбудову флоту відгукнувся міський дамський гурток. Оскільки власних грошей у гуртка практично не було, його представниці звернулися до професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ) М.І. Мандеса з проханням прочитати публічну лекцію на тему “Генріх фон Клейст”, а зібрані кошти перерахувати на рахунок благодійного комітету [10]. Після узгодження організаційних питань професор прочитав лекцію, а зібрані кошти (дещо менше 5 руб.) були направлені за призначенням [11].

Ініціатива дамського гуртка відразу знайшла підтримку серед інтелектуальної еліти міста. У середині травня 1904 р. до попечителя Київського навчального округу звернувся товариш (заступник) голови НІФІ А. Абрамов аби отримати дозвіл на читання платних публічних лекцій, частина коштів із яких буде перерахована на потреби відбудови флоту. Столична влада підтримала ініціативу і надала дозвіл. Згідно з рішенням Конференції НІФІ організація та проведення лекцій покладалося на Історико-філологічне товариство (далі – НІФТ), що існувало при інституті. Наприкінці травня НІФТ розробило орієнтовний план лекторію, який передбачав “устроити с осени текущего года по апрель будущего 1905 года ряд платных публичных лекций по всеобщей и русской литературе и истории. Лекции прочитаны будут профессорами и преподавателями Института князя Безбородько. Чтение лекций будет производится накануне праздничных и воскресных дней в помещении Общества, т.е. в актовом зале Института. Плату за все лекции вместе предполагается назначить 3 рубля. Из чистой выручки, поступающей в пользу историко-филологического Общества, 25 % имеет быть отчислено на военные нужды в распоряжение Нежинского Дамского Комитета” [12]. Лекції погодилися прочитати професор М.І. Мандес (“Період “Storm und Drang”, “Лжекласицизм у Німеччині”, “Епоха геніїв” Клігнер та Ленц”, “Молодий Гете”, “Молодий Шиллер”, “Ідеали Гете та Шиллера”), професор В.К. Піскорський (“Матерніх та його час 1815–1848 рр.”, “Гарібальді та об’єднання Італії”, “Бісмарк та об’єднання Німеччини”, “Гамбетта та його суспільно-політична діяльність”), професора Є.І. Кашпровський (“Кріпосне право та російська поземельна політика”, “Правління Петра Першого (Великого)”, “Правління Катерини Великої”) [13]; викладачі інституту В.І. Рязанов і М.Н. Сперанський мали прочитати по одній лекції кожен із російської літератури та філології [14]. Як наслідок, лекторій дав змогу зібрати й передати на потреби відбудови флоту понад 100 руб. [15].

Іншим напрямом збору коштів були щомісячні відрахування із зарплатні викладачів і співробітників НІФІ. Ще в лютому 1904 р. директор інституту повідомляв повітове казначейство: “Состоящие служащие вверенного мне Института и состоящий при нем гимназии высказали единодушное общее желание и постановили ежемесячно, в течении всей войны с японцами, от содержания от 1 до 3 % из получаемого каждым содержанием, как посильную жертву со своей стороны на благое дело помощи передавать” [16]. Активну участь у зборі коштів прийняли професори М. Бережков, Г. Малеванський, Н. Турцевич, В. Піскорський, викладачі класичної гімназії при НІФІ І. Самойлович, А. Добіаш й інші. Так, уже протягом першого місяцю було зібрано майже 100 руб. [17]. Третина з цієї суми була перерахована на рахунок Комітету для посилення військового флоту, третина – до Головного управління Російського Товариства Червоного Хреста (ці кошти витрачалися на лікування поранених і хворих), ще третина суми – до Олекса-

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

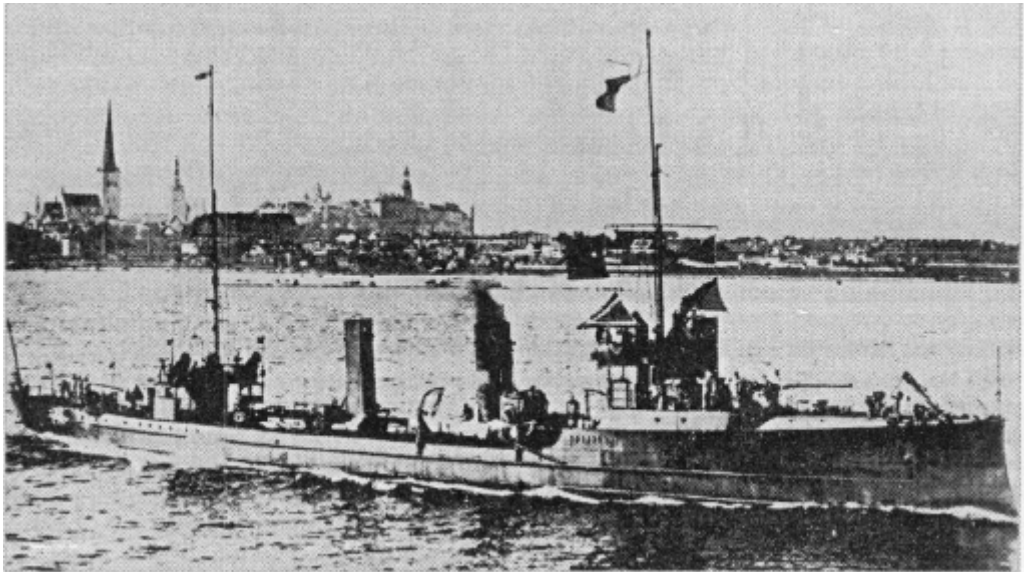
ндрівського Комітету, що допомагав сім'ям загиблих вояків. Надалі такі пожертви з боку професорсько-викладацького складу та допоміжного персоналу НІФІ були постійними і тривали аж до жовтня 1905 р. Загалом, від часу початку відрахувань до закінчення війни було зібрано понад 1200 руб. – досить значна сума того часу [18].

Не залишилися осторонь службовці ніжинського земства. Вони також прийняли постанову про відрахування 2 % зарплати на військові потреби [19]. Значні кошти пожертвувала православна церква та місцеве духовенство. Так, у Ніжині при Введенському жіночому монастирі був відкритий “приют для презрених и воспитания осиротевших детей нижних воинских чинов, умерших от ран и болезней <...> на 30 девочек” [20].

На початку 1905 р. з метою полегшення процесу збору та перерахування коштів, Комітет випустив спеціальні листи-перекази, які можна було отримати в усіх повітових правліннях, школах, військових частинах, банках, залізничних станціях. Зібрані кошти перераховувалися на спеціальний рахунок Санкт-Петербурзької контори Державного Банку. В Ніжині листи-перекази набули масового поширення серед студентів інституту й учнів гімназій. Через ці листи було зібрано ще 589,30 руб. [21]. В цілому ж населенням Ніжина протягом двох років війни на військові потреби флоту було зібрано більше 7 тис. руб.

21 грудня 1905 р. на спільному засіданні Комітету було прийнято рішення “ввиду окончания войны и уменьшения притока пожертвований” припинити збір пожертв, про що сповіщалося через газети та спеціальні повідомлення на початку нового 1906 р. [22].

Усього за роки російсько-японської війни на рахунок Комітету надійшло понад 17,5 млн. руб., що разом із відсотками склало більше 18 млн. руб. [23]. Зібрана на пожертви сума була суттєвою – на неї можна було розгорнути реалізацію серйозної судобудівної програми. Проте, порівняно з втратами російського флоту, вона була незначною: тільки в Цусимському бою, де 2-а Тихоокеанська ескадра адмірала З. Рожественського зазнала нищівної поразки, втрати склали понад 90 млн. крб. [24]. Російський дослідник

Есминець Балтійського флоту “Україна”

К.Ф. Шацилло оцінював загальні матеріальні втрати російського флоту в цій війні у 256 млн. руб., у тому числі й вартість втрачених кораблів – 230 млн. руб. [25].

Звісно, в Комітеті розуміли, що за короткий термін неможливо – й надто дорого – будувати броненосці та крейсери, що складали основу втрачених у боях ескадр. Так, наприклад, 1 тонна водовмісту при будівництві корабля на верфях Російської імперії коштувала 1–1,3 тис. руб., тоді як у Англії – від 674 до 727 руб. Великий військовий корабель там будувався у середньому 24–30 місяців, тоді як у Російській імперії – 75–86 місяців [26]. Але за умов політичної кризи та наростання революційних настроїв у суспільстві, передавати військові замовлення іноземним фірмам, залишаючи тисячі власних робітників без засобів для існування, було надто небезпечно. Тому на зібрані кошти Комітет у 1905–1907 роках замовив і збудував 18 вугільних мінних крейсерів (водовміст кожного 550–600 т., швидкість – 25 вузлів, озброєння – дві 120-мм гармати). Пізніше всі вони були переведені у клас ескадрених міноносців. Зберігаючи установлену морську традицію, нові кораблі отримали свої назви на честь пожеертвувачів. Серед них були “Москвитянин”, “Усуреїць”, “Туркмен”, “Забайкалець”, “Фін”, “Казанець”, “Емір Бухарський”, “Україна”. У будівництво останнього вагому частку внесло населення Ніжина. Решта зібраних Комітетом коштів була витрачена на організацію військово-повітряної школи в Качі під Севастополем.

Перша в ХХ ст. для Російської імперії війна завершилася її поразкою. За результатами Портсмутської мирної угоди Росія втратила свої права в Кореї та Китаї, була змушена відмовитися на користь Японії від південної частини о. Сахалін. Престижу імперії та самолюбству Миколи II був завданий значний удар. Поразка змусила Росію почати пошук союзників у Європі, спричинила зближення з Францією та Англією, що завершилося врешті приєднанням до Антанти.

Для провінційного Ніжина активна участь його мешканців у зборах коштів на відбудову військово-морського флоту, їх допомога сім'ям загиблих, пораненим, сиротам, біженцям, усім тим, хто постраждав від війни, стали ще однією славетною сторінкою в історії міста.

1. *Богданович А.В.* Три последних самодержца. Дневник. – М., 1990. – С. 482.
2. *Щербинин П.* Баба с газетой. Как жила черноземная провинция во время войны с Японией // Родина. – 2004. – № 4. – С. 95.
3. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 1291, арк. 1.
4. *Строков А.А.* История военного искусства. – СПб., 1994. – С. 73.
5. Там само. – С. 78.
6. Годовой отчет (6/II 1904 – 6/II 1905 гг.) высочайше учрежденного особого Комитета по усилению военного флота на добровольные пожертвования. – СПб, 1905. – С. 412.
7. Там само. – С. 435.
8. *Давыдов А.* “Уссуриец”, “Туркменец”, “Финн”... // Родина. – 1996. – № 7–8. – С. 56.
9. ВДАЧОН, ф. 1250, оп. 1, спр. 1358, арк. 1.
10. Там само.
11. Там само, арк. 8.
12. Там само, арк. 12–12 зв.
13. Там само, арк. 13.
14. Там само, арк. 14.
15. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1291, арк. 2.
16. Там само, арк. 4, 6.

17. Там само, арк. 11–49.
18. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1417, арк. 3.
19. Там само, спр. 1446, арк. 226.
20. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1358, арк. 3, 7.
21. Там само, арк. 10.
22. *Давыдов А.* Вказана праця. – С. 56.
23. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2000, оп. 1, спр. 6605, арк. 50.
24. *Шаццло К.Ф.* Русский империализм и развитие флота. – М., 1968, – С. 44.
25. *Шаццло К.Ф.* А флот и ныне там... // Родина. – 1996. – № 7–8. – С. 51.

***Лейберов О.* “Посильна жертва зі свого боку на благо справу допомоги...” – добровільні пожертвування населення Ніжина на відбудову військово-морського флоту у роки російсько-японської війни 1904-1905 років.**

Стаття присвячена подіям російсько-японської війни початку ХХ ст. Основна увага приділена організації та діяльності Комітету для посилення військового флоту на добровільні пожертви. Проаналізовані головні заходи зі збору коштів на відбудову флоту, розкрита участь населення Ніжина у благодійних акціях Комітету.

***Лейберов А.* “Посильная жертва со своей стороны на благое дело помощи...” – добровольные пожертвования населения Нежина на восстановление военно-морского флота в годы русско-японской войны 1904–1905 гг.**

Статья посвящена событиям русско-японской войны начала ХХ ст. Основное внимание посвящено организации и деятельности Комитета по усилению военного флота на добровольные пожертвования. Проанализированы главные мероприятия, направленные на сбор денежных средств, раскрыто участие в них населения Нежина.

***Leyberov O.* “A feasible victim is from the side on the good matter of help...” – voluntarily offerings of citizens of Nizhyn on renewal of navy in the years of Russian-Japanese war 1904–1905**

The article is devoted the events of Russian-Japanese war at the begining of XX century. Basic attention is devoted organization and activity of Committee on strengthening of military fleet on the voluntarily offerings. Main measures, directed on collection of money facilities, are analysed and participating in them of citizens of Nizhyn is exposed.

Олександр СИДОРОВИЧ
(Ніжин)

Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Значення кредитно-фінансової системи в сучасній економіці надзвичайно велике. Всі диспропорції, вади розвитку в цій царині негативно відбиваються на інших галузях господарства. Остання фінансово-економічна криза ще раз наочно підтвердила цю тезу. Тому злагоджена, вірно регламентована робота банків й інших кредитних установ є запорукою стабільного розвитку економіки в цілому. Але не варто забувати і про досвід минулого, адже зародження та розвиток кредитно-фінансових установ у нашому регіоні

в другій половині XIX – на початку XX ст., як максимум, свідчить про невикористані ще можливості щодо вдосконалення фінансового сектору і, як мінімум, дає нам можливість не повторити помилок минулого. З огляду на це цікавим феноменом, на нашу думку, є Ніжинський міський громадський банк (далі – НМГБ), фінансова установа, що на мікро рівні справляла значний позитивний вплив на розвиток економіки регіону.

Міські громадські банки з'явилися в Російській імперії ще у XVIII ст. Проте, їх бурхливий розвиток розпочався лише в другій половині XIX ст. Пов'язано це було, насамперед, із земськими реформами та розвитком міського самоврядування, яке потребувало додаткових коштів для реалізації соціальних проектів, по-друге – зі швидким розвитком товарного виробництва й торгівлі, які потребували доступного кредиту для реалізації своїх господарських планів. Ці мотиви були вихідними для ініціаторів заснування в Ніжині громадського банку. Законодавчим підґрунтям для діяльності цих видів банківських установ було “Нормальное положение о городских общественных банках” від 10 червня 1857 р. і запроваджене дещо пізніше нове вдосконалене положення від 10 лютого 1862 р. На основі останнього нормативного документу в Ніжині у 1873 р. й було створено міський громадський банк. Поштовхом до цього була доповідь гласного міської думи Г. Кириленка, виголошена на засіданні міської думи в 1872 р. Він обґрунтовував необхідність створення такої фінансово-кредитної установи в місті, визначав реальні шляхи її втілення. Прикладами для ніжинської міської влади були успішно діючі громадські банки не тільки в Російській імперії загалом, але і в Чернігівській губернії, зокрема. Г. Кириленко зазначав, що в Глухові, Новгород-Сіверському та Кролевеці значна частина міських витрат покривається з прибутків громадського банку. Практично єдиною організаційно-фінансовою перешкодою на шляху створення в Ніжині громадського банку була необхідність виділити з міського бюджету – згідно положення про міські громадські банки – не менше 10 тис. руб. у якості статутного капіталу нового банку. Такої суми вільних грошей міська громада не мала, і тому Г. Кириленко запропонував продати частину міського майна, щоб отримати необхідну суму [1]. Пропозиція знайшла підтримку членів міської думи, і вже на початку 1873 р. майже всі організаційні процедури зі створення в Ніжині громадського банку були завершені. 21 березня 1873 р. міністр фінансів надав офіційний дозвіл на його створення [2]. У вітальній промові з цього приводу, що була виголошена перед членами думи, міський голова Фальковський зазначив надзвичайну важливість наступного кроку – призначення достойного керівництва новоствореної установи: “Позвольте надеяться, что столь важное дело как избрание директора и его товарищей в городской банк будет основано на полном беспристрастии и дума устроит правление банка из лиц вполне заслуживающих общего доверия и вселяющих нам надежду на полный успех операций могущих обогатить наш город, всеми мерами старающийся сбросить с себя печать неразвитости и бедности” [3]. На засіданні міської думи 24 квітня 1873 р. відбулися вибори керівництва банку. Першим директором був обраний купець I гільдії Микола Артемович Куликов, його заступниками (товаришами) – П. Пориваєв, Г. Кириленко, бухгалтером – В. Тилкін. 10 травня чернігівський губернатор затвердив склад правління, а за місяць (8 червня) громадський банк нарешті розпочав операційну діяльність. Оголошення про відкриття операцій, відсотки за кредитами та депозитами були розповсюджені містом, а також розіслані до найбіль-

ших населених пунктів Чернігівської губернії [4]. Основними операціями, на які була згідно діючого законодавства орієнтовалася діяльність банку, були:

- прийом вкладів.
- облік векселів.
- видача позик під заставу цінних паперів, товарів, коштовних й інших речей, які не піддаються псуванню, а також нерухомого майна.
- купівля й продаж як за власний рахунок, так і за дорученням третьої сторони державних цінних паперів, а також акцій і облігацій, гарантованих урядом чи міською громадою.

Визначальною особливістю міських громадських банків, яка вирізняє їх від комерційних акціонерних установ, була підзвітність міському самоврядуванню. Громада міста згідно положення повинна була внести основні кошти до статутного капіталу; міська дума як найвищий орган міського самоврядування ревізувала і затверджувала річні звіти та кошториси витрат цієї установи; на її засіданнях періодично проводилися вибори директора банку та членів правління [5]. На спільному засіданні правління банку та членів міської управи визначався розмір відсотків за внесками, позиками та обліком векселів. Окрім того, керівництво банку в поточній діяльності не мало права змінювати розмір відсотку без погодження з керівництвом міста [6]. В свою чергу, банк мав щорічно певну частину свого прибутку перераховувати до міського бюджету.

У своїй щоденній операційній діяльності керівництво банку, хоча і було підзвітне міській громаді, але все ж керувалося, насамперед, власним досвідом, ситуацією в місцевій економіці, а також циркулярами особливої канцелярії по кредитній частині (структурний підрозділ міністерства фінансів). Варто зазначити, що такі циркуляри відігравали в діяльності НМГБ досить важливу роль. Адже керівництво громадських банків, обране з членів міської думи, зазвичай не мало досвіду у банківській справі.

Найбільш регулярними від самого початку діяльності НМГБ були операції з обліку векселів. Незважаючи на видиму простоту цього виду банківської діяльності, недосвідченість керівництва могла б призвести до прорахунків у цій сфері, що негативно відобразилося б на стані економіки міста загалом і стабільності банківської установи, зокрема. Задля останнього міністерство фінансів у надісланому в правління НМБ циркулярі від 6 жовтня 1873 р. акцентувало на особливостях правильного обліку векселів. Суть цього розпорядження полягала в тому, що міський банк повинен брати на облік лише товарні векселі, адже саме вони є найбільш надійною формою короткострокового вексельного кредиту, який сприяє розвитку місцевого виробництва і торгівлі: "...главная цель городских общественных банков должна состоять в содействии торговых сделок местных купцов, фабрикантов и землевладельцев. Цели этой банк достигает привлекая в свою кассу празднолежащие суммы в виде вкладов и раздавая оные преимущественно под учет лишь товарных векселей, т.е. таких векселей которые покупатель разного рода изделий и продуктов выдает в уплату условленной цены продавцу их. Продажа в долг бывает нередко необходима во избежание застоя в торговле <...> В то же время операция эта при правильном ведении представляется для банка самою надежною потому что верность уплаты по учтенному векселю обеспечивается не только предварительною оценкою со стороны банка состоятельности векселедателя и векселепредъявителя, но и уверенностью, что ссуда испрашивается вследствие торговой сделки, которая доставит средства заемщику уплатить свой долг. На-

против того, если банк не будет обращать строгого внимания на происхождение представляемых к учету векселей и будет выдавать ссуды под векселя написанные единственно в виде получения ссуды из банка и подписанные лицами, которые между собой не могут состоять ни в каких торговых сделках, то такой банк не будет верен своей главной обязанности, содействовать торговым оборотам, а может содействовать расточительности и развитию спекуляций” [7]. Аналізуючи вексельний портфель НМГБ варто зазначити, що банк загалом дотримувався цього циркулярного розпорядження, хоча траплялися й винятки. Так, 27 березня 1887 р. міський банк прийняв до обліку вексель на суму 1200 крб. терміном на 3 місяці виданий О.Н. Куликовою своєму чоловіку купцю П гільдії М.І. Куликову! [8].

У цілому, Ніжин як регіональний центр ремесла і торгівлі в другій половині XIX – на початку XX ст. був сприятливим містом для ведення такої обліку товарних векселів. Це, власне кажучи, й було причиною того, що в НМГБ облік векселів складав левову частку активних операцій. Завдяки обліку векселів у 1875 р., наприклад, банк отримав 9312 руб. прибутку, водночас за позики під заставу нерухомого майна – лише 2651 руб. [9]. Але такий великий обсяг вексельного портфелю відразу ж породив для банку і певні проблеми. Згідно ст. 44 “Нормального положення про міські громадські банки”, правління, приймаючи на облік векселі, повинно перевіряти і враховувати благонадійність того, хто видав вексель, так і пред’явника векселя “в видах охоронення банка от всяких ущербов”. Простіше кажучи, керівництво банку мало з’ясувати чи дійсно цей вексель був виданий під торгівлі та виробничі потреби, чи – зі спекулятивною метою. Враховуючи значну кількість щоденних звернень щодо обліку векселів від мешканців Ніжина і повіту, благонадійність пред’явників 3 члени правління банку (директор і два його товариши) не в змозі були перевірити. Цими мотивами керівництво НМГБ керувалося, направляючи письмове прохання міському голові Ніжина від 13 липня 1873 р. щодо створення в банку облікового комітету, який якраз і повинен був перевіряти благонадійність векселів. Окрім того, наголошувалося, що до складу облікового комітету слід було ввести двох купців “из евреев пользующиеся доверием общества”. Мотивувалося це прохання тим, що саме від єврейських ремісників і торгівців надходила на облік до банку велика кількість векселів [10]. Загалом вексельний портфель банку постійно зростає, що свідчить про надзвичайний попит на дрібні кредити. З часом постійними клієнтами банку стають не лише мешканці міста, зайняті ремеслом і торгівлею, але й виробники аграрної продукції – як мешканці міста, так і повіту. Фактично, на кінець XIX ст. НМГБ лише номінально може вважатися міським: значна частина його активних операцій була спрямована на підтримку сільськогосподарського виробництва в регіоні. Про це йдеться, зокрема, у відношенні правління від 22 червня 1899 р.: “В настоящее время вексельный портфель удвоился и крестьянские векселя на мелкие суммы составляют почти половины его; опыт же нескольких лет с мелким кредитом дает правлению банка с полным основанием заявить, что кредит этого рода весьма полезен и для банка и для населения, а следовательно развитие его желательно и в будущем” [11].

Перший же рік діяльності НМГБ можна назвати вдалим. Згідно балансових показників станом на 1 серпня 1874 р. банк отримав прибутку 7925 руб. 16 коп. – при основному капіталі в 11300 руб. [12]. За два роки, станом на 1 грудня 1876 р. прибуток банку сягнув уже 16952 руб. [13]. Причини такого успішного старту нової банківської

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

установи полягали в тому, що попит на фінансово-кредитні послуги, які став надавати громадський банк був надзвичайно великий. Кількість населення Ніжина в 70–х роках XIX ст. перевищувала 22 тис. мешканців, значна частина яких займалася торгівлею та дрібним і середнім виробництвом [14]. До цієї кількості слід додати також мешканців Ніжинського та сусідніх повітів, які були залучені до економічної орбіти міста. Все це населення й складало незадоволений попит на широкий спектр банківських послуг, які став надавати щойно заснований НМГБ.

Діяльність НМГБ в подальші роки також була доволі успішною. Про це свідчать основні показники діяльності установи (див. Таблицю 1). На жаль, через незадовільний стан деяких документів ці показники відображають не всі роки діяльності банку. Проте, наведені дані все ж дозволяють скласти досить цілісне уявлення про розвиток указаної банківської установи наприкінці XIX – на початку XX ст.

Таблиця 1

Показники діяльності Ніжинського міського громадського банку наприкінці XIX – на початку XX ст.*

Рік	Капітал банку (основний/запасний)	Сума векселів взятих на облік	Сума виданих позик	Чистий прибуток за звітний рік	Сума внесків	Відраховано на користь міста і на оплату службовцям
1893	47327	168371	104198	—	205060	4243
	16999					
1898	83260	298337	87612	15838	387334	8438
	13170					
1902	94810	423864	101353	—	316907	10532
	23020					
1908	158200	582991	177707	31149	580755	16349
	34100					
1914	210500	—	—	24791	1093287	12307
	70298					
1917	236200	—	302760	30422 (грудень 1916 р.)	1763255	—
	81473					

Як бачимо, розвиток НГМБ йшов по висхідній за всіма основними показниками діяльності. Єдиним винятком із позитивної тенденції можуть бути показники діяльності банку за 1914 р. Але це був рік, коли фінансова галузь усієї країни через вступ у війну відчувала – як і інші сектори економіки – досить серйозні труднощі. Все ж, НГМБ, незважаючи на зниження деяких показників, витримав це випробовування і продовжив нарощення активів.

* Складено за: Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 340, оп. 1, спр. 2579, арк. 19; ф. 1220, оп. 1, спр. 36, арк. 1; спр. 48, арк. 1; спр. 50, арк. 6; спр. 79, арк. 126; спр. 80, арк. 11; спр. 130, арк. 189; спр. 132, арк. 178; спр. 183, арк. 1.

Основна проблема, з якою зіткнулися кредитно-фінансові установи з початком I Світової війни, полягала в масовому вилученні своїх внесків населенням через панічні настрої. В Ніжині з цього приводу 23 і 24 липня 1914 р. відбулися позачергові засідання думи на чолі з міським головою В.А. Семеновим і за участі представників фінансово-кредитних установ міста (НМГБ, ощадно-позичкового товариства, земської каси дрібного кредиту і двох товариств взаємного кредиту). На порядку денному стояло питання вироблення спільних рішень щодо стабілізації фінансового становища названих установ. Питання було винесене на загальне обговорення у зв'язку з тим, що через масове вилучення внесків мешканцями міста ці установи опинилися перед загрозою банкрутства. Після обговорення були запропоновані наступні кроки для розв'язання цієї критичної ситуації:

- припинити видачу грошей за активними операціями;
- терміново звернутися до Державного банку за кредитом;
- вжити всіх заходів щодо стягнення прострочених кредитів;
- після 24 липня за строковими внесками, термін яких сплив, установити ліміт видачі готівки залежно від загальної суми внеску та фінансового стану кожної окремої кредитної установи.

Як виявилось, представник від НМГБ бухгалтер Я.Г. Бережний мав особливу позицію щодо запропонованих заходів. Він заявив, що становище громадського банку є кращим, ніж інших кредитних установ міста, – тому НМГБ має можливість повністю задовольняти потреби своїх вкладників, не застосовуючи жодних обмежуючих заходів, запропонованих на даному засіданні. Проте, більшість учасників засідання визнали, що повне задоволення вимог вкладників є неможливим для решти ніжинських кредитних установ. Тому для заспокоєння вкладників потрібні спільні, скоординовані дії всіх кредитно-фінансових установ міста, “потому что если какое-либо из местных кредитных учреждений будет поставлено в необходимость стеснить своих вкладчиков в то время когда другое местное учреждение будет возвращать вклады более свободно, то это вызовет среди вкладчиков еще большую панику” [15]. Врешті-решт більшістю голосів прийняте рішення, що максимальною сумою, яка підлягає поверненню за вимогою вкладника є 100 руб. для всіх кредитних установ міста; якщо ж внесок перевищує цей ліміт, то поверненню підлягає 10 % від внеску (або ж ті самі 100 руб.). Незважаючи на те, що це рішення було прийнято переважною більшістю голосів, представник НМГБ висловив свою особливу думку, яка була занесена до протоколу і чітко відбила позицію керівництва міського банку: “возврат вкладов незначительными частями не успокоит вкладчиков, а напротив возбудит между ними панику. Кроме того городской банк существующий более 40 лет и установивший для себя репутацию прочного учреждения, куда вкладчики помещали свои капиталы на меньшие проценты чем в других учреждениях лишь из-за того что-бы быть спокойными за целостность капитала и за возможность получить его, когда явится надобность, не может без ущерба для себя уравниваться с такими учреждениями, которые существуют менее года и не установили никакой репутации” [15].

Отже, лише НМГБ серед усіх кредитних установ міста був здатен виконувати всі зобов'язання перед вкладниками в липні 1914 р. Цьому сприяли зважена консервативна фінансова політика банку і дотримання ним усіх статутних вимог, прописаних щодо цього виду банківських установ у нормативних актах відносно активних і пасив-

вних операцій. Окрім того, за своїм статусом цей банк був підзвітний міському самоврядуванню. Представники останнього проводили регулярний моніторинг його діяльності, що не давало можливості правлінню банку здійснювати ризиковані операції, що могли б негативно позначитися на балансових показниках. З іншого боку контроль за діяльністю НМГБ здійснювало також міністерство фінансів, зокрема, “особая канцелярия по кредитной части”. Завдячуючи її циркулярам щодо оптимізації балансу, міський громадський банк міг почувати себе більш менш упевнено порівняно з іншими кредитними установами міста в неспокійний липень 1914 р. Особливо показовим у даному контексті є циркуляр, надісланий до правління НМГБ під назвою: “О необходимости сохранения обязательств банка в надлежащей соразмерности с его собственными капиталами и иметь в наличии сумму достаточную для безостановочного возврата вкладов” [16]. Суть цього циркуляра полягала в тому, що банк повинен регулярно відстежувати співвідношення власного капіталу до загальної суми зобов’язань, особливо за безстроковими внесками. Адже останні будуть вилучатися населенням в першу чергу за найменшої несприятливої економічної кон’юнктури. Загалом, рекомендувалося, щоб зобов’язання міського банку не перевищували його капітал більш, ніж у 5 разів. У випадку швидкого притоку внесків і порушення цієї пропорції, банк повинен іти на зниження відсотків за внесками для населення, щоб вирівняти ситуацію в балансових показниках згідно рекомендацій “особливої канцелярії”. Рекомендувалося, щоб готівка каси щоденно була меншою, ніж 1/8 частина загальної суми безстрокових внесків. Пізніше ці та деякі інші рекомендації щодо оптимізації балансу міських громадських банків були закріплені законодавчим шляхом в положенні про міські громадські банки від 1912 р. Дотримуючись цих засад, правління НМГБ не тільки зуміло втримати ситуацію в 1914 р. під контролем, але й допомогти міському бюджету, виділивши кредит розміром 10 тис. руб. [17]. Справа в тому, що 16 липня 1914 р. в Російській імперії почалася загальна мобілізація; а згідно статуту про військову повинність саме міські управи були зобов’язані фінансувати всі мобілізаційні заходи на місцях. Вільних коштів міський бюджет не мав, тому і змушений був звернутися за допомогою до НМГБ. Власне кажучи, традиція міської влади позичати гроші у власних міських банках була поширена в багатьох міських осередках, де існували громадські банки. Це пояснюється не тільки тим, що в громадському банку можна було отримати кращі умови позики, але й тим, що прибуток від обслуговування цієї позики врешті-решт також надійде до місцевого бюджету.

Таким чином, досвід діяльності НМГБ в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчив надзвичайну потребу в таких установах у провінційних містах. По-перше, громадський банк задовольняв надзвичайно гостру в зазначений період потребу в дешевому кредиті. Для невеликого міста громадський банк виявився універсальною кредитно-фінансовою установою, адже він надавав як короткостроковий вексельний і ломбардний (під заставу цінних речей) кредит, так і довгостроковий під заставу нерухомості (іпотека). Ця особливість банку дозволила отримати доступ до банківських послуг не лише купцям і багатим міщанам, але й широким верствам міського населення із середнім достатком. По-друге, громадський банк надавав регулярну підтримку міському бюджету. З одного боку – це регулярні відрахування в міську казну від прибутків банку, з іншого – можливість отримати позику для покриття міських витрат, коли в цьому виникає необхідність.

Відтак, результати діяльності Ніжинського міського громадського банку дозволяють зробити висновок про доцільність більш детального вивчення досвіду діяльності подібних банківських установ щодо використання досвіду впровадження цієї моделі в сучасних умовах. Тим більше, що в деяких країнах Західної Європи подібні установи у вигляді т.зв. муніципальних банків успішно функціонують і в наш час.

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 340, оп. 1, спр. 1227, арк. 1–3.
2. Там само, арк. 77.
3. Там само, арк. 52.
4. Там само, арк. 29, 96, 108.
5. Там само, спр. 2154, арк. 1–2.
6. Там само, ф. 1220, оп. 1, спр. 10, арк. 69.
7. Там само, арк. 61–63.
8. Там само, спр. 166, арк. 87.
9. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1227, арк. 279–280.
10. Там само, арк. 115–117.
11. Там само, спр. 673, арк. 1.
12. Там само, спр. 1227, арк. 130–131.
13. Там само, арк. 254–255.
14. Там само, арк. 115–117.
15. Там само, ф. 1220, оп. 1, спр. 153, арк. 205–206.
16. Там само, ф. 340, оп. 1, спр. 1227, арк. 65.
17. Там само, ф. 1220, оп. 1, спр. 153, арк. 200.

***Сидорович О.* Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині XIX – на початку XX ст.**

Проаналізовано причини заснування та розвиток міського громадського банку в Ніжині в другій половині XIX – на початку XX ст. та вплив його діяльності на розвиток економіки міста, особливо на початку I Світової війни, коли завдяки прагматичній кредитній політиці банк єдиним із-поміж кредитно-фінансових установ міста був спроможний виконувати всі зобов'язання перед вкладниками.

***Сидорович А.* Нежинский городской общественный банк, как составляющая экономики города во второй половине XIX – в начале XX в.**

Проанализированы причины основания и развития городского общественного банка в Нежине во второй половине XIX – в начале XX ст., а також влияние его деятельности на развитие экономики города, особенно в начале I Мировой войны, когда благодаря прагматичной кредитной политике банк единственный среди кредитно-финансовых учреждений города был способен выполнять все обязательства перед вкладчиками.

***Sydorovych O.* Nizhyn city public bank as component part of economy of town in the second half XIX – at the beginning of XX century**

Reasons of foundation and development of Nizhyn city public bank in the second half of XIX – at the beginning of XX century are analysed. Also there is analysed influence of this bank activities on development of town's economy, especially at the beginning I World War, when due to a pragmatic credit policy a bank was able to execute all obligations before depositors.

НИЖИНСКИЙ ГОРОДСКОЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ БАНКЪ.

На основании Положения о Городских Общественных Банках ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 6 Февраля 1862 года, НИЖИНСКИЙ ГОРОДСКОЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ БАНКЪ открывает свои дѣйстви-

СЪ 3 ИЮНЯ СЕГО 1873 ГОДА.

ПО НИЖЕСЛѢДУЮЩИМЪ ОПЕРАЦІЯМЪ:

1) ПО ПРИЕМУ РАСЧЕТА Государств. ВѢКСЛЕЙ, а также 5 % банковыхъ билетовъ и Кошачина Полтавск. Долгов, облигаций казенныхъ по торговлѣ, и т. п.

2) ПО ВЫДАЧѢ ССЛДЪ: а) подъ залогъ Государственныхъ % бумагъ, акций, облигаций промышленныхъ и кредитныхъ обществъ, б) товаровъ, в) драгоценныхъ вещей и г) недвижимыхъ имуществъ.

3) ПО ПОКУПКѢ И ПРОДАЖѢ на свой счетъ % бумагъ.

4) ПО ПРИЕМУ ДЕНЕЖНЫХЪ ВКЛАДОВЪ для хранения процентовъ.

Сумма вклада можетъ состоять рублей по приращенію.

Вклады принимаются, какъ на неопредѣленное время (до востребованія) или на опредѣленные сроки и на особые условія, какъ на любое время съ правомъ погасительнаго платежа процентовъ, какъ по на договорѣ быть процентно.

ПРИМЪЧАНИЕ. Вклады на хранение могутъ быть приняты въ Банкъ, только частными лицами, но не могутъ быть на счетъ общества; при чемъ сумма и можетъ состоять рублей по приращенію, но не можетъ превышать сумму вклада.

Билеты Банку, на полученные ими вклады, принимаются въ залогъ на равнѣ съ другими документами, но только присутствовать въ кассѣ той губерніи, гдѣ учрежденъ Банкъ, изданной сіи билеты (на основаніи 21 ст. Полож. о Город. Общ. Банкахъ).

Если бы кто пожелалъ **ПЕРВЫМИ** свои капиталы, какъ другимъ частнымъ кредитнымъ установленіямъ и Кассѣ Государственного Банку, къ сей Банку для приращенія имъ процентовъ, то Банкъ обязуется на себя обязательство востребовать отъ вкладчика, долгимъ по билетамъ Кредитныхъ Установленій сумми на счетъ обыкновенныхъ процентовъ такова, но никакъ % за поименованіемъ.

При чемъ на билетамъ Кредитныхъ Установленій сумма, должна быть сдана вполнѣ засвидѣствованная Присутствующими членами, о предоставлении Банку права на востребованіе сумми по тѣмъ билетамъ; а болѣе чѣмъ на билетамъ Кредитныхъ Установленій предоставляется къ Банку безъ всякихъ надписей.

ВКЛАДЫ могутъ приниматься въ Банкъ и по счетѣ, при обязательствѣ слѣдующаго содержанія: Въ Нижинской Городской Общественный Банкъ, отъ таково-то общества. Представимъ при семъ столько-то руб. сереб., просиу принять эту сумми на вкладъ, для обращенія имъ % на таково-то срокѣ (или до востребованія) и внести быть на имя мое (или на имя таково-то, или поименованнаго) по таково-то адресу. Число, годъ, мѣсяцъ, подпись и за тѣмъ жѣло жителство.

ПРИМЪЧАНИЕ. Билеты на имя поименованнаго вкладчика на сумми вклада болѣе 300 рублей, а если этой сумми, билетъ выдается только одному.

ВЪ НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ, ВПЕРЕДЪ ДО ИЗМѢНЕНІЯ,

БАНКЪ

ПЛАТИТЪ:

По вкладамъ: до востребованія	4 %
процентамъ: на 1 годъ	5 %
до 3 мѣсѣ	6 %
до 6 мѣсѣ	6 1/2 %
до 12 мѣсѣ	7 %
На любое время	7 1/2 %

ВЗИМАЕТЪ:

По учету векселей	10 %
— залогу % бумагъ	9 %
— залогу товаровъ	10 %
— залогу драгоценныхъ вещей	10 %
— залогу недвижимыхъ имуществъ	10 %

ПРИМЪЧАНИЕ. Показанный размеръ процентовъ можетъ колебаться, сообразно съ поименованными денежными размерамъ; а если сообразно будетъ приближено къ поименованному.

БАНКЪ ВРЕМЕННО ПОМѢЩАЕТСЯ ВЪ ДОМЪ ГРЕЧЕСКАГО УЧИЛИЩА.

Директоръ *Николай Куликовъ.*

Товарищи Директора: *Николай Порываевъ.*

Герасимъ Кирилленко.

Бухгалтеръ *Василій Галкинъ.*

Оголошення про пачаток роботи Ніинського міького громадського банку з переліком пропонованих кредитно-фінансових послуг і розміром відсотків за банківськими операціями

ВИДАТНІ НІЖИНЦІ

Микола Семенович САМОКИШ
(1860-1944)

Від упорядників

“Зала слави” видатних ніжинців – відомих митців, науковців, громадських діячів тощо, котрі народилися чи проживали в місті над Остром, досить об’ємна. Досі робилися лише спорадичні спроби провести їх об’єднати “під однією палітуркою”. Але щоразу такі спроби нашо-вхуються за розширення списку відомих земляків. Тому знову й знову починається їх “переєстрація”. Ім’я Миколи Семеновича Самокиша не потребує такої процедури – його творча діяльність широко відома як в Україні, так і за кордоном. Восени цього року видатному українському художникові виповнюється 150 років від дня його народження. З цього приводу пропонуємо читачам нашого збірника кілька матеріалів, підготовлених до друку завідувачем відділу “Поштова станція” Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського Ольгою Петрівною ПОНОМАР.

Видатний український художник-баталіст, анімаліст і графік народився 25 жовтня 1860 р. в м. Ніжині у сім’ї поштаря місцевої поштової станції. Тут-таки, в Ніжині закінчив двох-класну школу. Навчався в класичній гімназії при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, де вперше й проявилися його здібності до малювання – під керівництвом учителя Р. Музиченка-Цибульського.

У 1879–1885 роках М.С. Самокиш навчався у Петербурзькій Академії мистецтв у класі Б. Віллевальде. У 1885 р. за дипломну роботу “Російська кавалерія повертається після атаки на ворога під Аустерліцем у 1805 році” отримав велику золоту медаль і звання класного художника I ступеня. Відразу ж отримав право на стажування за кордоном – 1885–1888 роки він провів у Парижі, шлифуючи своє мистецтво під керівництвом відомого баталіста Е. Детайля. В 1890 р. за роботу “Табун білих рисистих маток на водопої” удостоєний звання академіка.

Під час російсько-японської війни, перебуваючи на фронті, М.С. Самокиш випустив альбом “Війна 1904–1905 року. Зі щоденника художника”. Пізніше, під час I Світової війни, він разом із учнями батального класу виїздив на фронт для натурних робіт. Проте, не забував художник і про батьківщину – в 1900 р. разом із С. Васильківським зібрав і видав альбом “Українська старовина”, в 1912 р. – авторський альбом “Мотиви українського орнаменту”.

Багато років свого життя М.С. Самокиш працював викладачем: дійсний член Імператорської Академії мистецтв (1913),

(викладав тут із 1912 р.), професор, керівник батального класу в 1913–1918 роках. З 1938 р. він працював керівником батально-історичних майстерень Харківського та Київського художніх інститутів.

М.С. Самокиш створив цикл полотен, присвячених подіям Національної революції українського народу XVII ст.: “В’їзд Богдана Хмельницького до Києва 1648 р.” (1929), “Бій під Жовтими водами” (1930), “Похід запорожців на Крим” (1934), “Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким” (1934), а також на тему сюжетів громадянської війни: “Атака будьонівської кавалерії” (1923), “Перехід Червоної Армії через Сиваш” (1935). Микола Семенович Самокиш створив кілька тисяч книжкових ілюстрацій, зокрема й до українських видань; найбільш відомі з них – до оповідань Марка Вовчка, повісті І. Нечуй-Левицького “Микола Джеря”, М. Гоголя “Тарас Бульба”. Всі ці роботи виділяє особлива риса, притаманна пензлю М.С. Самокиша – багатопфігурність і динамічність композиції.

Мистецька спадщина видатного художника (понад 11 тис. картин, малюнків, графіки і офортів) зберігається нині в музеях України, Російської Федерації, у приватних колекціях (в т.ч. й закордонних).

Майстер батального живопису мав почесне звання “Заслужений діяч мистецтв РРФСР”, у 1940 р. був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, наступного року став лауреатом Державної премії СРСР (1941).

Помер Микола Семенович Самокиш 18 січня 1944 р. у Сімферополі.

У рідному місті визначного художника, в будинку, де він народився, у 1993 р. був створений відділ місцевого краєзнавчого музею “Поштова станція”. Окремий стенд експозиції цього відділу містить матеріали про життя і творчість Миколи Семеновича Самокиша. На фасаді будинку в 1970 р. була встановлена меморіальна дошка роботи скульптора С. Кантура. Також у Ніжині одна з вулиць названа на честь цього видатного земляка.

Увазі читачів пропонуємо спогади одного з учнів Миколи Семеновича – Леоніда Івановича Чернова. Цей український живописець і графік народився в м. Старобільськ (сучасна Луганська область) у 1915 р. Після закінчення Харківського державного художнього училища він навчався у Харківському державному художньому інституті, де його викладачами були такі відомі майстри пензля, як М. Самокиш, М. Козика. З 1947 року Л.І. Чернов працював викладачем цього ж інституту (з 1977 р. – професор). Працював у жанрі пейзажу, натюрморту, жанрового живопису. Його твори постійно виставлялися на республіканських (всеукраїнських), всесоюзних і міжнародних виставках із 1945 р. Протягом багатьох років Л.І. Чернов керівником секції живопису Харківського відділення Спілки художників України. Заслужений художник України з 1966 р.

Свої спогади про вчителя Леонід Іванович надіслав авторові цих рядків у вересні 1990 р. – практично за місяць до своєї смерті. Спогади друкуються за текстом листа зі збереженням стилю й лексики оригіналу.

Леонід Іванович Чернов

[СПОГАДИ ПРО ВЧИТЕЛЯ МИКОЛУ САМОКИША]

<...>

Упливали роки, весни переходили в літо, осінь в зими, – вже й 1931 рік. Одного осіннього вечора, коли лютував холодний вітер з дощем, в нашому гуртожитку на Чайковці, трохи теплішому, як на дворі, ледь освітленому двома маленькими лампочками, раптом стало мов тепліше і світліше від звістки Яценка, що в музеї Сквороди, на виставці з'явилась картина М.С. Самокиша “Богун”.

Удосвіта підскачівши, ми мчали на Каплунівську, а в десять годин були коло музею і ждали, ждали, коли почнуть пускати на виставку. Перебігаємо зал за залом, тут є багато хороших картин, але як діамант сяє між ними “Богун”. Шалений рух, блиск шабель, коні. Чудові фарби картини і тепер, через багато років, дивують блискучою майстерністю, з якою виконано цей твір. Кожного дня ми ходили милуватися чудовою картиною.

І так мені захотілось побачити Миколу Семеновича. Нарешті я наважився. В адресному столі дали папірець, де було написано: вул. Дарвіна, 37. Багато років зберігався у мене аркушик паперу, але згодом не стало його, як і пішов з життя адресат. Був осінній тихий день. Мокрі дерева з наполовину опалим, помарнілим листям, понахилили віти. Вулиця Дарвіна з того часу майже не змінилась. Минаючи будинок за будинком, дійшов до 37 номера, вхожу – ганок, номер квартири, що й мені потрібно. Після мого пояснення хто я і чого мені треба – пущено в кімнати. Пройшли велику кімнату і став я віч-на-віч з прославленим художником. Микола Семенович сидів біля вікна, з якого було видно чудову панораму Харкова. Художник саме працював. На мольберті невеликий варіант картини “Богун”. Стою мов остовпілий і очам не вірю, що переді мною славетний художник. Він запросив мене до майстерні, почав розпитувати хто я і що, а я не можу слова вимовити, мовчу, бо клятві сльози чогось на очі напливли. Дуже тепло Микола Семенович заговорив до мене, потім показав етюди коней, виконані ним у Сімферополі, кажучи: “Я вже немолодий, а етюди пишу”. Згадував академію, своїх учнів Френца, Авілова, Покаржевського і багато, багато чого хорошого розповів він тоді мені.

“Богуна” він пише для репродукції, а фарби для виконання картини йому виписано з-за кордону (бо час тоді був дуже скрутний). Жаліючи їх, він після роботи мастихіном з палітри знімає, перекладає на скло і занурює на ніч у воду, щоб ранком знов почати працювати.

Я був зачарований від усього баченого і чутого. І це перше враження про милу людину, яка згодом стала для мене, та не лише для мене, а для всіх, хто знав його, – вчителем і батьком. Це залишилось на все життя, так його згадували і згадують Авілов, Френц, Покаржевський, Трохименко. На портреті у С.Ф. Беседіна Миколу Семеновича зображено у самій характерній для нього позі – позі трударя, яким мені потім довелося завжди бачити його. Для нього робота була над усе. Перебування моє у Миколи Семеновича було як чарівний сон, я ніяк не міг повірити в дійсність. Бачив я Миколу Семеновича ще кілька разів, але соромився нагадати про себе.

Після реорганізації художньої освіти, у 1938 році знов було організовано художній інститут, а в інституті – батально-історичну майстерню, керувати якою запрошено академіка Миколу Семеновича Самокиша. Кращого бути нічого не могло. Одинад-

цять хлопців стали учнями Миколи Семеновича: Ашихман М., Бодорацький Г., Клоган О., Фітільов Л. В., Ярош В.В., Яценко В.Ф., Чернов Л.І., Солодовник С., Сліпченко. Почалось придбання реквізиту. В майстерні з'явився арсенал зброї, сідла, шинелі, будьонівки. Микола Семенович після короткого вступного слова і знайомства з нами, поставив першу постановку – вершника-червоноармійця.

І почалось наше навчання в останнього вчителя. Гриша Бодорацький вирішив стати схожим на професора нашого: купив собі краги, шинель, а під живопис рисунок почав обводити чорною тушшю. Краги та шинель Микола Семенович не помітив, а обводити вугільний рисунок не радив. Справжнім небувалим дивом в історії інституту був день, коли урочисто по східцях ввели білого коня. І через зал до майстерні ми його вели неспішно, щоб всі бачили. Інколи робили перерви. І Микола Семенович дуже цікаво розповідав нам про подорожі до Парижу, про перебування у Бухарі, на фронті під час двох воєн. Особливо з захопленням читав він лекції з історії воєн. Без конспектів, пам'ятаючи дрібниці, числа і роки. Ми слухали з великою увагою.

Щоб більше студіювати коней, я з листом директора інституту Анісімової відправився на іподром. В адміністрації, довідавшись, що з нами буде вельми поважний Микола Семенович, спершу мені не повірили, а потім чутка розійшлась по всьому іподрому. Перший наш прихід з Миколою Семеновичем для всіх службовців був святом: старі жокеї причепурились, назустріч вийшов директор і ветеринарний лікар, вони вітали аматора коней, улюбленого художника, роботи якого їм були відомі по музею коневодства. Нам дозволено працювати в стайнях, малювати “Резвих”, “Буянів”, “Недорослей” – чудових рекордсменів, якими пишались не лише харків'яни. Лікар читав лекції з анатомії коня. В амбулаторії ставили постановки. Микола Семенович став бадьорішим, часто жартував, але дуже турбувався за нас, – боявся протягів, щоб ми не застудились, бо одежа у нас була не така вже й тепла. Часто з нами бував і С.Ф. Беседін, який став після Козика М.А. помічником Миколи Семеновича. Бо Козик відділявся від нас в незалежну майстерню.

Будинок 37 по вулиці Дарвіна став для нас рідним, до вчителя нашого ми могли заходити коли завгодно. У цьому будинку ми мали завжди хорошу пораду, а Наталя Георгіївна залюбки пригощала нас смачними стравами та й чарчиною не минала. Пізньої осені Микола Семенович виїжджав до Криму, там у нього теж були учні, було училище ім. Самокиша. Від'їжджаючи, Микола Семенович передавав нам величезний пакунок, розкривали ми його, сівши всі круг подіуму. В середині ставили крісло, на яке ніхто не мав сідати, – воно символізувало присутність Миколи Семеновича серед нас. І починали трапезу. Перший тост за вчителя. Крісло завжди стояло в майстерні, і горе тому, хто наважиться сісти в нього. Микола Семенович сам майже не сідав, бо під час занять ходив від одного до другого, роблячи вказівки, не випускаючи з рота цигарку. Курих він дешеві цигарки, шуткуючи: “І без штанів залишусь, коли коштовні буду палити”. В перший рік під час від'їздів Миколи Семеновича його заміняв Михайло Якимович Козик, чудовий живописець, у якого майже всі вчилися до організації батальної майстерні.

<...>

Ходили на іподром. Писали постановки то червоноармійця, то козаків. Робили композиції. В нашій майстерні з ранку до пізнього вечора завжди працювали. Кожному хотілось побувати у нас, глянути на те, що роблять баталісти. Лише о 12 вечора, коли сторож дядя Ваня чи тьотя Оля вимикали на рубильнику світло, ми йшли у “Гігант”, наш гуртожиток.

Хоча мою буйну голову прикрашала кубанка (не моя) і носив я галіфе з реквізиту інституту, чоботи були мої власні. Вони блищали і могли замінити дзеркало. Та воно інакше і не могло бути: я був староста, а у нас це значило занадто багато. Вийти з майстерні в чоботях, які втратили “бліки” на носках, було рівно розформуванню майстерні або втрати першого місця в інституті, яке ми весь час тримали. У Ашахмана завжди був шматок бархатки і кожну перерву я ставив ногу на подіум, і драїв їх до відповідного блиску. Але всебічний перевірець з ніг до голови підлягав і Яценко. Його оглядали, і коли вважалось, що він застебнутий на всі гудзики, тоді нас випускали з майстерні. Яценко направлявся на четвертий курс технікуму, а я в майстерню Семена Марковича. Це була дівоча майстерня, там був зібраний віночок, вся краса інституту нашого. І втоптали стежки-доріжки туди добре. Так в роботі та пустошах проходила зима батальної майстерні.

Прийшла весна-красна: сонечко любенько засвітило, задзюрчали струмочки, приїхав і Микола Семенович. За півгодини до дзвінка ми вже були в інституті. Тільки на поріг – дивлюсь: стоїть Микола Семенович біля люстри і розгладжує свої прокурені козацькі вуса. Трохи зігнутий у плечах, в чорному піджаці, поправивши банта, він обернувся, бо, мабуть, побачив наше відображення. І під острішкуватими бровами заблищали вогники в його гострих молодих очах. Він дуже радо зустрів нас. Після показу робіт, виконаних без нього, авторів кожної Микола Семенович називав безпомилково. “Писати моделі досить, займемось більше композицією і швидкими кроками з натурщиків” – сказав він.

Приніс Микола Семенович зошит з фотографіями коней, все в русі. Микола Семенович каже, що дурня з ніг до голови обклади фотографіями, нічого все одно не зробить. Одного разу Микола Семенович приніс репродукції своїх робіт. Взяв ранню, ще академічну “Після бою під Аустерліцем”, прикрив папером майже все небо і каже: “От як я б тепер компанував. Все зайве до дідька”. Композиції ми робили, кому що до вподоби. Роботи були здебільшого великі, до двох метрів. Особливо великі робив Жора Марченко, цілком батальні, в них інколи можна було побачити і коників самого Миколи Семеновича, і все ж вони були цікаві, динамічні. Миколі Семеновичу Жорині роботи подобались.

Займався баталією і Гриша Бодорацький, у нього добре йшли і академічні завдання. Не дівдав він перемоги, страшна війна забрала здібного хлопця, з яким пройшли всі роки мого навчання. Сліпченко Микола виділявся як хороший колорист, в композиціях він наслідував С. Іванова і художників з “Союза русских художников”. Його етюди, що ми привозили після літа і несли на суд нашому вчителю, Микола Семенович завжди відмічав за колір і, навіть, один з Миколиних етюдів висів в його кімнаті. Влітку Яценко привіз з Казахстану, куди вони їздили з скульптором – студентом Агібаловим, багато хороших етюдів. Тут був цікавий типаж, етюди з Джамбула і краєвиди, і все це для нас тоді невідоме – нове. Микола Семенович, як і завжди, дуже уважно розглянув роботи, порадив на основі їх зробити композицію. Яценко з захопленням над Джамбулом, що грає на домрі, а земляки слухають його пісню. Все це на тлі безкрайнього, опаленого сонцем степу.

Якось прийшов до нас кремезний чоловік з довгими сивими вусами, невеличка борідка клинчиком, чорні густі брови і запропонував свої послуги як модель. Всім він припав до вподоби, а Микола Семенович на нього дивився з захопленням, але борідка була зайва, про що йому було сказано. Другого дня він з’явився знов і тут же, на очах наших, машинка зробила своє діло. “Чи Вам не жаль бороди, чоловіче добрий?” – “Найнявся – продався” – відповів він. Одягнув вишивану сорочку, матнисті штани,

взув чоботи, взяв кобзу і спокійно сів на призначене йому місце позувати. Він був дуже схожий на репінського запорожця в червоному жупані. “Оце йдучи сюди, випив шкалик і закусив як собака мухою на льоту”, – крутячи вус, повагом розповідав він.

Писали ми, не відчуваючи часу, і роботи вийшли вдалі. Натурщики приходили дуже цікаві, були з “бувших” людей – позував царських часів полковник і хотів лише верхи, бо він кавалерист і колись вчився разом з Дубовським-художником. В сідло він сяк так вліз, а з сідла дружньо всі його знімали.

Микола Семенович, не дивлячись на свій похилий вік (йому було вже близько 80 років)? ставав в пози, показував натурщикам як треба стати, чи тримати зброю. І все ж три години ходити від одного учня до другого було важко. Ми щось придумували, розпитували про композиції, аби він згодився, щоб хтось проводив додому. Микола Семенович не терпів ніяких послуг, що могли нагадувати про старість.

У Миколи Семеновича гість – скульптор, що ліпить його портрет. Скульптор, в той час ще зовсім нам невідомий, старанно працював, багато уваги приділяв Наталії Георгіївні, а особливо давав їй цінні поради з кулінарного мистецтва. Він дуже знався як приготувати шніцель, биточки по-козацькому, чи борщик по-польському. Це був Вучетич, тепер всім відомий скульптор, в ті часи тягар слави не давив на нього, він був скромний і навіть трохи сором’язливий. Звертаючись до Наталії Георгіївни, зашаріється, зніжковіє, розгубиться, аж жаль бере за його несміливість.

В інституті в ті часи часто відбувалися конкурси на кращі ескізи, за які видавалися премії, і тут баталісти по кількості одержаних премій були попереду, а кожна осінь – виставки робіт, виконаних влітку. Теплим літечком студенти нашого інституту – як колись славне бурсацтво – розтікались по всьому білому світу... А осінню знову всі з’їжджались у Харків, несли все, що зроблено, показувати Миколі Семеновичу. Більше всіх “браво” від Миколи Семеновича одержував Сліпченко, його чудові етюди всіх приваблювали. Робіт було багато. На виставці в інституті були досить помітні етюди Клочана, особливо вечірні з човнами. Юрко Балановський привіз рисунки пером. Останнім часом він почав захоплюватися офортом і зробив хороший портрет Миколи Семеновича. Наші виставки відвідували і сторонні люди, здебільшого лікарі, які потроху почали купувати у нас роботи.

Одного дня над нами всіма нависла страшна звістка: кожен повинен виплачувати за навчання п’ятсот карбованців щорічно. Звичайно, у нас таких грошей не було. Розповів я Миколі Семеновичу про звістку і додавив, що гроші гадаємо виручити від продажу етюдів з виставки, яка щойно відкрилась. Але він порадив краще ввечері прийти до нього зі списком учнів майстерні, кажучи, що продаж – то журавель в небі. І так кожного року, аж до 1941–го, Микола Семенович платив за нас.

Не один раз Микола Семенович частував нас обідами: то банкетували з нагоди народження його, чи кінця учбового року, або від’їзду нашого до Ленінграду. Тут Микола Семенович давав нам список, на що ми повинні звернути увагу в Ермітажі. Кружляли келихи з пінним вином, наливали, щоб через вінця лилося; пили за здоров’я вчителя нашого, а він, посміхаючись у вуса, пригублював з срібної чарочки. Він радів, що нам весело.

19 жовтня 1940 року в приміщенні галереї ім. Т. Шевченка відбувся вечір, присвячений вісімдесятиріччю від Дня народження і п’ятдесятиріччю художньої і педагогічної діяльності майстра. Там же було відкрито виставку творів Миколи Семеновича, а

потім її перевезли в Москву. На ній зібрані роботи з часів Академії до останнього періоду. Ця виставка була величезним святом для кожного, хто любив мистецтво і особливо для нас, учнів. Ми жили мистецтвом, були захоплені чарами сонця і пісні, а головне – ми любили нашого вчителя, а він нам і мистецтву віддавав всі свої сили, весь свій хист митця. З якою теплою він згадував своїх учнів по Академії, а з нами мріяв зробити панораму на Гострій могилі в Луганську.

<...>

Минав вже третій рік, відколи ми почали вчитись у Миколи Семеновича. Ми вже ставали дорослими і підходив час закінчення інституту. Одного дня Микола Семенович прийшов особливо урочистий і сказав, що приїхав Авілов, його учень, і хоче подивитись на наші роботи. Врешті прийшов Авілов, познайомився з нами і Микола Семенович, Сергій Хотійович і Іван Лазаревич Август (директор інституту) почали водити гостя по майстернях, де ми робили дипломні ескізи. Дипломи за тематикою були у нас різні. Мені дуже хотілося написати картину “Тайдамаки освячують ножі”, але композиція виходила занадто ілюстративна і за пропозицією Миколи Семеновича я зупинився на зовсім протилежній – “Колгоспне весілля”.

І все ж дипломи нам не судилося зробити в Харкові. І в голову ми собі не брали тоді, що вже більше не доведеться побачити Миколу Семеновича. Трапилось найстрашніше. Нагла війна! Загриміли гармати і чорна сарана посунула на нашу землю. Не закінчив Микола Семенович останню свою роботу “Мінін і Пожарський”? і багато що було розпочато ним. Не дждав він трохи сонця волі, помер в окупованому ворогом Сімферополі.

Але не згоріла під буйними вітрами трава на могилі славетного художника, зеленіє вона і квітне цвітом творів його і теплими спогадами про чудову людину і художника.

Приватний архів О.П. Пономар.

Лист Л.І. Чернова до О.П. Пономар від 29 вересня 1990 р.

Рукопис. Оригінал.

М.С. Самокиш (*вступна стаття та підготовка до друку О. Пономар*)

Пропонується коротка біографічна довідка про видатного художника-баталіста і анімаліста Миколу Семеновича Самокиша, який народився і проживав у Ніжині. Вміщені також спогади про вчителя одного з його учнів – Л.І. Чернова. Матеріали підготовлені з нагоди 150-ї річниці від дня народження славетного митця.

Н.С. Самокиш (*вступительная статья і подготовка к печати О. Пономарь*)

Предлагается короткая биографическая справка о выдающемся художнике-баталисте и анималисте Николае Семеновиче Самокише, который родился и проживал в Нежине. Помещены также воспоминания об учителе одного из его учеников – Л.И. Чернова. Материалы подготовлены по случаю 150-й годовщины со дня рождения выдающегося художника.

Mykola Samokysh (*prolusion and prepared to the seal by O. Ponomar*)

The compressed review of life and activities of the famous painter of battlepieces and animal painter Mykola Samokysh is presented. There are placed also the Leonid Chernov's memoires about his master. Materials geared-up occasionally 150th anniversary of famous painters' birth.

Наталя БАРАБАШ
(Кривий Ріг)

Родом із Ніжина: Євстафій Станевич

Перша чверть XIX ст. в Російській імперії ознаменувалася політичною боротьбою в духовній сфері між лібералами та консерваторами. Одним із найбільш яскравих представників консервативної течії був Євстафій Іванович Станевич, який неодноразово в цей період опинявся у центрі літературної й релігійно-політичної боротьби.

Інтерес до постаті Євстафія Станевича та його творчості виявляли ще його сучасники. Проте, на сьогодні маємо діаметрально протилежні оцінки його діяльності – через приналежність до архаїстів і дружні стосунки з О.С. Шишковим. Так, М.Т. Каченовський і О.Ф. Восейков у своїх критичних статтях на початку XIX ст., навіть, виходили за межу пристойності в оцінці прозових і поетичних творів Євстафія Івановича [1]. У сучасній історіографії наявні два спеціальні біографічні дослідження (з часовим розбігом понад 100 років), у яких ґрунтовно досліджується життя і творчість Є.І. Станевича [2]. Ім'я цього письменника та поета внесене до більшості дореволюційних довідникових видань, згадується також у літературно-довідникових радянських збірках. У 2006 р. в Сумах О.І. Скоробогатською була захищена дисертація, в одному з підрозділів якого не лише подається інформація біографічного характеру, але й визначені виховні цінності у педагогічному світобаченні Є.І. Станевича [3]. Але нині біографія письменника й поета потребує уточнення, прояснення його ролі в достатньо буремних подіях суспільного життя Російської імперії.

Євстафій Іванович народився в 1775 р. у м. Ніжин у грецькій купецькій родині Станевичів [4], чоловіки якої займалися реалізацією, здебільшого, тканин [5]. Його батьки Іван Євстафійович і Ганна Григорівна (за даними 1782 р.), крім Євстафія, мали 2 синів і 4 дочок [6]. До речі, в іменах дітей, особливо хлопців, у цій родині простежується певна традиція: батько – Іван Євстафійович, старший син – Іван (11 років), другий син – Євстафій. У деяких довідникових виданнях зазначається, що в 15 років Євстафій Станевич залишився сиротою без будь-яких засобів для існування [7]. Однак, таку інформацію можна спростувати. У ревізійній відомості за 1795 р. зазначено наступне: “Иван Евстафиев сын Станевич (49 лет) у него жена Анна Григорьева дочь (42 лет). У них дети написанные в последнюю пред сим ревизию. Сыны холостые: Иван (24 лет). Евстафий (20 лет), Петр (17 лет); дочери девицы: Варвара (27 лет), Мария (26 лет), Татьяна (18 лет), Анна (15 лет). Рождённые после ревизии сыны: Григорий (9 лет), Владимир (1 года); дочь Анастасия (5 лет)” [8]. У 1797 р. батько Євстафія Станевича подавав клопотання про видачу йому атестата для підтвердження приналежності до Ніжинського грецького братства [9].

Незважаючи на велику кількість дітей та незначні статки, батьки змогли дати сину гарну освіту. Євстафій Станевич закінчив Московське комерційне училище, оволодів кількома іноземними мовами. Після закінчення навчання він проживав на Сумщині у селах Низи і Попівка. У 1801 р. Є. Станевич став до служби в канцелярії державного казначейства в Санкт-Петербурзі, де прослужив майже два роки. В цей час почалася його активна літературна діяльність і співпраця з адміралом О.С. Шишковим (1757–1841) – відомого захисником “старого стилю”, головне, дякуючи виданню в 1803 р. книги “Рассуждение о старом и новом слоге русского языка”. Дана робота стала

предметом серйозних дискусій і була сприйнята молодим поколінням російських літераторів як випад проти М.М. Карамзіна. В суперечку навколо творчості О.С. Шишкова був утягнутий і Євстафій Іванович.

Біля 1803 р. з невідомих причин молодий письменник виходить у відставку і на запрошення мецената О.О. Паліцина переїздить до його хут. Поповка Сумського повіту Харківської губернії. На межі XVIII–XIX ст. за його ж ініціативи у невеличкому маєтку виникає культурно-просвітницький гурток, який отримав назву “Попівська академія” (або “Паліцинська академія”). Сучасний харківський дослідник Ігор Лосієвський називає “Попівську/Паліцинську академію” найбільш значним літературно-філософським об’єднанням “доуніверситетського” періоду в Україні [10]. На прожиття у цей період Є.І. Станевич заробляв викладанням – спочатку в родині місцевого багатого поміщика Г.Р. Шидловського, згодом у родині П.А. Кондратьєва. На Сумщині були написані ранні твори Є. Станевича, серед яких був віршований переклад твору французького автора Деліля “Сельский житель, или Георгики французские” (М., 1803). На цей твір виходять схвальні рецензії. У Попівці Є. Станевич складає інший переклад – “Ландшафты или опыт о сельской природе” (Спб., 1805), а також створює низку власних творів. У 1805 р. виходить у світ “Собрание сочинений в стихах и прозе”, з яких був опублікований, на жаль, лише перший том.

“Собрание сочинений в стихах и прозе” Є.І. Станевич присвятив П.А. Кондратьєву, на кошти якого (як зазначено у передмові) книга видавалася. Це була своєрідна “домашня збірка” маєтку Попівка, де відобразилися різні колізії життя місцевого об’єднання письменників, художників і архітекторів. У вірші “Мои желания. К уединению” відчутні відголоски соціальних протиріч, співчуття до пригнічених і знедолених. У збірці були вірші Є. Станевича, присвячені О.О. Паліцину, де автор прямо називає його наставником: “...ужели думаешь, что сим я возгоржусь и выше своего учителя вознесусь” [11]. “Собрание сочинений в стихах и прозе” містило серію віршованого листування між деякими членами “Попівської академії”, а також вірші на підтримку О.С. Шишкова.

“Карамзиністи” не пробачили сміливості автору й у 1806 р. редактор “Вестника Европы” М.Т. Каченовський опублікував тут-таки критичну статтю на збірку Є.І. Станевича. Критика полягала у звинуваченні автора збірки у похвалах творам О.С. Шишкова, викритті помилок у цитуванні давніх письменників і друкарських помилках. М. Каченовський вибирав із книги “нові слова”, які могли б не сподобатися О.С. Шишкову. Наприкінці критичного розбору вказувалося, що автор критичної статті не звертав уваги б на подібну книгу, якби вона не була така погана, – тому він і вирішив переконати автора більше не писати. Сучасний російський дослідник Ю. Кондаков вважає, що М. Т. Каченовським керували абсолютно інші мотиви. “Домашня збірка” села Попівки привернула увагу критика лише для тому, аби ударом по соратникові уразити свого літературного противника О.С. Шишкова [12]. Євстафій Іванович ніяк не відреагував на опубліковану критику. Він мовчав 2 роки, поки у “Вестнике Европы” (№ 19, ч. 35, 1807 р.) М.Т. Каченовським не була опублікована друга критична стаття, вже на книгу О.О. Паліцина “Послание к Привете, или воспоминание о некоторых русских писателях моего времени”.

У 1808 р. Є.І. Станевич у відповідь на критику видав книгу “Способ рассматривать книги и судить о них” [13]. Епіграфом до роботи він обрав рядки з твору Вольтера про жорстокість журналістів до своїх побратимів. Книга поділялася на дві частини. У першій Євстафій Іванович відповідав на зауваження у свою адресу, в другій – захищав О.О. Паліцина. Саме у другій частині твору письменник був більш жорстоким у відповідях на

критичні зауваження (хоча й не доходив до відкритої грубості – як надалі О.Ф. Восейков).

За деякий час Є.І. Станевич повертається до Петербургу, де служить на посаді помічника директора державного адміралтейського департаменту та приймає активну участь у боротьбі між “архаїстами” та “карамзінстами”. Тоді ж був опублікований ще один його твір “Рассуждение о законах вообще”. Тут не було й сліду релігії, автор міркував про закони в душі свого часу. Є. Станевич виступав прихильником теорії природного права, був переконаний, що право закладене в самій сутності людини, що воно є наслідком божественного закону і визначає ідеальний порядок відносин між людьми. Є.І. Станевич торкається також питання економічної нерівності. Він засуджує багатство вищих чинів за рахунок непосильної праці народу. Пізніше цей твір допоміг Є.І. Станевичу видати книгу, призначену для надання допомоги в судових справах – “Про суд по совести”, але це була книга абсолютно іншого характеру, ніж попередня.

У 1808 р. Є.І. Станевич знов вийшов у відставку й оселився спочатку в О.О. Паліцина, а потім у поміщиків Кондратьєвих. Участь в літературній боротьбі привернула до нього увагу столичного суспільства. Декілька віршованих рядків йому присвятив навіть Г.Р. Державін. Відтоді між ним і Є. Станевичем установилися дружні стосунки. Не залишав своєю увагою однодумця і О.С. Шишков – посилав книги, всіляко втішав його.

У 1810 р. в літературному салоні Г.Р. Державіна народилася думка організувати літературне суспільство, в якому могли б сполучатися різні течії. 17 лютого 1811 р. імператор схвалив цей почин, – так відкрилися “Беседы любителей русского слова” з друкованим органом “Чтения в беседе любителей русского слова” (у світ вийшли 19 номерів у 1811–1815 роках). Питання, наскільки активно Є.І. Станевич співробітничав у межах цього товариства залишається відкритим. Лише у першому випуску журналу була опублікована його стаття “Размышления при гробе благодетеля” [14]. Вона була присвячена пам’яті П.А. Демидова (мецената й засновника Комерційного училища) і, судячи з коментарів, була написана одним із учнів покійного – Є. Станевичем.

У 1816 р. відбувся перший крупний виступ російської православної опозиції. Обурення опозиціонерів було направлене проти релігійної політики Олександра І загалом, конкретними ж предметами критики стали цензура духовних книг і поширення містичної літератури. Помітну роль у цьому русі мали зіграти письменники-“архаїсти”, чия діяльність була пов’язана із захистом російської мови від зарубіжного впливу й охороною традиційних цінностей консерваторів – самодержавства і релігії. Євстафій Станевич у цьому виступі взяв участь, у той же час О.С. Шишков “залишався в тіні”.

29 квітня 1816 р. Є.І. Станевич вступив на службу до канцелярії з прийняття прохань на високе ім’я, якою завідував статс-секретар П.А. Кікін. На думку дослідників, саме П.А. Кікіну Євстафій Іванович зобов’язаний своїм зверненням до релігійної тематики. Те, що відомий письменник-“архаїст” потрапив до Санкт-Петербурга в період підготовки першого виступу російської православної опозиції випадковим бути не могло. Опозиціонери збирали всі свої літературні сили для боротьби зі “шкідливими книгами”. Є.І. Станевич друкує свою нову книгу “Про суд по совести” (присвячену якраз П.А. Кікіну). Юрій Кондаков зауважує, що цей твір досі дослідники не брали до уваги. Проте, на думку цього науковця, книга Є.І. Станевича була складовою частиною виступу опозиціонерів.

Наприкінці 1818 р. світ побачила нова робота Є.І. Станевича “Беседа на гробе младенца о бессмертии души, тогда токмо утешительном, когда истина оного утверждается на точном учении веры и церкви” [15], яка була написана як утіха начальникові П.А. Кікіну. Але судячи з назви автор ставив перед собою й інші цілі. Один екземпляр

книги був подарований митрополитові Михайлу. Згодом, протоієрей М. Лашенков цю книгу називав “подвигом громадянської мужності”.

У “Беседі о гробі младенця...” Є.І. Станевич виступив на захист суто православних цінностей, обґрунтував необхідність єдності двох напрямків пізнання істини: наукового (заснованого на розумі, досвіді, філософії) і релігійного (заснованого на вірі). У книзі була присутня й політична складова: автор писав, що містики наповнюють міста і столиці, вони є у всіх станах, тому й “мерзенність у народі перебуває”. Євстафія Івановича вимагав, аби вся державна влада була обернена на захист церкви.

Ця книга Є. Станевича була схвалена ректором Санкт-Петербурзької духовної семінарії, професором духовної академії, доктором богослов'я, членом головного правління училищ і ученого комітету міністерства народної освіти о. Інокентієм. Однак, її вихід із друку викликав репресивні заходи з боку уряду до всіх борців з містицизмом. Книга Є. Станевича була заборонена, наклад конфіскований, автор був позбавлений місця служби та протягом двадцяти чотирьох годин висланий зі столиці в Україну, до м. Суми. Звільнений із посади, відправлений на заслання Є.І. Станевич опинився у вкрай скрутному матеріальному становищі, але не припинив своєї діяльності.

Коли згасла пропаганда містицизму Є.І. Станевич повернувся до Санкт-Петербурга й оселився в будинку П.А. Кікіна, де жив до заслання. 18 березня 1825 р. його призначили чиновником із особливих доручень у Департаменті народної освіти. Крім призначеного досить високого окладу (3 тис. руб. на рік), імператор наказав виплатити йому платню за час, проведений у засланні (6 років). Більш того, Є. Станевичу було подаровано 1,5 тис. руб. на видання книги. Але взяти участь в подальшій боротьбі опозиції Є.І. Станевичу не довелося. Після його приїзду до Санкт-Петербурга внутрішньополітична обстановка змінилася. Олександр I вирішив, що зробив досить поступок консерваторам. У такій ситуації О.С. Шишков вирішив, що Є.І. Станевичу краще залишити столицю (можливо, остерігався чергових контрреформ?).

25 липня 1825 р. Євстафій Іванович був призначений директором училищ Курської губернії. Перебуваючи на цій посаді, в 1834 р. він відмовляється виконувати нові “Правила керування моральною і навчальною частиною виховання учнів гімназії”, виходячи зі своєї переконаності, що ці правила складені у вузькому поліційному дусі й суперечать гуманістичним основам виховання. За рішенням суду він був усунений із посади. Пізніше Міністерство народної освіти пропонувало Є.І. Станевичу посаду директора гімназії в Астрахані, але припускаючи можливість репресивних нововведень, він відмовився.

Є.І. Станевич котрий раз в житті виїхав на Сумщину й оселився у старих друзів, поміщиків Кондрацьєвих. Але ненадовго – 15 січня 1835 р. він помер від сухот на 60-му році життя.

Уже після смерті Євстафія Івановича з публічних торгів Харківським університетом були придбані книги з бібліотеки письменника (500 екземплярів, 800 томів). На сьогоднішній день у бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна виявлені 217 книг (133 назви), що належали колись Є.І. Станевичу. Більшість книг видана в XVIII – на початку XIX ст. іноземними мовами, що засвідчує широкий світогляд і наукові інтереси письменника й поета [16].

Загалом, підсумовуючи цей короткий огляд біографії відомого свого часу митця, педагога й громадського діяча, який мав ніжинські корені, зауважимо, що складна особиста доля Є.І. Станевича та його небагата літературна спадщина аж ніяк не применшують його ролі в історії й внесок до російської й світової культури

1. Каченовский М.Т. Критика. Собрание сочинений в стихах и в прозе Евстафия Станевича. Книжка первая. В Санкт-Петербурге. 1805 // Вестник Европы. – 1806. – Ч. 2. – С. 119–131; Воейков А.Ф. Мнение беспристрастного о способе рассматривать книги и судить о них // Вестник Европы. – 1808. – Ч. 41. – № 18. – С. 115–124.
2. Лащенков. П. Евстафий Иванович Станевич // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Вып. 1. – 1897. – С. 55–92; Кондаков Ю. Религиозные взгляды и деятельность Е.И. Станевича // Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века. [Электронный ресурс]: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/kond/05.php
3. Скоробагатська О.І. Виховні цінності у просвітницькій спадщині членів Попівської академії (кінець XVIII – початок XIX століття): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С.Макаренка. – Суми, 2006. – 218 арк.; табл. – Бібліогр.: арк. 189–210.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 101, оп. 1, спр.1079, 2353.
5. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр.1092, арк.8 зв.
6. Там само.
7. Станевич, Евстафий Иванович // Большая биографическая энциклопедия [Электронный ресурс]: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/116006/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87
8. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 1092, арк. 50.
9. Там само, спр. 1151, арк. 2.
10. Лосиевский И. Русская лира с Украины. Русские писатели Украины первой четверти XIX века. – Х., 1993. – С. 17–18.
11. Станевич Е.И. Собрание сочинений в стихах и в прозе. – Спб., 1805. – С. 30
12. Кондаков Ю. Вказана праця.
13. Станевич Е.И. Способ рассматривать книги и судить о них. – Спб., 1808.
14. Станевич Е.И. Размышления при гробе благодетеля // Чтения в Беседе любителей русского слова. – Спб., 1811. – Кн. 1. – С. 57–77.
15. Станевич Е.И. Беседа на гробе младенца о Бессмертии души, тогда токмо утешительном, когда истина оного утверждается на точном учении веры и церкви: Издание 2. – Спб., 1825.
16. Боброва М.И., Каплин А.Д. Е.И. Станевич и Слобожанщина // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). – Х., 2008. – С. 92.

Barabash N. Rodom iz Nizhina: Evstafiy Stanevich

Стислий огляд життя й творчості відомого культурно-освітнього й моралістичного літературного діяча початку ХХ ст. Євстафія Івановича Станевича, який походив із родини ніжинських греків. Головне місце в дослідженні займає характеристика участі Є.І. Станевича у літературних дискусіях між традиціоналістами та прихильниками змін у російській літературній мові.

Barabash N. Rodom iz Nezhina: Evstafiy Stanevich

Сжатый обзор жизни и творчества известного культурно-просветительного и моралистического литературного деятеля начала ХХ ст. Евстафия Ивановича Станевича, который происходил из семьи нежинских греков. Главное место в исследовании занимает характеристика участия Е.И. Станевича в литературных дискуссиях между традиционалистами и сторонниками изменений в русском литературном языке.

Barabash N. Born in Nizhyn: Evstafiy Stanevich

The compressed review of life and creation of the known cultural and educational and moralistic literary figure Evstafiy Stanevich is done. He was born in Nizhyn at the beginig of the XIX century in a family of nizhyn greeks. A main place in research occupies description of participation of E.I. Stanevich in literary discussions between traditionalists and supporters of changes in literary Russian.

АРХІВНІ ЗНАХІДКИ

Геннадій ДУДЧЕНКО
(Ніжин)

Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії)

Історія еліти є складовою одного з найбільш перспективних напрямів сучасної української історичної науки – соціальної історії. Дослідження історії окремих соціальних груп (станів, класів, територіальних і професійних корпоративних громад, статусних об'єднань, родин) дозволяє більш глибоко відобразити історичний процес у всій його суперечливості, багатоаспектності, неоднозначності. Особливо велике значення має вивчення історії вищих станів українського суспільства – як із огляду на тривале нехтування з боку істориків народницької школи та радянської історіографії, так і в силу того, що саме ці стани, займаючи привілейоване становище та маючи найвищий освітній потенціал і матеріальні ресурси, визначали загальний вектор суспільного розвитку українського соціуму, а також структуру його буденного життя.

Історія корпоративної громади ніжинського дворянства, будучи складовою станової історії українського дворянства, належить до найменш висвітлених тем у сучасній історіографії. Публікації другої половини XIX – початку XX ст., побудовані на багатих архівних матеріалах Чернігівської губернії, лише частково зачіпали дворянство Ніжинського повіту. Зокрема, Г. Милорадович [2–3] і В. Модзалевський [4–12] висвітили генеалогічні аспекти історії деяких дворянських родів Ніжинського повіту. Під час II Світової війни багатющий архів Чернігівської області, зосібна, фонди Чернігівського губернського дворянського зібрання, губернського та повітових предводителів дворянства були втрачені (за винятком невеликої кількості справ). Відтак, можливість комплексного дослідження історії Чернігівського дворянства на сьогодні значно обмежена. Проте, архівні матеріали, що зберігалися в Ніжині залишилися непошкодженими. Мова йде, зокрема, про фонд № 343 “Ніжинський предводитель дворянства”, який нині зберігається у відділі забезпечення збереженості документів Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині й нараховує 1142 справ датованих від 1769 р. до 1866 р. Зазначений комплекс архівних джерел може стати основою для детального дослідження історії ніжинської повітової дворянської корпорації.

Пропонований далі документ зберігається у справі № 19 зазначеного фонду (арк. 1–12). Як зазначається в супровідному “сообщении”, документ датований 30 червням 1787 р. і являє собою чернетку списку дворянських родів, що володіли маєтностями в Ніжинському повіті. Складений список був на вимогу Чернігівського намісницького правління (надіслана до Ніжина 2 травня 1787 р.) для нижнього ніжинського земського суду, куди й був, очевидно, оригінал документу.

Документ зберігся не в повному обсязі – список дворян обривається на початку прізвищ на літеру “М” (останній запис – Мале(і)шевич Петро). У справі порядок сторінок документу порушений – або від початку при першому зшиванні справи, або пізніше при реставрації; тому автору цих рядків довелося відновити первісний порядок записів.

Публікований документ є хронологічно першим списком Ніжинського дворянства, що дійшов до нашого часу. Як зазначається у супровідній записці, він створювався у канцелярії повітового предводителя на основі попередніх дворянських списків, які почали складатися в українських губерніях після імперської станової реформи 1785 р. На жаль, ані попередніх списків, ані чистового варіанту надісланого у нижній земський суд відшукати поки не вдалося.

Гадаємо, ще один варіант цього списку був надісланий у Чернігівське губернське дворянське зібрання для складання родословної книги дворянства Чернігівської губернії 1788 р. Про це свідчить, зокрема, те, що дані зазначеної книги дублюють інформацію зі списку.

Важливою особливістю публікованого списку є те, що в першій графі укладач (укладачі?) списку вмістили, крім імені та віку глави дворянської родини, ще й інформацію про походження останнього. В подальших списках така інформація не вказувалася. Зазначена особливість дозволяє визначити як соціально й етнічно ідентифікували себе ніжинські дворяни наприкінці XVIII ст.

При публікації документу була збережена орфографію за винятком двох випадків:

1. У рукописі важко розібрати великі та малі літери, тому для зручності великими буквами позначені лише власні імена та географічні назви.

2. У рукописі частина слів написана зливо, для зручності прочитання і розуміння тексту ми практикували роздільне написання слів.

Подаючи додаткові відомості про ніжинські шляхетсько-старшинські роди, представники яких унесені до фрагмент списку, який публікується, використані наступні джерела:

1. Відомість про ніжинську шляхту, датована квітнем 1784 р. (далі – Відомість 1784 р.). Являє собою перелік документів поданих представниками ніжинської шляхти в Чернігівське дворянське зібрання для доказу свого дворянського походження. Відомість зберігається в Чернігівському історичному музеї, була опублікована у 2008 р[1]

2. Родословні книги дворянських родів Чернігівського намісництва 1788 та 1790 р. (далі відповідно – Родословна книга 1788 р. та Родословна книга 1790 р.). Зазначені книги були складені в 1788 та 1790 р. на основі поданих із повітів дворянських списків. Оригінали книг зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [14, 15, 16, 17, 18, 19].

3. *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 1–2. – Спб., 1901.

4. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. Т. 1–4. – К., 1908–1914.

5. *Модзалевський В. Л.* Малоросійський родословник. Т. 5. – Вип. 1–5. – К.–Спб., 1996–2004.

[Список дворянських родів, що володіли маєтностями на території Ніжинського повіту]

Імя и прозвание дворянина в том уѣзде имѣніем недвижимымъ владѣющаго и его лѣта	Холостъ или женатъ и на комъ или вдовъ	Много ли дѣтей мужескаго пола и женскаго пола и ихъ имена и лѣта	Сколько за нимъ по последней ревизіѣ наследственныхъ или купленныхъ или въ новъ пожалованныхъ или въ приданое полученныхъ состоить и во сколько ихъ селъхъ или деревняхъ	В уѣздѣ ли живеть тотъ дворянинъ или въ отлучки	Какого онъ чина	Въ какой именно службѣ или въ отставки
Григорій Афанасіевъ сынъ Аксиутовъ, 68, лѣтъ породы козачей	холостъ		по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственныхъ Борзенского [...] въ селѣ Переясловки мужеска пола, 1, а жен[...] душъ	живеть Нержинского уезда въ селѣ Липовомъ Рогѣ	войсковій товарищъ	Въ службѣ военной въ Нѣжинскомъ карибинернѣмъ полку
Федоръ Андреевъ сынъ Андреевскій, 56, лѣтъ породы мало-российской	женатъ надочерѣ свѣщенника Федора Косеніи	имѣеть сына Данила вчинѣ въ арміи Порутчика, 26, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить купленныхъ имъ и мн[...] жительствующихъ въ городѣ Нѣжинѣ муже[...] пола, 16, а женска, 24, и нѣжинского уѣзд[...] въ хуторѣ Приурочище Бобрику состоящемъ мужеска, 6, а женска, 4, всего обоюга пола, 50	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Коллежскій ассесоръ	въ верхней Черниговской расправы стряпчимъ
Сыдоръ Армашевскій, 45, лѣтъ сынъ согничей породы малороссійской дворянской	женатъ на дочерѣ сотника Девицкого Борсука Катеринѣ	дѣтей имѣеть сыновей Ивана, 11, Гаврила, 8, Григорій, 13, и Георгій, 6, летъ	по послѣдней ревизіи [...] имъ состоить наслѣдственныхъ уѣзда Нѣжинского въ селе Веркевички обоюга пола [...] душъ и около онога въ футорахъ Тиговки, 30, Барамичкомъ, 16, Борзенского въ се[...] Смоляжѣ, 13, Занки, 5, Борзенского в селѣ [...] 21, да за же-	живеть нѣжинского уезда въ селѣ Веркевички	Коллежскій ассесоръ	въ статской служби в Нежинской нижней расправѣ судией

Павель Армашевский, 48, лѣтъ сынъ сотничей породы малороссійской дворянской	женатъ на козачей дочери Пелагии	дѣтей имѣеть сыновей Ивана, 12, Павла, 10, Петра, 9, Михайла, 7, Филипа, 5, и дочь Анастасія, 2, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоятъ наслѣдственныхъ обоего пола душъ людей уѣздовъ Борзенского въ селѣ Берестовцѣ, 11, и Березинского въ селѣ Великой Кошелівки, 9, всего, 20, душъ	живеть Борзенского уѣзда въ селѣ Берестовцѣ	Войсковой товарищъ	въ службѣ
Ивань Якимовъ сынъ Божковскій, 66, лѣтъ породы малороссійской дворянской	женатъ на дочерѣ мѣщанина Нежинского Кирила Смаги Татіянкѣ	имееть сына Андрея, 29, лѣтъ	людей не имѣеть	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	дворянской опеки протоколистъ	въ статской службѣ
Софія Васильева дочь Болбинская, 50, лѣтъ породы греческой	вдова	дѣтей имѣеть сыновей Ивана, 20, Ивана, 17, дочерей Елисавету 20 и Марию 16 лѣтъ	людей не имѣеть	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	жена умярашаго полковаго хоружога Кондрата Болбинского	
Ивань Бондаревский, 38, лѣтъ сынъ козачей	женатъ на дочерѣ козачей Марьянкѣ	имѣеть дочь Пелагїю, 11, лѣтъ	людей не имѣеть	живеть Нѣжинского уѣзда въ местечку Носовки	Войсковой товарищъ	въ службѣ в Тверскомъ карабинерномъ полку
Федоръ Вильмовъ сынъ Фон	женатъ на дочерѣ	дѣтей имѣеть сына Дмитрія 7	по послѣдней ревизіи за ним состоятъ по уступки отъ жени	живеть Прилуцкого уѣзда	Подполковникъ	въ отставкѣ

Бринкѣнь, 40, лѣть	умяръшего хоружого Генералъной артилеріи Івана Раковича Маріи	и дочерей Елисавету, 10, и Олгу, 9, лѣть	его въ Нѣжинскомъ и Прилуцкомъ уѣздахъ въ селѣ Сальномъ въ слободѣ Степановкѣ въ деревнѣ Шняковкѣ и въ селѣ Лапинцяхъ мужеска пола, 244, а женска, 230, душъ да самимъ имъ куплею приобрѣтенныхъ въ селѣ Обѣчѣв обоего пола, 20, и въ мѣстечку Монастирици тожъ обоего пола, 20, и всего обоего пола, 517, душъ	да въ селѣ Обѣчевѣ		
Григорій Павловъ сынъ Велентѣй, 54, лѣть породы малороссійской дворянской	женатъ на второй женѣ Аннѣ	дѣтей имѣеть сыновей Андрѣя 24 Ивана, 22, Василия, 18, Петра, 13, и дочерей Евдокію, 16, да Пелагію, 10, лѣть	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить малороссійскихъ постолитыхъ людей душъ, 6, въ городѣ Нѣжинѣ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Войсковой товарищъ	въ статской службѣ
Иван Павловъ сынъ Велентѣй, 53, лѣть породы малороссійской дворянской	женатъ на дочерѣ значковогото товарища Данила Подгайского Софіи	дѣтей имѣеть сыновей Ивана, 23, Стефана, 20, Луку, 14, и дочь Елену, 16, лѣть	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить куплею приобрѣтенныхъ Нѣжинского уѣзда въ селѣ Дорогинкѣ мужеска пола, 10, и женска, 15, всего, 25, душъ	живеть Нѣжинского уѣзда въ селѣ Дорогинкѣ	Войсковой товарищъ	въ службѣ
Иванъ Веснинский, 68, лѣть сынъ священни-	женатъ на дочерѣ священ-	дѣтей имѣеть сыновей Евфрема, 29, лѣть въ чинѣ	людей не имѣет	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Войсковой товарищъ	Въ военной службѣ въ Нѣжинскомъ

чеський	Яковъ Володковскій, 58, лѣтъ сынъ полковаго осавула породы малороссійской дворянской	женать на дочерѣ бунчуковаго товарища Василя Савича Татиянѣ	дѣтей имѣеть сыновей Григорія, 22, Ивана, 16, Андрея, 2, и дочерей Анну, 23, Ирину, 15, Параскевію, 13, Евхросиію, 9, Катерину, 7, Анастасію, 5, и Марію Іго лѣтъ	поручика Степана, 25, лѣтъ въ чинѣ полковаго лекаря и дочерей виданныхъ замужъ Татіану и Анастасію и Марію	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить Нѣжинскаго уѣзда въ селѣ Володковой Дѣвицѣ и въ хуторѣ Хамовскомъ предтѣнныхъ мужеска пола, 34, а женска, 53, да въ городѣ Нѣжинѣ наслѣдственныхъ мужеска, 25, а женска, 22, всего обоего пола, 134, души	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Бунчуковый товарищъ	В статской службѣ въ нижнемъ земскомъ нѣжинскомъ суде дворянскимъ заседателемъ	Карибинер-немъ полку
Михайло Стефановъ сынъ Волховскій, 36, лѣтъ породы малороссійской дворянской	женать на дочерѣ секундъ майора Авраама Полянско-го Агафѣи	имѣеть дочь Марію, 8, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственныхъ въ городѣ Нѣжинѣ и Нѣжинского уѣзда въ селѣ Синякахъ да в хуторѣ Володковдѣвицкомъ обоего пола, 138, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Надворный советникъ	въ статской службѣ въ нѣжинской банковской конторѣ директоромъ			
Иванъ Стефановъ сынъ Волховскій, 52, лѣтъ породы малороссійской дворянской	женать на дочери протопопа борзенского Иоанна Дубянско-	дѣтей имѣеть сына Григорія, 27, у него жена Катерина Василиева дочь, 22, лѣтъ у нихъ сынъ Стефанъ, 1, года	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственныхъ и куплею приобретенныхъ Нѣжинского уѣзда въ селѣ Синякахъ мужеска, 36, а женска, 37, всего обоего пола, 73, души	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Протопоп Нѣжинского уѣзда	Въ службѣ			

Г Игнатъ Ивановъ сынъ Гаврилен- ков, 60, лѣтъ козачей породы	го, Аннѣ женатъ на дочерѣ козачей Маринѣ Дѣденко- вой	дѣтей имѣеть сы- новой Семена, 32, Игната, 29, Федо- ра, 24, Кондрата, 17, Антонія, 8, Романа, 1, доче- рей Евдокію, 9, Параскевію, 6, и Магрону, 4, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить по давности земской принадлежащихъ Нѣжинского уѣзда въ мѣстечку Носовки обоего пола, 14, душъ	живеть въ жинского уѣзда въ мѣстечку Носовки	Полковій асаула	Въ отставкѣ
Меланія Гамп- фева, 32, дочь бригадира Ан- дрея Журавско- го породы ма- лороссійской дворянской	вдова	имѣеть дочь Татіану, 16, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за умер- шимъ мужемъ ей записанныхъ состоить наслѣдственныхъ и купленныхъ Нѣжинского уѣз- да въ селѣ Синякахъ и хуторѣ Голенковскомъ (?) да Киевско- го на мѣстничества в селѣ По- гребяхъ обоего пола, 502, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	жена умѣр- шого гвар- дій подпо- рутника Густава Гампфа	
Евдокія Андре- ева Годилева Годлевская, 40, лѣтъ породы дворянской	вдова	дѣтей имѣеть до- черей Татіану, 15, Анну, 8, и Катери- ну, 4, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за умер- шимъ мужемъ ей записанныхъ состоить наслѣдственныхъ в городѣ Нѣжинѣ мужеска по- ла, 5, а женска, 11, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	жена умѣр- шого вой- скогого товарища Андрея Годиля	
Федор Годилю Годлевскій, 49, лѣтъ сынъ войскового то- варища породы дворянской	женатъ на шляхет- ской доче- рѣ Ксеніи Придаг- ковой	дѣтей имѣеть дочерей Наталію, 12, Пелагію, 8, Параскевію, 5, и Татіану, 2, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить наслѣдственныхъ и купленю приобретенныхъ Бор- зенского уѣзда въ селѣ Про- хорахъ мужеска, 9, а женска, 7, душъ	Живеть Бор- зенского уѣз- да въ селѣ Прохорахъ	Полковій писарь	въ отставкѣ

Иванъ Ивановъ, сынъ Гордѣевъ, 45, породи дворянской	женатъ на дочерѣ пи- саря суда городского нѣжинс- кого Ива- на Стасе- вича Ев- докіи	дѣтей имѣеть сына Ивана, 4, и дочь Татьяну, 14, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить куплено приобрѣтен- ныхъ въ городѣ Нѣжинѣ му- жеска пола, 4, а женска, 6, душъ Нѣжинского въ хуторѣ подля деревнѣ Колесники мужеска, 5, и женска, 5, да Березинского уезда в селѣ Хотѣновки му- жеска, 11, а женска, 18, всего обоого пола, 49, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Коллежский ассесоръ	въ статской службѣ въ верхней чер- ниговской расправѣ стряпчим
Фома Гранов- скій, 50, лѣтъ сынъ обозного полкового Леон- тія Грановского	женатъ на дочери значково- го това- рища Пет- ра Зимниц- кого Евдо- кіи Зим- ницковне	дѣтей имѣеть си- новой Николая прапорщичьего чина, 24, Ивана сержанского чина, 22, Петра прапор- щичьего чина, 20, и дочь Софію, 15, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить наслѣдственныхъ въ городѣ Нѣжинѣ и Нѣжинс- кого уѣзда в мѣстечку Верки- евки обоого пола, 21, души	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Титулярный советникъ	въ статской службѣ
Ж Умершого бун- чукового това- рища Исидора Журавского сыновья Василій Жура- вскій, 30, лѣтъ породы малороссійской	женатъ на дочери бунчуко- вого това- рища Ге- расима За- вацкого Ев-	дѣтей имѣеть сыновой Петра, 9, Ивана, 4, и дочерей Вѣру и Надежду 8, да Марину 1 лѣтъ	по послѣдней ревизіи за умер- шимъ отцемъ ихъ записанныхъ состоить наслѣдственныхъ Нѣ- жинского уѣзда в мѣстечку Мринѣ мужеска, 3, женска, 7, в селлахъ Плоском мужеска, 5,	живуть Нѣ- жинского уѣзда в мѣстечку Мринѣ	Полковій писарь	въ отставкѣ

фросиніи	холость	женска, 11, в Селищы мужеска, 7, женска, 14, итого обоого пола, 45, душъ	Войсковій товарищ	въ службѣ въ Тверскомъ карабинерномъ полку
Димитрій Журавскій, 28, лѣтъ породы малороссійской	холость	Имееть дочь Меланію, 32, лѣтъ	Бригадирь	не въ отставкѣ
Андрей Жураковский, 54, лѣтъ сынъ бунчужоваго товарища породы малороссійской дворянской	вдовъ	по послѣдней ревизіи за ним состоить наслѣдственныхъ Черниговского наместничества уездовъ Нѣжинского въ селахъ Безуловкии Липовомъ Рогѣ Борзѣнського и Березинского въ хуторѣ за Кошелѣвкою и Пушкарахъ мужеска пола, 559, а женска, 514, всего обоого пола, 1064, душъ	живеть Нѣжинского уѣзда в селѣ Безуловки	
Петръ Жураковский, 52, лѣтъ сынъ бунчужоваго товарища породы малороссійской дворянской	женатъ на дочерѣ бунчужоваго товарища Федора Корещкого Пашкеви	дѣтей имѣеть сыновей Павла, 16, Андрея, 9, дочерей Анастасію, 28, Марію, 26, Надежду, 20, и Ульяну, 16, лѣтъ	Примерь майоръ	въ отставкѣ
		по послѣдней ревизіи за ним состоить наслѣдственныхъ Черниговского наместничества уездовъ Нѣжинского въ селахъ Безуловкии в хуторахъ Обсировскомъ Березинского въ хуторѣ Кошеловскомъ Киевского наместничества уезда Пирятинского въ селѣ	живеть Нѣжинского уѣзда в селѣ Безуловки	

				<p>Погребахъ оножь и Перевобѣ (?) Новгородского Северского наместничества уезда Суражского въ слободѣ Корецкого завода въ селахъ Жовнецѣ и Столонѣ (?) въ хуторѣ Ж[...] он же [...] заводъ въ слободѣ Андриевкѣ и уезда Погарского въ деревнѣ Припутнѣ и въ селѣ Балакинѣ обоего пола, 2155, душъ</p>				
К Катерина Ерис- ва(?) дочь Кадиг- рובהа, 70, лѣтъ породы греческой	вдова	дѣтей имѣеть сына Дмитрія, 30, дочерей Ели- савету, 32, и Ната- лию, 20, лѣтъ	<p>по послѣдней ревизіи за умяр- шим мужем ѣй записанных состоить наследственных Нѣ- жинского уѣзда въ хуторѣ Боб- рицкомъ мужеска пола, 5, а женска, 2, души</p>	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Жена умер- шего обо- ного полко- вого Василя Кадигроба			
Григорій Кра- снѣцкій, 45, сынъ значкового то- варища породы малороссійской	женат на дочерѣ козачей Меланіи	дѣтей имѣеть сыновей Григорія, 3, Якова, 2, дочерей Марію, 11, Ирину, 7, и Марту, 1, лѣтъ	<p>по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственных Нѣ- жинского уѣзда въ местечку Монастырци обоего пола, 28, душъ</p>	живуть Нѣ- жинского уѣзда в мѣ- стечку Мо- настырци	Полковій хоружий		въ отставкѣ	
Матвей Като- лѣй, 30, лѣтъ сынъ значково- го товарища по- роды греческой	женат на дочерѣ коллежско- го ассесо- ра Степа- на Пасен- ка Пелагії	дѣтей имѣеть до- черей Дарію, 5, и Ефросисинію 2, лѣтъ	<p>по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственных Нѣ- жинского уѣзда въ селѣ Плос- ком обоего пола, 62, души</p>	живеть Нѣ- жинского уѣзда в селѣ Плоскомѣ	вахмистръ		въ отставкѣ	

Ивань Католѣй, 59, лѣтъ сынъ значкового то-варища породы греческой	вдовъ	дѣтей имѣеть сы-новой Федора, 22, Павла, 14, и Нико-лая, 12, дочерей Агафію, 19, и Та-тиану, 9, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственных Нѣ-жинского уѣзда въ местечку Мринь мужеска пола, 20, а жен-ска, 19, душъ	живеть Нѣ-жинского уѣзда в мѣстечку Мринь	Войсковый товарищъ	В статской службѣ въ нижнемъ зе-мском нѣ-жинском су-де дворянс-кимъ засе-даелемъ
Максимъ Евста-фиевъ сынъ Кози-нцовъ, 34, летъ породы козачей	женат на дочерѣ козачей Татяне	дѣтей имѣеть сыновой Петра, 12, Ананія, 5, и Максима, 3, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить въ городѣ Нежинѣ обоюга пола, 5, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Войсковый товарищъ	въ службѣ въ Нѣжин-скомъ кара-бинерномъ полку
Тимофей Кор-сакъ, 50, лѣтъ породы козачей	женатъ на вдове Марфѣ Семеново й дочери	дѣтей имѣеть сына Ивана пол-тора года дочерей Марию, 15, и Фео-досію, 12, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить посполитихъ мужес-ка, 12, а женска, 10, душъ в го-роде Нѣжинѣ	живеть Нѣ-жинского уѣзда в селѣ Кукишинѣ	Полковой писарь	въ отставкѣ
Федоръ Кулако-вский, 26, лѣтъ сынъ асуала пол-кового породы малороссійской дворянской	женат на дочерѣ ти-тулярного совѣтника Степана Зотича Варварѣ	имѣеть дочь Вар-вару одного года	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственных Нѣ-жинского уѣзда въ селѣ При-путняхъ мужеска пола, 69, а же-нска, 60, всего, 129	живеть Нѣ-жинского уѣзда в селѣ Припутняхъ	Прапорщикъ	въ отставкѣ
Яковъ Кулаков-ский, 21, лѣтъ сынъ полкового асуала породы малороссійской дворянской	холостъ		по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственных Нѣ-жинского уѣзда въ селѣ При-путняхъ мужеска пола, 36, а жен-ска, 34, всего, 70, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Значковій товарищъ	въ службѣ въ Нѣжин-скомъ кара-бинерномъ полку
Л						

Стелянь Лѣвицкій, 41, лѣтъ сынъ полкового асаула породы малороссійской дворянской	холостъ		по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственныхъ Нѣжинскаго уѣзда въ селѣ Талавлевки мужска пола, 73, а женска, 59, и въ хуторѣ того жъ уезда Лутовскомъ мужска, 16, а женска, 12, всего обоого пола, 157, душъ	живеть въ городѣ Нѣжинѣ	Бунчуковый товарищъ	въ статской службѣ въ нижнемъ земскомъ нѣжинскомъ суде
М Петръ Малѣшевичъ, 50, лѣтъ сынъ войскового товарища породы козачей	женат на дочерѣ хоруемого сотенного Евдокии	дѣтей имѣеть сына Марка, 18, дочерей Елену, 15, Ирину, 8, и Ефросинию, 5, лѣтъ	по послѣдней ревизіи за нимъ состоить наслѣдственныхъ Нѣжинскаго уѣзда въ мѣстечку Носовки мужска пола, 4, а женска, 2, души	живеть Нѣжинскаго уѣзда в мѣстечку Носовки	Войсковой товарищъ	въ службѣ в Тверскомъ карабинерномъ полку
Анастасьенкова Марья, 20, летъ	вдова	одна дочь Васса, 9, лѣтъ	14, за нею наслѣдственныхъ обоого пола душъ нынѣ состоить въ одномъ селѣ и одной деревнѣ	въ уѣздѣ нѣжинскомъ		
Богдановские Яковъ, 45, лѣтъ	женат на дочерѣ Пушкарской Евдокии	два сына Иванъ, 13, Василій, 11, и две дочери Марія, 24, и Марья, 7, лѣтъ	не имеетъ	въ уѣздѣ нѣжинскомъ	значковый товарищъ	въ отставкѣ
Григорій, 40, лѣтъ	женатъ на дочерѣ козачей Евдокии	одинъ сынъ Андрей, 16, и одна дочь Елена, 1, лѣтъ	не имеетъ	въ уѣздѣ нѣжинскомъ	чина не имѣеть	
Бордонось Федоръ, 33, лѣтъ	женатъ на дочерѣ священника	два сына Ефимъ, 6, Иванъ, 4, и две дочери Надежда,	17, за нимъ наслѣдственныхъ обоого пола душъ нынѣ состоить въ одномъ селѣ	въ уѣздѣ нѣжинскомъ	священникъ	

		11, Вѣра, 9, лѣтъ							
Борсукъ Иванъ, 35, лѣтъ	Ивана Пав- ловского Софії	женатъ на дочерѣ козачей Зѣнвиі	два сына Ананий, 8, Павелъ, 4, и три дочери Ефимія, 12, Ирина, 10, Агафія, 5, лѣтъ	27, за нимъ наследственных обоего поля душъ нынѣ состоитъ въ одномъ селѣ	въ уѣздѣ нѣженскомъ	полковой артиллерии хорунжій	въ отставке		
Володковские Василий, 26, Константинь, 23, лѣтъ	холосты		не имеютъ	не имеютъ	въ уѣздѣ нѣженскомъ	чиновъ не имеютъ			
Гордеевы Григорій, 42, лѣтъ	женатъ на дочерѣ священ- ническо- го сына Якова Ко- нѣского Параско- вѣи	одинъ сынъ Сте- фанъ, 3, и одна дочь Феодосія, 1, лѣтъ	7, за нимъ купленных обоего поля душъ нынѣ состоитъ въ одномъ хуторѣ	въ уѣздѣ нѣженскомъ	чина не имеетъ				
Граки Петръ, 56	женатъ на дочерѣ священ- нической Ефиміи	двѣ дочери Анна, 14, Параскева, 11, лѣтъ	не имеетъ	въ уѣздѣ нѣженскомъ	чина не имеетъ				

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 343, оп. 1. спр. 19, арк. 1–12 зв.
Рукопис. Копія.

Аксютов Григорій Афанасійович

У Відомості 1784 р. значиться військовий товариш Григорій Ашютов. На нашу думку це і є Аксютов. За Відомістю він представив у копіях 15 листів атестатів, патент на чин і “протчие свидетельства”. Після зазначеного переліку в документі приписано “Оставлен депутатом” [1, с. 166].

У Родословній книзі 1788 р. Аксютов унесений до II частини. Інформація родословної книги повторює опубліковані дані, а також дозволяє доповнити пошкоджені місця, які стосуються маєтності Аксютова. Зокрема, за Родословною книгою йому належало “4 наследственных обоего пола душ <...> в одном селе” [15, арк. 1 зв.]

У Г. Милорадовича Григорій Аксютов також включений до другої частини Родословної книги чернігівського дворянства. У довіднику подається його послужний список, за яким він розпочав службу в 1746 р. у ніжинській військовій канцелярії, в 1779 р. представлений у військовій товариші, в 1787 р. звільнений у відставку в чині поручика. Тут же зазначається про підтвердження дворянської гідності роду указом Сенату від 1851 р. № 4202 [2, т. 1, с. 6]

Андрієвський Федір Андрійович

За Відомістю 1784 р. Андрієвський подав на доказ дворянства копії двох патентів: від 22 вересня 1782 р. на бунчукове товариство для себе, та від 23 вересня 1783 р. на чин поручика для сина [1, с. 166].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Андрієвський унесений до III частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 3, арк. 1 зв.].

У довіднику Г. Милорадовича вміщено послужний список Андрієвського. Він розпочав службу в Ніжинському магістраті й став військовим товаришем у 1773 р., служив стряпчим у верхній розправі Чернігівського намісництва, у 1782 р. став бунчуковим товаришем, у 1885 р. отримав чин колезького асесора, в 1789 р. був звільнений у відставку в чині надвірного радника. Підтверджено дворянство указом Сенату від 1862 р. № 1499 [2, т. 2, с. 5].

Армашевський Сидір Іванович (1739–1825)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Сидір Армашевський надав на доказ дворянського походження копію грамоти Олексія Михайловича від 3 серпня 1715 р. (1667 р.) Івану Васильовичу Армашенку (прадіду Сидора Івановича і представнику другого коліна роду), копії двох універсалів на чин полкового хорунжого Івану Павловичу Армашевському (батьку Сидора), а також патент Малоросійської колегії від 5 грудня 1781 р. на ім'я самого Сидора Армашевського [1, с. 166].

У Родословній книзі 1788 р. Сидір Армашевський записаний до 6-ту частину. Дані наведені у книзі збігаються з опублікованим списком. Відмінності: зазначено інший вік Сидора Івановича – 48 років. Інший вік вказано й у його дітей: Івану – 14, Гаврилу – 8, Григорію – 7, Григорію – 6 [Род. кн. Ч. 6, арк. 2 зв.].

В. Модзалевський наводить детальний опис родоводу Армашевських. За ним Сидір Армашевський представник 5-го коліна роду. Родоначальником роду зазначається Василь, який жив у другій половині XVII ст. Його син Іван Васильович Армашенко служив у Мстиславського і Оршанського єпископа Мефодія (1663–1667), числився

старшим друкарем (“типографщиком”) Київської Лаврської друкарні (1671), був писарем у Лазаря Барановича (1672) і за його дорученням їздив у 1672 р. до Москви; служив писарем Києво-Печерської лаври (1780). На його ім’я була виписана вже згадувана царська грамота, яка дозволяла Армашенку вільне перебування в малоросійських містах, придбання маєтків і звільняла його від оброків та зборів до царської скарбниці [3, т. 1, с. 12]. У довіднику Г. Милорадовича Іван Армашенко значиться польським шляхтичем, і є першим представником роду [2, т. 2, Ч. 6, с. 5]. Син Івана – Павло Іванович Армашенко (Сидорів дід) уже був пов’язаний із козацькою службою на Ніжинщині. Зокрема, у В. Модзалевського він значиться козацьким отаманом в с. Берестові (Веркіївська сотня) (1733). Наступний представник роду Іван Павлович Армашенко (він же пізніше Армашевський – батько Сидора Івановича) пройшов службу від канцеляриста (1719–1722) до веркіївського сотника (1739–1761), причому звільнений був з посади “за дряхлостью” у чині полкового хорунжого і помер у 1795 р. Сам Сидір Іванович вступив на службу військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії в 1757 р. З 1761 р. стає замість батька Веркіївським сотником. У 1781 р. отримує чин бунчукового товариша. З 1784 р. стає суддею Ніжинської нижньої розправи у чині колезького асесора. Мав братів Павла – поручика (див. далі) та Тимофія – унтер-офіцера (в Родословній книзі 1788 р. відсутній). Одружився на Катерині (Петрівні?) Борсук, отримавши як її посаг маєтності в с. Кукшині 224 душі. Сини Сидора Івановича теж служили. Іван Сидорович (1770–1832), закінчивши Морський кадетський корпус, дослужився на флоті до чину капітан-лейтенанта, і вийшовши у відставку, був суддею Борзенського повітового суду (1813), жив в с. Берестовець. Юрій (Георгій) Сидорович дослужився до чину губернського секретаря (1825), підсудка Борзенського повітового суду, також жив у с. Берестовець. Про решту синів Сидора Армашевського (Гаврила і Григорія) В. Модзалевський не згадує [3, т. 1, с. 12]. Важко визначити родинні зв’язки з Сидором Івановичем інших представників роду Армашевських, записаних до Родословної книги 1788 р.: Григорія (32 роки), Федора (55) (можливо Федора Герасимовича – дядька Сидора), Михайла (35), Івана (30), Олексія (25) (можливо визнаний Сидором Івановичем правнук Івана Павловича Армашенка), Микита (20), Йосип (45) (можливо Йосип Євстафійович – двоюрідний брат Сидора Івановича). Точно встановити, у яких родинних зв’язках з Сидором Івановичем усі вони перебували – поки-що не вдалося. За даними Родословної книги 1788 р. всі вони проживали в Борзенському повіті. Крім полкового хорунжого у відставці Григорія, який володів вісьмома душами, ніхто з них не мав ані селян, ані чинів і, очевидно, не служив [Род. кн. 1788. Ч. 6, арк. 2 зв.].

Деякі додаткові відомості про маєтності Армашевських подані у довіднику Г. Милорадовича. Зокрема, зазначається, що Іван Васильович Армашевський (прадід Сидора Івановича), скориставшись царською грамотою, придбав “от разных лиц” населені селянами маєтки в селах Берестовці й Оленівці (Борзенський повіт), які перейшли у спадок до його сина Павла Армашевського (діда Сидора Івановича) [2, т. 2, ч. 6, с. 5].

Армашевський Павло Іванович (1739–1835)

Старший брат Сидора Армашевського (див. вище)

У Відомості 1784 р. Павло Армашевський не згадується, оскільки докази про дворянське походження роду Армашевських були подані його братом Сидором.

У Родословній книзі 1788 р. (як і брат) Павло Армашевський записаний до 6-ї частини. Запис майже ідентичний до надрукованого в пропонованому документі з уточненням лише останньої графи, де зазначається перебування на “войскової службі” [Род. кн. Ч. 6, арк. 2 зв.].

У В. Модзалевського, крім уже наведеного родоводу, описується службова кар’єра Павла Івановича. Зокрема, він вступив на службу в 1767 р. у 20-річному віці. У 1774 р. він значився сотенним отаманом (очевидно Веркіївської сотні). З 1783 р. – став військовим товаришем; був переведений у Ніжинський карабінерний полк, де 27 листопада 1787 р. отримав чин поручика. Одружився на Пелагеї Іванівні. Сини Павла Івановича вже не були пов’язані з Ніжинським повітом. Старший Іван Павлович (1775 р.н.) почав службу в 1793 р. у Городницькому повітовому суді “на копеистской вакансии”, в 1794 р. отримав чин губернського регістратора з яким і вийшов у відставку. В 1835 р. значився поміщиком с. Берестовця. Павло Павлович (1776(7) – до 1835), був одружений із дворянською дочкою Анною Степанівною Мазур. Чинів не мав. Петро Павлович (1778 р.н.) пішов у відставку з військової служби без чина. З 1813 до 1835 р. значився поміщиком с. Берестовець. Михайло Павлович (1780 р.н.) також був на військовій службі, і також пішов у відставку без чина. Значився поміщиком с. Берестовця у 1835–1846 роках. Серед синів Павла Івановича значиться також Іван Павлович (наймолодший), який народився в 1787 р. і в надрукованому вище списку (як і в Родословній книзі) не значиться. За В. Модзалевським мав чин губернського секретаря й був поміщиком с. Берестовця.

Божковський Іван Якимович (1721–?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Якимович надав на доказ дворянського походження копію з указу Ніжинської полкової канцелярії за указом Малоросійської колегії про призначення його “в чин дворянської опеки протоколистом” від 4 грудня 1781 р., а також копії двох атестатів виданих “из гражданського правительства” та Ніжинської полкової канцелярії [1, с. 167].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Божковський був записаний до 2-гу частину [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 16 зв.]. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого нами списку.

У Г. Милорадовича та В. Модзалевського Божковські не згадуються, що дає підстави припустити, що довести своє дворянське походження Івану Якимовичу та його сину Андрію або не вдалося, або вони виїхали за межі губернії.

Болбинська Софія Василівна (1737–?)

Удова Кіндрата Болбинського. У Відомості 1784 р. зазначається що він надав на доказ дворянського походження копію патенту на чин полкового хорунжого від 4 жовтня 1773 р [1, с. 167]. У надрукованому списку Кіндрат значиться вже померлим. Наразі залишається не в’ясненим чи особисто він подавав докази на дворянство, а потім між 1784–1787 роками помер, чи це зробила у 1784 р. від його імені вдова.

У Родословній книзі 1788 р. у 2-й частині значиться особисто вона [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 16 зв.]. У Родословній книзі 1790 р. в 2-гу частину було знову записано самого Кіндрата Болбинського [Род. кн. Ч. 2. 1790 р., арк. 7 зв.]. Але в обох варіантах

Родословних книг інформація про рід Болбинських стисло повторює дані опублікованого вище списку. У Г. Милорадовича та В. Модзалевського родина Болбинських не згадується. Це дає підстави припустити, що або Болбинським у подальшому не вдалося довести дворянське походження, або вони виїхали за межі губернії.

Бондаревський Іван (1749–?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Бондаревський надав на доказ свого дворянського походження копію патенту на чин військового товариша [1, с. 167].

У Родословній книзі 1788 р. Бондаревський значиться у 2-й частині, й інформація про нього стисло повторює дані публікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 19зв-20.]. У Родословній книзі 1790 р. Бондаревські записані також у 2-гу частину, але крім самого Івана значаться також його брати: Єрмолай “колежский канцелярист”, Тимофій “колежский канцелярист” та Трохим “брат их” [Род. кн. Ч. 2. 1790 р., арк. 8].

У Г. Милорадовича та В. Модзалевського родина Бондаревських не згадується, що дає підстави припустити, що або братам не вдалося довести своє дворянське походження, або вони виїхали за межі губернії.

Фон-дер Бринкен Федір (Фрідріх) Вільмович (1747–?)

У Відомості 1784 р. зазначається що Федір Бринкен не надав на доказ дворянського походження жодних документів, але “сослался на патенты по чиnam ему данные” [1, с. 166].

У Родословних книгах 1788 р. та 1790 р. він записаний до I частини. Інформація книг стисло повторює дані публікованого списку [Род. кн. Ч. 1. 1788 р., арк. 9 зв. – 10].

У довіднику Милорадовича зазначається що Федір фон Бринкен походив із дворян Курляндської губернії. Службову кар’єру зробив в Україні. Перебуваючи на службі у Київському легко-кінному полку в 1765 р. отримав чин поручика, в 1769 р. – ротмістра, в 1770 р. – майора. Тут же зазначається, що указом Сенату рід Бринкенів було включено до II частини родословної книги. Не співпадає з даними публікованого списку та родословних книг вік його сина Дмитра. За Г, Милорадовичем він народився у 1782 р. і дослужився до капітана.

У Родословнику В. Модзалевського Федір фон Бринкен згадується як чоловік Марії Іванівни Ракович, за якою отримав як її посаг с. Татарівку. Не співпадає з списком у В. Модзалевського рік народження Федора – бл. 1736 р., що на 11 років раніше ніж вказано у списку [2, т. 4, с. 239].

Велете(і)й Григорій Павлович (бл. 1733 – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Григорій “сослался на патент” [1, с. 167].

У Родословній книзі 1788 р. Григорій Велете(і)й разом зі своїми братами Іваном Павловичем (про нього див. далі) та Іваном включені до II частини. Інформація, що подається в книзі стисло повторює дані публікованого списку за винятком графі служби. В книзі зазначено, що він у відставці [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 39 зв. – 40]. Останній із братів Іван (очевидно двоюрідний брат Григорія Павловича) володів маєтностями у Борзенському повіті.

У довіднику Г. Милорадовича Григорій Павлович не згадується, але представлені

рід Велентєєвих (II частина родословної книги) та Вленте(і)їв (I частина). Засновником першого значиться Степан Іванович Велете(і)й – можливо син молодшого брата Григорія вже згадуваного Івана Павловича. Де розташовувалися маєтності Велентєєвих не вказано*. Родоначальником другого значиться військовий товариш Петро Павлович, який володів маєтком і селянами на хуторі поблизу Конотопа. За віком він міг бути братом Григорія Павловича, але в Родословних книгах 1788 та 1790 р. не згадується – ні в першій, ні в другій частині [2, т. 1. с. 16].

Не згадується Григорій Павлович і у Родословнику В. Модзалевського, хоча окремі представники роду Веленте(і)їв кілька разів указуються як дружини інших дворян.

Веленте(і)й Іван Павлович (бл. 1734 р. – ?)

Брат Григорія Павловича Велете(і)я (див. вище).

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Іван подав копію патенту на чин [1, с. 167].

У Родословній книзі 1788 р. Іван Веленте(і)й разом зі своїми братами Григорієм Павловичем та Іваном включені до II частини. Інформація, що подається в книзі стисло повторює дані публікованого списку за винятком графі служби. В книзі зазначено, що він перебував у відставці [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 39 зв. –40.].

У Г. Милорадовича та у В. Модзалевського Іван Павлович не згадується. Про інших представників роду Веленте(і)їв див. вище.

Весне(и)нський Іван (бл. 1719 р. – ?)

У Відомості 1784 р. значиться військовий товариш Іван Всененский, що в якості доказу дворянства подав копію патенту на чин та атестат на чотириох аркушах [1, с. 167]. Оскільки такого прізвища не зустрічається в інших джерелах, на нашу думку Іван “Всененский” і є “Весне(и)нським”.

У Родословній книзі 1788 р. Весне(и)нський записаний до II частини. Інформація, подана в книзі, стисло повторює дані публікованого списку. Єдина розбіжність – у графі щодо дітей у книзі замість трьох дочок Весне(и)нського вказана лише одна – Марія [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 39 зв. – 40].

У довіднику Г. Милорадовича рід Весне(и)нських записаний до III частини і засновником його значиться штабс-лікар і колезький радник Степан Іванович, цілком очевидно – син Івана Весне(и)нського. Розпочав службу він “по медицинской части”, в 1808 р. став колезьким асесором, у 1816 р. – надвірним радником, у 1823 р. – колезьким радником [2, т. 2, ч. 3., с. 51].

У Родословнику В. Модзалевського згадок про Весне(и)нських немає.

Володковський Яків Андрійович (бл. 1729 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Яків Володковський разом із синами свого брата Костянтином і Василем подали атестат Андрія Володковського та 2 патенти [1, с. 167]. Причому в приписці зазначено, що надані документи залишені депутатам.

* Натомість неподалік Ніжина – біля 15 км на південний схід – є село (колись хутір) Валентіїв. Цілком можливо, що походження назви пов'язане із його колишніми власниками.

У Родословній книзі 1788 р. Яків Володковський записаний до I частини разом зі своїми небожами Василем і Костянтином. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку. Щодо небожів, то за Родословною книгою вони мали відповідно 26 та 23 роки від народження, були неодруженими, проживали в Ніжинському повіті, чинів не мали, селян також не мали [Род. кн. Ч. 1. 1788 р., арк. 22 зв. – 23].

У довіднику Г. Милорадовича Володковські записані до II частини Родословної книги. Розлога характеристика роду Володковських подається у Родословнику В. Модзалевського.

Яків Володковський був представником п'ятого коліна старовинного козацько-старшинського роду. Родоначальником роду Модзалевський називає Аврама, який жив у першій половині XVII ст. Його син Тарас Аврамович Ненада був бурмістром ніжинського магістрату (1681) і володів купленим ним на р. Остер млином із частиною берегу. Прадід Якова Володковського Авакум (Бакум) Тарасович Ненада зробив непогану кар'єру на козацькій службі. Був сотником (1672), полковим осавулом (1681–1689), наказним ніжинським полковником (1697). Володів у 3-й Ніжинській сотні селами Хібаловкою та Дрімайлівкою, а також на сотничий уряд мав с. Будище. Одружившись зі “шляхетською дочкою” Катериною Володківною, отримав у якості її посагу ще й маєтності в с. Володькова Дівича.

У IV коліні рід розділювався. Старший син Авакума Ненади полковий осавул (1709) Йосип започаткував гілку Тарасевичів, його брат військовий товариш (1738) Василь узяв прізвище матері й започаткував гілку Володковських.

Сини Василя Володковського зробили також непогану кар'єру. Старший – Дмитро (дядько Якова Володковського) служив старшим канцеляристом Генеральної Військової канцелярії при гетьмані І. Скоропадському, в 1722 р. разом із воронезьким сотником Іваном Холодовичем їздив посланцем від наказного гетьмана Полуботка до Петербурга з чолобитною про відміну зборів Малоросійської колегії, в 1723 р. був призначений ресентом Генеральної Військової канцелярії. Помер 28 квітня 1724 р. в ув'язненні у Петропавлівській фортеці. Молодший – Андрій (батько Якова) розпочав службу військовим канцеляристом у 1723 р., з 1734 р. – значковий товариш, із 1734 р. – Ніжинський полковий осавул, приймав участь у Кримському, Хотинському й інших походах, у 1744 р. за участь в насильствах ніжинського полковника Божича був відсторонений від уряду. Помер у 1745 р.

Яків Андрійович Володковський народився в 1731 р., виховувався у Переяславській слов'яно-латинській школі (мати Якова Олена Іванівна Берло була дочкою Переяславського полкового судді й у якості посагу додала маєтності на території Переяславського полку). Розпочав службу в 1747 р. канцеляристом Генеральної Військової канцелярії. В 1763 р. отримав чин значкового товариша ніжинського полку. З 1763 р. сотник 1-ї полкової сотні Ніжинського полку. В 1782 р. став бунчуковим товаришем. За жінкою Тетяною Василівною Савич отримав посаг у вигляді маєтностей у Ніжині (31 душа обох статей), с. Володьковій Дівичі (52 душі обох статей), хуторі Володьківщині (4 душі обох статей).

Старший брат Якова Михайло Андрійович (1730 р.н.) служив возним ніжинського підкоморного суду. Помер у 1784 р. Його синами Василем і Костянтином й опікувався Яків Андрійович.

У В. Модзалевського подається деяка інформація і про його дітей. Особливо детально описано життя наймолодшого Андрія (1786–1839). Народився в Ніжині. Розпочав службу в 1800 р. підканцеляристом Слобідсько-Української духовної консисторії. Ставши канцеляристом у 1804 р. звільнився, щоб перейти спочатку до Слобідсько-Української палати цивільного суду (до 1805 р.), потім – до 3-ї Експедиції департаменту Міністерства внутрішніх справ. У 1806 р. став колезьким регістратором. У 1808 р. звільнився й перейшов на службу в Учений Комітет по артилерійській частині секретарем. У 1810 р. став губернським секретарем, у 1812 р. дослужився до посади столоначальника артилерійського департаменту. В 1813 р. отримує чин колезького секретаря, а в 1815 р. звільнився зі служби. В 1818 р. обирається депутатом у Ніжинську квартиру експедицію, де служить до 1824 р., коли отримав призначення Ніжинським повітовим земським справником, цього ж року отримав чин титулярного радника. В 1827 р. звільнився, але ще двічі (у 1830 та 1832 р.) призначався на посаду справника. Селян мав у Ніжині (7 душ) та у Володьковій Дівиці (20 душ). Його дружина, ставши вдовою, проживала з дітьми у Ніжині [3, т. 1, с. 211–213.].

Волховський Михайло Степанович (бл. 1751 – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що в якості доказу дворянства, Михайло Волховський подав 3 копії патентів: на чини сотника, військового та бунчукового товариша, а також указ на чин колезького асесора та копію указу про призначення на посаду директором ніжинського банку (?) [1, с. 167]. Причому в приписці зазначено, що документи залишені депутатам.

У Родословній книзі 1788 р. Волховський записаний до III частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку, крім графи чину, в якій Волховський значиться колезьким асесором [Род. кн. Ч. 3. 1788 р., арк. 4 зв. – 5].

У довіднику Г. Милорадовича рід Волховських записаний до II частини родословної книги. Михайло Волховський розпочав службу в 1762 р. у Ніжинській полковій канцелярії, в 1764 р. став військовим товаришем. Приймав участь у військових діях під Бендерами (1769) й Акерманом (1770). У 1779 р. став бунчуковим товаришем. З 1782 р. був призначений директором Ніжинської банкової канцелярії й отримав чин колезького асесора. З 1791 р. був Ніжинським городничим, з 1804 р. – експедитором Малоросійського поштамту. В 1805 р. отримав чин статського радника. З дітей у Г. Милорадовича згадується син Петро (1784 р.н.). Однак, ні в опублікованому списку, ні в Родословних книгах він не значиться, що дозволяє припустити, що народився він після 1787 р. [2, т. 1, ч. 2., с. 81–82].

У Родословнику В. Модзалевського Михайло Волховський згадується лише у примітках як поміщик і мешканець с. Синяки Ніжинського повіту. Його дочка Марія вийшла заміж у 1800 р. за Івана Гавриловича Вишневецького, корнета Кінної гвардії, поміщика й мешканця Пирятинського повіту [3, т. 4, с. 763].

Волховський Іван Степанович (бл. 1736 р. – ?)

Молодший брат Михайла Волховського (див. вище).

У Відомості 1784 р. Іван Волховський не згадується.

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. він записаний до I частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 1. 1788 р., арк. 4 зв. – 5].

Відсутність відомостей про нього та його сім'ю у довіднику Г. Милорадовича та у Родословнику В. Модзалевського важко пояснити. Порівняно значні маєтності повинні були бути запорукою збереження дворянської гідності за родом, не зважаючи на духовний сан Івана Степановича.

Гавриленко(в) Гнат Іванович (бл. 1727 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Гнат Гавриленко не надав документів, а тільки запевнив, що вони є [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. він записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 48 зв. – 49]. Крім Гната Івановича у Родословній книзі під прізвиськом Гавриленків згадується також 39-річний військовий товариш Гаврило Гавриленко, мешканець Роменського повіту, але наразі ступінь їх спорідненості залишається невизначеним.

У довіднику Г. Милорадовича згадуються новгородсіверські Гавриленки [2, т. 2, ч. 3., с. 59]. Але залишається невідомим чи був пов'язаний родинними зв'язками колезький асесор і новгородсіверський стряпчий Павло Єлисеєвич Гавриленко з Гнатом Івановичем.

Гампф Меланія Андріївна (бл. 1755 р. – ?)

Удова гвардії підпоручика Густафа Гампфа.

У Відомості 1784 р. зазначається, що Густаф Гампф подав на доказ дворянства копії батькового та свого патентів на чин [1, с. 167]. Причому в приписці зазначено, що вони залишені депутатам.

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Меланія Гампф записана до I частини особисто як удова. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 1. 1788 р., арк. 25 зв. – 26].

У довіднику Г. Милорадовича інформація про рід Гампфів відсутня. У В. Модзалевського Меланія Гампф згадується як представниця 6 коліна роду Жураковських. Щоправда, в Родословнику Густаф Гапф помилково названий чоловіком Пелагеї Жураковської [3, т. 2, с. 51]. Крім того, у В. Модзалевського згадується Марія Іванівна Гампф, дочка гвардії капітана, яка жила у другій половині XVIII ст. [3, т. 3, с. 757], але ступінь її спорідненості з “ніжинськими” Гампфами залишається невизначеним.

Так само не визначеною залишається доля Тетяни Густафівни – на 1787 р. єдиної дочки Меланії та спадкоємниці досить значних маєтностей не лише свого батька, але й діда Андрія Яковича Жураковського (див. далі).

Годило(ва)-Годлевська Євдокія Андріївна (бл. 1747 р. – ?)|стан|

Удова військового товариша Андрія Годило-Годлевського.

У Відомості 1784 р. зазначається, що Андрій Годило подав як доказ дворянства копію патенту на свій чин [1, с. 167].

У Родословній книзі 1788 р. Євдокія Годило записана до IV частини особисто як удова. Вона значиться першою в роді Годило-Годлевських. Інформація книги стисло повторює дані опублікованого списку. В [Род. кн. Ч. 4. 1788 р., арк. 26 зв. – 27]. Окрім удови, у книгах під прізвиськом Годил-Годлевських записані також Федір (див.

далі) та Сава – поміщики Борзенського повіту. В Родословній книзі 1790 р. у IV частині значиться вже не вдова, а сам померлий Андрій Годи́ло-Годлевський, одружений із шляхетською дочкою Євдокією. Причому до графі дітей записані одружений син Федір з дітьми, і зовсім не згадуються дочки [Род. кн. Ч. 4. 1790 р., арк. 5].

Рід Годлевських (Годлевських) був одним із найдавніших шляхетських родів Ніжинщини. Один із перших представників роду – Єжи Годле(є)вський за даними П. Кулаковського належав до т.зв. ланової шляхти і мав у першій половині XVII ст. лицарський наділ у 48 волок на 6 коней у районі Круничполя [13, с. 92–93]. Його небіж Станіслав фігурував у справі про збройний напад на чужі маєтності в 1638 р. У 1668 р. Єжи Годле(є)вський, на той час новгородсіверський мечник, і його небіж Станіслав, перебуваючи, очевидно, у Варшаві, отримали підтвердження королівським привілеєм на володіння 104-ма волоками землі на Ніжинщині. Серед ніжинських ланових шляхтичів значилася також Маріанна з Годлева (або Маріанна Годлевська), яка в тому ж 1668 р. отримала підтвердження на 24 волоки у с. Красівці (поблизу с. Круничполе) [13, с. 281].

У довіднику Г. Милорадовича інформація про рід відсутня. У Родословнику В. Модзалевського згадується якийсь Матвій Годлевський, який помер у 1708 р. і якого гетьман Данило Апостол вважав своїм родичем [3, т. 1, с. 7].

Годи́ло-Годлевський Федір (бл. 1836 р. – ?)

У Відомості 1784 р. не значиться.

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Федір Годи́ло-Годлевський записаний до IV частини разом із Євдокією Годи́ло (див. вище) та Савою. Причому якщо Євдокія Годи́ло проживала в Ніжині, то Федір разом із Савою значаться поміщиками Борзенського повіту. Відтак, чому він записаний до списку Ніжинських дворян – наразі не зрозуміло. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 4. 1788 р., арк. 26 зв. – 27].

У Г. Милорадовича і В. Модзалевського інформація про Федора Годи́ла-Годлевського відсутня. Про рід Годле(є)вських див. вище.

Горді(є)єв Іван Іванович (бл. 1742 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Горді(є)в не подав документальних підтверджень дворянської гідності, але усно оголосив, що має відповідні патенти на чини [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Горді(є)єв записаний до 1 частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 4. 1788 р., арк. 28 зв. – 29]. Разом із ним до книг записаний його брат (?) Григорій Горді(є)єв (42 роки), поміщик без чина, що володів у Ніжинському повіті 7-ма купленими кріпосними.

У довіднику Г. Милорадовича та Родословнику В. Модзалевського інформація про рід Горді(є)євих відсутня.

Грановський Хома Леонтьович (бл. 1747 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Хома Грановський на доказ дворянського статусу подав 2 патенти на чини військового товариша та полкового хорунжого, а також оголосив, що указ про надання йому чину титулярного радника зберігається у Ніжинського городничого [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Х. Грановський записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 61 зв. – 62].

У довіднику Г. Милорадовича подається розпис аж 4 відгалужень роду Грановських. При чому два з них безпосередньо пов'язані з ніжинським полковим обозним Леонтієм Грановським (1763). Кралевецька гілка була започаткована колезьким асесором Яковом Леонтійовичем, що в 1783 р. був Кралевецьким поштмейстером [2, т. 1, ч. 1, с. 20–21]. Він і його нащадки були записані до I частини родословної книги.

Хома Леонтійович Грановський започаткував окрему гілку роду. У Г. Милорадовича він значиться військовим товаришем (з 1772 р.), полковим хорунжим (1781), титулярним радником (з 1783 р.) та ніжинським поштмейстером. Рід його включений до II частини родословної книги [2, т. 1, ч. 2, с. 117–118]. Цікаво, що у довіднику він представлений як єдиний представник ніжинського відгалуження Грановських, про його трьох синів не згадується.

Ще дві гілки роду були започатковані на початку XIX ст. підпоручиком і губернським секретарем Яковом Івановичем і поручиком Василем Івановичем. Обоє були включені до II частини родословної книги і родинні зв'язки обох із Хомою Леонтійовичем залишаються нез'ясованими [2, т. 1, ч. 2, с. 117–118].

У Родословнику В. Модзалевського Х.Л. Грановський не згадується. Водночас, його сестри фігурують як дружини представників заможних дворянських родин Чернігівщини (Адасовських, Кониських, Лазаровичів). Згадується у В. Модзалевського й Параскева Хомівна Грановська – дружина сосницького поміщика кінця XVIII ст. Василя Івановича Лисенка [3, т. 3, с. 135]. Однак, у публікованому списку значиться лише одна дочка Хоми Леонтійовича – 15-річна Софія. Відтак, у яких родинних зв'язках вони перебували – визначити поки-що не вдалося.

Журавський Василь Сидорович (бл. 1757 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Василь Журавський разом із батьком і братом Дмитром (див. далі) не представили на доказ дворянства жодних документів, а лише послалися на існування патентів на чини [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Василь Журавський записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 90 зв. – 91]. До I частини книг записані також Андрій і Петро Журавські, як мешканці Березинського повіту [Род. кн. Ч. 1. 1788 р., арк. 41 зв. – 42]. Встановити родинні зв'язки їх з “ніжинськими” Журавськими поки не вдалося.

У довіднику Г. Милорадовича засновником роду Журавських значиться Іван Васильович. Очевидно, мова йде про старшого сина Василя Сидоровича – Івана (бл. 1783 р.н.). У Г. Милорадовича Іван Васильович служив у Білозерському мушкетерському полку з 1800 р., в якому дослужився до чину прапорщика (1805), і звільнившись – отримав у 1810 р. чин штабс-капітана. Він мав чотирьох синів (Петра, Миколу, Дмитра й Романа). Його рід був визнаний дворянським указом Герольдії 26 червня 1840 р. й унесений до II частини родословної книги [2, т. 1, ч. 2, с. 179–180].

У Родословнику В. Модзалевського рід Журавських не згадується.

Журавський Дмитро Сидорович (бл.1757 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Дмитро Журавський разом із батьком і братом Василем (див. вище) не представили на доказ дворянства жодних документів, а лише послалися на існування патентів на чини [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Дмитро Журавський записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 90 зв. – 91].

У довіднику Г. Милорадовича та Родословнику В. Модзалевського Дмитро Журавський не згадується.

Жураковський Андрій Якович (бл. 1733 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Андрій Журавський на доказ дворянства представив царську грамоту Петра Олексійовича на чин полковництва Лук'яну Жураковському, а також “протчи виписе и універсали” [1, с. 168].

У Родословних книгах 1788 та 1790 рр. Андрій Жураковський записаний до VI частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 6. 1788 р., арк. 36 зв. – 37].

У довіднику Г. Милорадовича рід Жураковських записаний до 6 частини родословної книги. Але жодної згадки про Андрія та Петра Жураковських немає. У Родословнику В. Модзалевського досить повно відтворений родовід ніжинських Жураковських, за яким Андрій Якович був старшим представником п'ятого його коліна.

Засновником роду за В. Модзалевським був сосницький сотник (1649) Михайло Жураковський. Його син Яків служив спочатку глухівським сотником, а потім – ніжинським полковником (1678–1685). З 1687 до 1700 р. він значився знатним військовим товаришем і виконував різні гетьманські доручення. За службу отримав підтвердження на маєтності в Глухівській сотні та нові володіння на кордоні з Московською державною. За рангом ніжинського полковництва володів селами Безуглівкою, Дорогинкою, Вересоч, Ковчином, Липовим Рогом, Круничполем, Сваричівкою, Березанкою, Кропивною, Пашківкою, Смоляжем, Заньками. Чи зміг затримати якісь з цих володінь за своїм родом наразі невідомо. Помер у 1704 р. [3, т. 2, с. 46].

Лук'ян Якович Жураковський (дід Андрія Яковича) зробив кар'єру в Ніжині. Очевидно за протекцією батька він пройшов шаблі ніжинського полкового сотника, осавула, судді (1699, 1701, 1707 – відповідно). З 1701 до 1707 р. одночасно був наказним ніжинським полковником. У 1708–1718 роках – ніжинський полковник. Був одружений із Ганною Данилівною Апостол, дочкою миргородського полковника і майбутнього гетьмана. Щодо маєтностей, то ще в 1701 р. отримав універсал від ніжинського полковника Івана Обідовського на володіння с. Липів Ріг. У 1708 р. отримав царську грамоту на села Курпичполе, Вишнівку, Сваричівку, Рожнівку, Максимівку, Безуглівку, Липів Ріг, Володькову Дівицю та Перевод. Окрім того, на полковницький уряд володів селами Березанкою, Максимівкою, Веркіївкою, Берестовцем, Кропивною. Помер у 1718 р. Його вдова того ж року отримала гетьманський універсал, яким була взята “в особливую рейментарскую оборону и протекцию” і який ще раз підтвердив права на родові маєтності. Брат Лук'яна – Василь Якович зробив не менш блискучу

кар'єру, ставши з янпольського сотника генеральним осавулом (1710–1724). Але у справі П. Полуботка був заарештований і проживав у Москві протягом чотирьох років. Набуті ним маєтності концентрувались на Глухівщині [3, т. 2, с. 47].

Яків Лук'янович (батько Андрія Яковича), незважаючи на успадковане багатство та родинні зв'язки (небіж гетьмана Данила Апостола), значних посад не мав. У 1723 р. став значним військовим товаришем, у 1725–1751 роках – бунчуковий товариш. Брав участь у Низовому поході. В 1733 р. значився як “бригадою Нежинскою управляючий” [3, т. 2, с. 692]. Усі батькові маєтності були підтверджені за ним гетьманським універсалом у 1727 р. але вже у 1731 р. він розділив їх зі своїм небожем Василем Андрійовичем (сином брата Андрія, який помер у 1730 р.). За Я.Л. Жураковським залишилися села Безуглівка, Перевод і невелика частина Липового Рогу [3, т. 2, с. 48]. Мав дружину Агафію Лизогуб (померла до 1760 р.).

Андрій Якович у кар'єрному відношенні пішов у діда. У 34 роки він став ніжинським підкоморієм (1767–1772). З 1774 до 1782 р. був останнім ніжинським полковником. Після ліквідації полкового устрою в 1783 р. отримав чин бригадира. В 1784 р. був обраний депутатом від Ніжинського повіту до Чернігівського дворянського зібрання. В 1788 р. пішов у відставку. Батьковими маєтностями володів спочатку спільно з братами Петром (див. далі) та Лук'яном (1781), потім – кожен окремо. Одружений був із Марією Опанасівною Гуржі. У В. Модзалевського деяка плутанина з доньками Андрія Яковича. За публікованим списком і родословними книгами 1788 та 1790 р. єдиною його дочкою була Меланія (за чоловіком – Гампф) (див. вище). Між тим, окрім неї у родословний розпис шостого коліна Жураковських В. Модзалевський включив Пелагею Андріївну (саме вона значиться дружиною Гампфа) та Анастасію Андріївну, яка значиться як удова з 1767 р., а отже, за рокам не могла бути дочкою Андрія Яковича [3, т. 2, с. 49–50].

За відсутності синів успадкувати досить значні маєтності Жураковських могли або його єдина дочка, а через неї – єдина онука Тетяна Густафівна Гампф, або ж його брати та численні небожі.

До “ніжинських” Жураковських – родичів Андрія Яковича, які не ввійшли до публікованого списку, можна віднести його брата Лук'яна Яковича, який у 1766 р. “уступил” брату 54 двора та броварню в с. Безуглівці, хутір із винокурнею та будинком, млин у с. Липів Ріг із двором, та інші маєтності; й після продажу зазначених маєтностей володів с. Погребками. Мав сина Федора Лук'яновича, який із 1791 р. називав себе Жураковським-Сенютовичем. Ще одним представником роду на Ніжинщині був двоюрідний брат Андрія Яковича – Василь Андрійович. Той самий, якому Яків Лук'янович віддав частину спадщини. В 1736 р. він володів 43-ма дворами у с. Липів Ріг й був уперше одружений із донкою бунчукового товариша та ніжинського війта Анні Петрівні Тернавіот, вдруге – з донькою генерального судді Марією Іванівною Бороздною. З його нащадків у В. Модзалевського згадується лише донька Олена (1741–1813), яка вийшла заміж за колезького асесора і липіврізького поміщика Миколу Миколайовича Мотоніса, після його смерті в 1787 р. об'єднавши у своїх руках батькові та чоловікові маєтності у селах Липів Ріг, Крупичполе та Сваричівці (бл. 500 селян) [3, т. 2, с. 50-51].

Жураковський Петро Якович (бл. 1735 – ?)

Брат Андрія Яковича Жураковського (див. вище).

У Відомості 1784 р. Петро Журавський не згадується. Очевидно ті докази дворянського походження предків, які представив його старший брат Андрій поширювалися й на нього.

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Петро Жураковський записаний до VI частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 6. 1788 р., арк. 36 зв. – 37].

За Родословником В. Модзалевського Петро Якович, як і його брат Андрій, належав до 6 коліна роду Жураковських (про рід див. вище). З 1760 р. – на військовій службі (військовий товариш). З 1761 р. – при “національному его ясновельможності Батуринському строєнню для досмотру добропорядочної роботи”. У 1771–1781 роках бунчуковий товариш. З 1783 р. – прем’єр-майор. У 1788 р. пішов у відставку. Маєтності в селах Безуглівці (525 душ), Переводі (352) отримав у спадщину від батька, а також із посагом дружини – Параскеви Федорівни Корецької. Про старшого його сина Павла у В. Модзалевського нічого не згадується, молодший – Андрій – у 1796 р. з малолітніх вахмістрів лейб-гвардії Кінного полку перевівся у кавалергарди. Наступного року повернувся у Кінний полк, у 1799 р. знову стає кавалергардом Кавалергардського Корпуса і отримує чин унтер-офіцера. В цьому ж 1799 р. переходить у Кірасирський Кнорринга 3-й полк корнетом. У 1800 р. пішов у відставку. В 1803 р. працював підсудком у Ново-містському повітовому суді. Доньки Петра Яковича: Анастасія – вийшла заміж за майора Опанаса Михайловича Бикова, Марія – за статського радника Матвія Яковича Почечку, Надія – за гвардії прапорщика Василя Івановича Валькевича [3, т. 2, с. 49–51].

Кадигроб Катрина (бл. 1717 р. н. – ?)

Удова бунчукового товариша Василя Кадигроба.

У Відомості 1784 р. зазначається, що Василь Кадигроб подав на доказ дворянського статусу копії патентів на чини полкового хорунжого та полкового обозного, а також “абшет” на чин бунчукового товариша [1, с. 168]. Очевидно, документи були передані від його імені вдовою.

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Катерина Кадигроб особисто записана до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 36 зв. – 37]. Окрім Катерини, в II частині родословних книг значаться значковий товариш Козьма і сотенний отаман Іван Кадигроби – мешканці Роменського повіту.

У Г. Милорадовича та Родословнику В. Модзалевського Кадигроби не згадуються.

Красне(и)цький Григорій (бл. 1742 р. –?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Григорій Красне(и)цький подав на доказ дворянства копію патенту на чин полкового хорунжого [1, с. 169]. У списку значиться ще один Григорій Красне(и)цький – військовий товариш. Про родинні зв’язки дані поки не знайдені.

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. жодного Григорія Красницького не значиться. Водночас, до другої частини записані Лук’ян Красницький – військовий товариш, мешканець Ніжинського повіту [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 141 зв. – 142].

У Г. Милорадовича та Родословнику В. Модзалевського Красне(и)цькі не згадуються.

Католе(і)й Матвій Олексійович (бл. 1757 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Матвій Католе(і)й подав на доказ дворянства копію паспорта на чин вахмістра, виданого у легкокінному Чернігівському полку, де служив до відставки, а також купчу на володіння його дідом дворянським маєтком, придбаним у полковника Івана Тернавіота [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Матвій Католе(і)й записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 114 зв. – 115].

У довіднику Г. Милорадовича рід Католе(і)їв (“Каталей”) включений до I частини родословної книги. Його засновником значиться Пантелеймон Католе(і)й, який залишив своїм нащадкам маєток у с. Плоскому. Олексій Пантелеймонович (батько Матвія) був значковим товаришем. Маєток Католе(і)їв був розділений у 1783 р. між Матвієм Олексійовичем і вдовою його брата Василя Олексійовича – Ульяною Євтихівною (у дівоцтві Шрамченко).

Сам Матвій Олексійович у родословний розпис Г. Милорадовича не увійшов. Очевидно, маючи у 1787 р. двох дочок він не залишив нащадків по чоловічій лінії. Потомками його брата Василя були: онук Георгій Васильович генерал-лейтенант, правнук Петро волинський віце-губернатор [2, т. 1, ч. 1, с. 3].

У Родословнику В. Модзалевського згадуються деякі представники роду, але встановити ступінь їх спорідненості з Матвієм Олексійовичем не вдалося.

Католе(і)й Іван Пантелеймонович (бл. 1728 р. – ?)

Можливо дядько Матвія Католе(і)я (див. вище).

У Відомості 1784 р. зазначається, що Іван Католе(і)й подав на доказ дворянства копію “аршина” на свій чин військового товариша [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Іван Католе(і)й записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 114 зв. – 115].

Про рід Католе(і)їв див. вище.

У довіднику Г. Милорадовича та родословнику В. Модзалевського Іван Католе(і)й не згадується.

Козинцов (Козинець) Максим Євстафієвич (бл. 1754 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Максим Козинцов представив на доказ дворянської гідності копії атестатів і патенту на чин військового товариша [1, с. 169].

У Родословній книзі 1788 р. Максим Козинець (в такому варіанті записано прізвище) записаний до II частини. Інформація книги стисло повторює дані опублікованого списку з деяким уточненням в колонці присвяченій дружині, яка записана донькою курінного отамана Петра Пешковського (а не просто козача дочка як в опублікованому списку) [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 124 зв. – 125]. Окрім Максима, під прізвищем Козинцов у Родословній книзі 1790 р. записані його брати Пантелеймон (сотенний отаман, одружений зі шляхетською дочкою Ульяною, діти: син Яків і донька Катерина; кріпосними не володів) і Василь (сотенний отаман, одружений зі шляхетською дочкою

Ганною, діти: сини Леонтій і Кіндрат: кріпосними не володів). Також як представники “другого рода” Козинців під цим прізвиськом записані мешканці Борзенського повіту 23-річний Григорій, “колезкий канцелярист” (44 кріпосних) і 30-річний Єким. Спорідненість борзенських Козинців із Максимом Євстафійовичем наразі не встановлена.

У довіднику Г. Милорадовича та Родословнику В. Модзалевського Козинцеви–Козинці не згадуються за винятком Катерини Василівни Козинцевої (1784–1768), дружини глухівського поміщика Олексія Михайловича Шрамченка [4, ч. 5, с. 40]. Але і її ступінь спорідненості з ніжинськими Козинцевими–Козинцями визначити не вдалося.

Корсак Тимофій Данилович (бл. 1737 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Тимофій Корсак представив на доказ дворянської гідності копію патенту на чин полкового писаря [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Тимофій Корсак записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 134 зв. – 135].

У довіднику Г. Милорадовича Корсаки не згадуються. У Родословнику В. Модзалевського згадуються представники стародубських Корсаків, з яких Михайло Богданович Корсак жив на початку XVIII ст., значився смоленським шляхтичем і мав родинні зв'язки з найзначнішими старшинськими родами Гетьманщини (сам був одружений на онуці гетьмана І. Самойловича, його вірогідні доньки Ганна й Олена – були дружинами відповідно Івана Яковича Лизогуба та Івана Даниловича Апостола) [3, т. 1, с. 7, 245]. На жаль, встановити їх родинні зв'язки з ніжинськими Корсаками поки не вдалося.

Кулаковський Федір Кирилович (24. 05. 1761 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Федір Кулаковський разом із братом Яковом (див. далі) представив на доказ дворянської гідності копію патенту свого батька Кирила Кулаковського на чин полкового осавула та копію указу воєнної колегії Федору Кулаковському на чин прапорщика [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Федір і Яків включені до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 150 зв. – 151]. У I частину родословних книг записаний також поміщик Зіньківського повіту Степан Кулаковський, сотенний канцелярист. Його родинні зв'язки з ніжинськими Кулаковським допоки не визначені. В Родословній книзі 1790 р. у II частині фігурує також Степан Васильович Кулаковський – двоюрідний брат Федора Кириловича, прапорщик і порівняно заможний борзенський поміщик (110 кріпосних).

У довіднику Г. Милорадовича Кулаковські не згадуються. У Родословнику В. Модзалевського рід Кулаковських названий згаслим і подано його генеалогічний розпис. За ним Федір і Яків Кириловичі належали до III коліна роду. Засновником роду названо їх діда (або двоюрідного діда) Петра Кулаковського, священника першої половини XVIII ст., одруженого з дочкою компанійського полковника Юрія Кожуховського.

Батько ніжинських Кулаковських Кирило (В. Модзалевський сумнівався щодо його прямої спорідненості з Петром) з 1737 до 1741 р. служив у Генеральній Військовій канцелярії військовим канцеляристом. У 1741 р. був обраний (разом із сотенним оса-

вулом Іваном(?) Стороженком) і призначений на посаду сотника 2-ї Ніжинської полкової сотні, заступивши Леонтія Магеровського котрий “за слабостью и неможением” був звільнений. Сотенний уряд Кирило обіймав до 1763 р, поки не був звільнений із посади за старістю і слабкістю у чині полкового осавула. В 1767 р. він згадується як земський суддя, проживав у Ніжині. Маєтності мав у с. Припутні [3, т. 2., с. 606]. Мав старшого (або двоюрідного) брата Василя Петровича (канцеляриста Генеральної Військової канцелярії, потім сотника Шаповалівської сотні Ніжинського полку (1739), ніжинського полкового писаря (1739–1746), ніжинського полкового суддю, який володів маєтностями у с. Кропивному Красноколядинської сотні).

Федір – старший син Кирила Кулаковського – народився у Ніжині. За даними В. Модзалевського з 1770 р. розпочав службу; служив у Дніпровському егерському полку. В 1775 р. отримав чин сержанта, приймав учать у російсько-турецькій війні. В 1780 р. пішов у відставку в чині прапорщика. В 1791 р. значився засідателем Ніжинського нижчого земського суду.

Його єдина донька Варвара вийшла заміж за священника Івана Бордоноса [3, т. 2, с. 607-608].

Кулаковський Яків Кирилович (бл. 1766 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Яків Кулаковський разом із братом Федором (див. далі) надав на доказ дворянської гідності копію патенту свого батька Кирила Кулаковського на чин полкового осавула [1, с. 169].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Яків включений до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 150 зв. – 151].

Про рід Кулаковських і старшого брата Федора Кулаковського див. вище.

За родословником В. Модзалевського Яків Кулаковський не мав дітей.

Ле(і)вицький Степан (бл. 1746 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Степан Ле(і)вицький надав на доказ дворянської гідності своїх предків “при списках патенты, универсалы”, а також патент на свій чин бунчукового товариша [1, с. 170].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Степан Ле(і)вицький записаний до I частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 1. 1788 р., арк. 77 зв. – 78]. Окрім Степана, в I частині значиться Іван Левицький протоколіст і поміщик Чернігівського повіту, а також Григорій Левицький, військовий товариш і поміщик Прилуцького повіту. Їх спорідненість з Григорієм встановити не вдалося.

Не вносить ясності в родовід ніжинських Левицьких і довідник Г. Милорадовича. У ньому подається розпис аж чотирьох гілок Левицьких, і за жодною з них Степана ідентифікувати не вдалося. Три з цих гілок включені до II частини родословної книги. Засновник однієї з них Федір Іванович Левицький значиться кралевецьким сотником Ніжинського полку (з 1712 р.), мав сина Андрія (1713 р.н.), онука Павла (1738 р.н.), правнука Андрія (1760 р.н.). Дві інші гілки роду за Г. Милорадовичем були започатковані у XIX ст. [2, т. 1, ч. 2, с. 310–311]. Ще одна гілка роду Левицьких записана до 6 частини родословної книги. При уважному співставленні вона збігається з гілкою кралевецького сотника Андрія Левицького. Її засновником був знатний польський

шляхтич початку XVII ст. Андрій Левицький. Правнуком останнього і значиться вже згадуваний кролевецький сотник Ф.І. Левицький, який, щоправда, у цьому варіанті родоводу має онука вже не Павла, а Івана [2, т. 2, ч. 6, с. 100].

У Родословнику В. Модзалевського розпису роду Левицьких не подається, але згадуються численні його представники (або однофамільці). Серед них увагу привертають ті, що були пов'язані з Ніжинщиною. Зокрема, Афанасій Моїсеєвич Левицький – ніжинський полковий сотник (1739–1761), потім полковий осавул. Він був одружений із Софією Моїсеївною Затиркевич [3, т. 2, с. 703], а їх донька Анастасія була заміжня за Іваном Івановичем Рашевським – бунчуковим товаришем, предводителем дворянства Чернігівського повіту [3, т. 3, с. 259]. Згадується у В. Модзалевського також Ірина Моїсеївна Левицька, дочка ніжинського полкового осавула та дружина (з 1728 р.) Андрія Карповича Чеснока. За віком Афанасій Моїсейович міг бути батьком Степана Ле(і)вицького, але прямих підтверджень цьому наразі немає.

Мале(і)шевич Петро (бл. 1737 р. – ?)

У Відомості 1784 р. зазначається, що Петро Мале(і)шевич (у відомості Малошевич) на доказ дворянської гідності “послался” на патент на чин військового товариша [1, с. 170].

У Родословних книгах 1788 та 1790 р. Петро Мале(і)шевич записаний до II частини. Інформація книг стисло повторює дані опублікованого списку [Род. кн. Ч. 2. 1788 р., арк. 177 зв. – 178].

У довіднику Г. Милорадовича та Родословнику В. Модзалевського Мале(і)шевичи не згадуються.

1. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., “Описание” ніжинської шляхти 1784 р. / Упорядкування та вступна стаття І. Ситого. – К. : Темпора, 2008. – 232 с.
2. *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – Спб. : С. -Петербургская Губернская Типография, 1901. – Т. 1. Часть 1 и 2. – 439 с.
3. *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – Спб. : С. -Петербургская Губернская Типография, 1901. – Т. 1. Часть 3, 4, 5, 6 и приложения. – 450 с.
4. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. : Типографія Т-ва Г. Л. Фроїцкевича и К^о, 1908. – Т. 1. А. –Д. – 507 с.
5. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. : Типографія Т-ва Г. Л. Фроїцкевича и К^о, 1910. – Т. 2. Е. –К. – 720 с.
6. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. : Типо-Литографія С. В. Шульженко, 1912. – Т. 3. Л. –О. – 824 с.
7. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. : Типо-Литографія С. В. Шульженко, 1914. – Т. 3. П. –С. – 832 с.
8. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К., 1996. – Т. 5. – Вип. 1. – 96 + 2 с.
9. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К., 1998. – Т. 5. – Вип. 2. – 96 с.
10. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. –Спб. : Видавництво ВІРД, 2004. – Т. 5. – Вип. 3. – 80 с.
11. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. –Спб. : Видавництво ВІРД, 2004. – Т. 5. – Вип. 4. – 80 с.
12. *Модзалевский В. Л.* Малоросійський родословник. – К. –Спб. : Видавництво ВІРД, 2004. – Т. 5. – Вип. 5. – 100 с.
13. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. VIII, од. зб. 528, ч. 1, 184 арк.

15. IP НБУ, ф. VIII, од. зб. 528, ч. 2, 325 арк.

16. IP НБУ, ф. VIII, од. зб. 528, ч. 3, 83 арк.

17. IP НБУ, ф. VIII, од. зб. 528, ч. 4, 133 арк.

18. IP НБУ, ф. VIII, од. зб. 533, 201 арк.

19. IP НБУ, ф. VIII, од. зб. 534, 99 арк.

Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії)

В публікації подається один з ранніх дворянських списків Ніжинського повітового дворянства, датований 1787 роком. Документ важливий тим, що змальовує широку панораму життя повітової дворянської корпорації наприкінці XVIII ст. Автор, спираючись на попередні генеалогічні дослідження В. Модзалевського та Г. Милорадовича, а також архівні матеріали, розкриває історію ніжинських дворянських родів, значених у публікованому списку.

Дудченко Г. Нежинское дворянство в конце XVIII в. (материалы к генеалогии)

В публикации подан один из ранних дворянских списков Нежинского уездного дворянства датированный 1787 г. Документ важен тем, что рисует широкую панораму жизни уездной дворянской корпорации в конце XVIII в. Автор, используя прежние генеалогические исследования, а также архивные материалы, описывает историю нежинских дворянских фамилий, чьи представители были внесены в опубликованный список.

Dudchenko G. Nizhyn noblemans at the end of XVIII century (materials to genealogy)

In publications day one of the early list Nizhyn noblemans district gentry dated 1787. The Document important that draws the broad panorama of district nobleman corporation's life at the end of XVIII century. The Author using former of the study as well as archive material describes the history an Nizhyn noblemans surname whose representatives were contributed in published list.

Віктор ЄМЕЛЬЯНОВ

(Ніжин)

Валентина КУЛИК

(Ніжин)

До історії УАПЦ на Ніжинщині (добірка документів)

На першому Всеукраїнському православному соборі, що відбувся 14–30 жовтня 1921 р. в м. Києві, був закладений фундамент майбутньої діяльності УАПЦ. В цьому приймали участь і представники від Ніжинського повіту:

1. Дмитренко Станіслав, учитель, с. Хими;
2. Костюк П., селянин, м. Ніжин;
3. Крутько А., селянин, містечко Веркіївка;
4. Левчій Іван, учитель, с. Лосинівка;
5. Лінник М., медпрацівник, с. Рівчак;
6. Любченко Микола, селянин, с. Шняківка;
7. Мороз О., учитель, м. Ніжин;
8. Приходько С., урядовець, м. Ніжин;

9. Сорока П., урядовець, м. Ніжин;

10. Суярко Я., учитель, містечко Веркіївка [1].

Нова церква доброзичливо поставилася до радянської влади, про що свідчить, наприклад, вітання Раднаркомові УРСР від київського єпархіального собору УАПЦ, який відбувся у травні 1921 р.: “Собор ухвалив вітати Радянську владу за видання закону про відокремлення церкви від держави, який забезпечує дійсну волю віри в Українській соціалістичній республіці і надає людині можливість порадкувати своїми церковно-релігійними справами так, як вона сама забажає” [2].

З перших днів існування автокефальної церкви в Україні, почалася боротьба за душі вірян між прихильниками УАПЦ й прихильниками московської орієнтації; боротьба йшла дуже жорстко на всіх церковних рівнях. Передусім завдяки цьому ріст автокефальних громад на Ніжинщині йшов дуже повільно. Так, наприклад, у 1924 р. були зареєстровані 19 релігійних громад – і тільки 3 з них автокефальні. Кількість прихожан також була не на користь УАПЦ – 22130 прихильників екзархату проти 4720 автокефалістів [3].

Не кращим був стан справ і безпосередньо в Ніжині. Тут із 11 церков тільки 2 (Благовіщенський собор закритого новою владою чоловічого монастиря та Спасо-Преображенська церква на Новому Місті) належали автокефалістам, які відвідували 205 віруючих [4].

Проте, поступово позиції УАПЦ в Ніжині почали посилюватися, особливо за рахунок селян. Тому було кілька причин. До недавнього часу існувала думка, що основний контингент УАПЦ складало заможне селянство, але архівні дані свідчать зовсім про інше. Наприклад, у 1923 р. з 11 членів Лосинівської автокефальної ради був один тільки заможний селянин, усі інші бідняки і середняки. В 1927 р. в громаді УАПЦ с. Сальне було 1015 парафіян, із них бідняків – 592, середняків – 423 [5]. І подібних прикладів було багато.

Починаючи з 1925 р. посилюється тиск на УАПЦ з боку влади, яка на той час остаточно визначила своє відношення до церкви і релігії: “...вона більш небезпечна для соціальної революції, ніж церква, що визнає наміри Тихона, і плекає нездійснену надію на відбудову монархії” [6].

У хід пішло все: від нацьковування одних віруючих на інших, до прямих звинувачень священників УАПЦ в контрреволюції. В політичному звіті Ніжинського ГПУ за жовтень 1925 р. прямо підкреслювалося: “Спостерігається, що на Ніжинщині базу для петлюрівських елементів є автокефальна [церква – *авт.*], навколо якої помічена концентрація цих елементів”.

Не відставала від чекістів місцева газета “Нове село”, на сторінках якої 16 квітня 1927 р. була опублікована стаття П. Кривеня, де зазначалося таке: “Ось візьмемо українську автокефальну церкву, що вона собою являє? Це організація, яка скручує навколо себе дрібно буржуазні, національно-шовіністичні шари української інтелігенції та куркульства. Хто стає на чолі цієї церкви? Петлюрівці, національно-шовіністичні елементи” [7].

Смертельного удару по УАПЦ наніс провокаційний процес “Спілки визволення України” (СВУ). Він своїм вістрям був спрямований як проти української інтелігенції, так і проти УАПЦ. Після цього в Українській СРР почався розпад її релігійних громад, в т.ч й на Ніжинщині.

Пропонована добірка документів висвітлює історію автокефальної церкви на Ніжинщині від 1921 до 1929 р. Насамперед, це накази Ніжинського повітового виконавчого комітету щодо виконання декрету Раднаркому УСРР від 22.01.1919 р. про відокремленню церкви від держави. З-поміж документів уміщений Статут Українського православного церковного братства членів Української Автокефальної православної церкви (ДХУ), доповідні від релігійних громад на адресу того ж Ніжинського повітового виконавчого комітету, котрі красномовно свідчать про дуже складні відносини між різними релігійними конфесіями на Ніжинщині того часу; протоколи окружних церковних з'їздів духовенства УАПЦ про мирян Ніжинського та Чернігівського округів. Певний інтерес представляє вміщене в добірці документів листування ніжинських священників-автокефалістів із єпископом УАПЦ Олександром Червинським і головою Ніжинської церковної ради Іваном Кісліциним. Завершує добірку повний список священників УАПЦ Ніжинського округу, більшість із яких були репресовані.

Документи подаються у хронологічному порядку, мовою оригіналу, зі збереженням стилістики та лексики оригіналу. Датування чи місце походження документу подається у квадратних дужках у разі його встановлення не за текстом документу (за суміжними документами або за маргінальними написами на документі).

1. Перший Всеукраїнський Православний церковний Собор УАПЦ (1921 р.). – К.–Львів, 1999. – С. 434–435.
2. Просвіта–92. Громадсько-політичний та літературно-мистецький щорічник. – Чернігів, 1992. – С. 49.
3. Там само. – С. 51
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само. – С. 54.

№ 1 – 17 липня 1921 р. – м. Ніжин. – Наказ Ніжинського повітового виконавчого комітету

Приказ Нежинского уездного исполнительного комитета от 17 июля 1921 года.

Выполняя декрет Совнаркома УРСР от 22.01.1919 года об отделении церкви от государства Исполком постановляет:

I.

Церковное имущество: храмы, монастыри, костелы, синагоги и прочие молитвенные дома с инвентарем – являются народным достоянием.

II.

Церковные служащие и представители религиозных культов <...> обязаны в присутствии представителя местной власти составить опись имущества молитвенных домов в трех экземплярах.

III.

Представители культа должны явиться: для города в 10–дневный срок, для сел и местечек – в 3–х недельный, для регистрации общин. Общий срок – месяц со дня опубликования настоящего приказа.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р–61, оп. 2, спр. 552, арк. 7.
Рукопис. Оригінал.

№ 2 – 30 березня 1922 р. – м. Харків. – Інструкція щодо опису церковного майна молитовних будинків

Инструкция по описи церковного имущества молитвенных домов.

Опись должна быть составлена точно, подробно, так чтобы было видно какие предметы имеют историко-художественную ценность, какие предметы имеют материальную ценность, из какого материала они сделаны, размер, вес, стоимость (в золотой валюте), отметить если предмет серебрянный, какого размера на Евангелии серебрянные доски, нет ли на Евангелии какого металла, настольные кресты из какого металла. Отметить особо серебрянные и их вес, пробу. Отдельно медные, сколько весят сосуды. Какой вес имеют серебрянные и золотые ризы. Указать довоенную стоимость каждой из них. Нет ли украшений из драгоценных камней, каких именно. Нет ли серебрянных кадил, позолоченных, их проба, вес и стоимость <...>

г. Харьков

Инспектор НКВД [без підпису]

30 марта 1922 года

Отделение церкви от государства.

<...>

Если договоры заключались до сего времени, то главным образом на очередное слушание с Украинскими Липковскими общинами до начала отчетного квартала в конце его за последний декабрь месяц из 30-ти бывших в округе Липковских общин переменяли ориентацию на Украинскую Автокефальную братства ДХЦ и 3 новых братства чередующиеся со славянскими общинами, имеются и еще заявления на заключение договоров с Украинскими братствами ДХЦ. Таким образом, Липковских общин осталось до 20-ти, и братства ДЦХ с представленными на январь месяц – более 10-ти. Значит, свыше 50-ти % Украинских общин имеются.

В той и другой Славянских общинах группируется реакционно-настроенные элементы в свое время предававшие коммунистов на казнь белогвардейцев, бывшие кулачество (хлеборобы) ведшие борьбу со всеми новыми революционными течениями, во главе с бывшими волосными старшинами (м. Кобыжча). Конфликты еще не разрешены, но серьезного собой нечего не представляют., т.к. население к подбору такого элемента относиться не доверчиво и в религиозном отношении безразлично в лучшем случае.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 971, арк. 90.
Рукопис. Оригінал.

№ 3 – [1925 р.] – с. Рівчак Ніжинського округу. – Заява священника Калашникова УАПЦ с. Рівчак до Ніжинського окружного виконавчого комітету про утиски з боку парафіян РПЦ

Я состою священником 37 лет <...> и прожил в Ровчаке 36 лет, и не имел ни каких неприятностей, а во время революции меня не осуждали и не обвиняли.

В прошлом году фельдшер Линник и учитель Колесник внесли в мой приход украинское религиозное течение с митрополитом Липковским и народ разошелся на два враждебных лагеря. Партия, которая осталась при старом духовенстве потребовала от меня, чтобы я остановился при ней и по совести я должен был остаться в Ровчаке. С этих пор посыпались на меня непри-

ятности: два раза меня выбрасывали из дома, выкручивали ноги у моего кабана <...> Предложили мне ждаты заявление о выселении из дома <...> Но я остался проживать в моем доме. У меня совсем недавно выбили два окна. Местные власти, желая разместить в моем доме амбулаторию, потребовали моего выселения. Было проведено собрание жителей села, на котором было принято решение о моем выселении. Утром того же дня Дятерь (председатель сельсовета) дал мне слово, что три дня не тронут меня. Я поехал на тресту, а в это время Кухар с фельдшером Линником и с толпой в 50 человек напали на мой дом, взломали замки и выкинули все мое имущество во двор и в холодный коридор, где я поселился, не ведая, что будет. Я прошу дать мне маленькую комнату.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 304, арк. 26.
Рукопис. Оригінал.

№ 4 – [1925 р.] – м. Ніжин. – Обіжник Ніжинського окружного виконавчого комітету до відділення ДПУ в Ніжині щодо конфронтації громад УАПЦ і РПЦ в с. Рівчак

НАЧАЛЬНИКУ НЕЖИНСКОГО ГПУ

Сов[ершенно] Секретно

Окружной админотдел предлагает совершенно секретно наблюдать за действиями общины автокефалистов в селе Талалаевка, так как по имеющимся сведениям члены этой общины действуют несогласно с декретом по отделению церкви от государства. В случае подтверждения этих данных общину распустить.

[без підпису]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 304, арк. 26.
Рукопис. Оригінал.

№ 5 – 1925 р. – с. Річак Ніжинського округу. – Из заява Ради Спасо-Преображенської громади УАПЦ до адміністративного відділу Ніжинського окружного виконавчого комітету про утиски з боку парафіян РПЦ

В административный отдел
Нежинского Окрисполкома
Совета Спасо-Преображенской
Украинской Автокефальной общины.

ЗАЯВЛЕНИЕ

<...>

Священник Тимошевский и его соратники, принадлежавшие к славянской Тихоновской общине, весьма враждебно относятся к нам своими действиями, которые дошли до самого пред-

ела. Ими разбиваются камнями стекла, взламываются замки, забрасываются грязью стены церкви, а наш сторож подвергается с их стороны всевозможным преследованиями <...>

Ніжин, 1925 рік
[без підпису]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 304, арк. 26.
Рукопис. Оригінал.

№ 6 – [1925 р.] – м. Ніжин. – Статут Українського православного братства членів УАПЦ

СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ З (ДХЦ).

I. МЕТА БРАТСТВА

Братство має на меті:

а) утворення нової правдивої христової церкви працюючих, відповідно культурному розвитку людності, шляхом здійснення заповітів Хреста;

б) знищення державних кайданів - релігійної темряви, розглядаючи соціальну революцію під проводом Робітничо-Селянської влади, як історично-необхідний етап в культурному розвитку людності.

Братство розуміє сучасне відродження церкви, як течію загально-визвольного руху в сфері релігійного життя працюючих.

II. ЗАВДАННЯ БРАТСТВА

Братство виконуючи заповіді Хреста прагне до здійснення їх членами братства в побожному братерському житті.

Братство проводить широку благодійну діяльність, як серед членів братства, так і в загалі серед працюючих людності без різниці в надіях або віри.

Братство дбає про широку релігійну свідомість своїх членів, яка повинна дати правдивий філософський та релігійний світогляд, відповідний культурному розвитку людності, а також поширює науково-релігійну свідомість і взагалі серед своїх членів церкви.

Братство приймає діяльну участь в творчому релігійному житті людності на культурному ґрунті.

Братство проводить в життя ідею відродження Діяльності Христової Церкви, поширюючи серед віруючих коло своєї організації. Братство допомагає відродженню церкви, неухитно проводячи в церковне життя:

а) Всенародно-соборноправний церковний устрій і автокефальність УАПЦ;

б) відправну службу божій проповідництвом і виконанням потреб на різній мові віруючих;

в) принципи державного матеріального відродження віруючої людності і глибокої реформи по всіх галузях і життя;

г) відокремлення церкви від держави.

Братство має право проводити церковно-організаційну працю, проводити диспути і скликати з'їзди і конференції релігійного змісту в межах Ніжинської округи з відома Губ і Окрвиконкома, і під контролем місцевої адміністрації.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 984, арк. 17.
Рукопис. Оригінал.

№ 7 – [січень 1926 р.] – містечко Вертіївка Ніжинського округу. – Заява Ніжинському окружному прокурору від громади Николаївської церкви РПЦ містечка Вертіївка про конфронтацію з парафіянами УАПЦ

Нежинскому Окружному Прокурору
от религиозной общины
Николаевской церкви
пос. Вертиевка

ЗАЯВЛЕНИЕ

26 декабря прошлого 1925 года Автокефалисты (ДХЦ) в числе не более 40 душ Украинизировали Николаевскую церковь и 27 декабря того же года Совершили в ней Молитвенное богослужение, нас лишили всего этого (более 3000 человек), чем и обострили положение настоящего дела до такой степени, что 3-го сего января по окончанию ими утреннего моления в церкви произошли беспорядки. Они начались со стороны Автокефалистов. Председатель церковной рады Федор Колесник первый ударил женщину из числа членов общины Настасью Самойленко, отчего и произошли дальнейшие беспорядки, окончившиеся тем, что к обедне Богослужение не состоялось. Составлявшие особый протокол о привлечении к ответственности, по указанию автокефалистов, задержали несколько человек совершенно невинных. Вследствие чего покорнейше прошу Вашего распоряжения об установлении в нашем приходе надлежащего порядка в богослужении и освобождения от наказания невинных людей нашей общины.

[40 підписів]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 896, арк. 54.
Рукопис. Оригінал.

№ 8 – [березень (квітень) 1926 р.] – містечко Ічня Ніжинського округу. – Акт, складений громадою Воскресенської церкви УАПЦ містечка Ічні про утиски з боку парафіян РПЦ

АКТ

Українська автокефальна Воскресенська община братерства Діяльно-Христової церкви м. Ічня Ніжинського Округа до цього часу зовсім не допускається Слов'янами тихонівцями до користування Храмом, та церковним майном, не відправляє служб церковних і не має змоги виконувати релігійні обряди. 27 березня 1926 року голова автокефальної частини Василь Ша-

повал звернувся до замісника Ічнянського Райвику та Городянського, який відібрав ключі у слов'ян і передав Шаповалу з проханням призначити представників від влади для перевірки церковного майна. Тов. Городій задовольнив це прохання і передав йому документи. На перевірці один представник Слов'янської общини Салаша, але до перевірки майна приступити не змогли, бо ключі від Храму були у скарбника Слов'янської общини, який зовсім не з'явився. В той же час зібралося 2–3 десятки жінок-слов'янок, які підняли крик, глузували та загрожували. Одна навіть декілька разів ударила в дзвін на гвалт. Ясно, що при таких умовах, ми не мали змоги не тільки прийняти майно церкви, але навіть зайти до Храму. Громадянин Городній був свідком всього цього бешкету і прислав для порядку міліціонерів, але їх присутність не внесла спокою. Тоді голова української общини гр. Шаповал рахуючись з утворенним Становищем, по розпорядженню замісника Равику гр. Городянського, здав під розписку ключі від церкви представнику влади. На другий день голова української общини з представником від общини, звернувся з проханням до цього представника влади скласти акт, але він відмовився це зробити, заявивши, що не бажає втручатися в церковні справи.

Голова Української общини Шаповалов.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 905, арк. 10.
Рукопис. Оригінал.

№ 9 – [березень (квітень) 1926 р.] – містечко Ічня Ніжинського округу – Із заяви громади Воскресенської церкви РПЦ про конфлікт щодо користування приміщенням храму

Председателю Нежинского
Окрисполкома
от Славянской общины
г. Ични в количестве 2 тыс. человек,
членов Воскресенской церкви

ЗАЯВЛЕНИЕ

<...>

Наша община осталась без религиозных обрядов во время Великого поста, за исключением первой недели... Ключи от церкви были забраны Начальником милиции и по просьбе женщин отданы под расписку им, у которых они находятся. Это повлекло к самым печальным последствиям. В праздник, украинская община пыталась вломиться в Храм, но ее туда не допускали другие. Вмешались милиция для того, чтобы сломать замки. послышался колокольный звон и милиция открыла стрельбу.

[без підпису]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 905, арк. 167.
Рукопис. Оригінал.

№ 10 – 12 квітня 1926 р. – містечко Ічня Ніжинського округу. – Акт, складений заступником голови Ічнянської селищної ради про міжконфесійний конфлікт навколо користування приміщенням Воскресенської церкви

АКТ

1926 року, 12 квітня, Я, заступник голови Ічнянської селищної ради Мераскиєв, в присутності секретаря ради тов. Грищенка... склав акт в слідуючому: сього числа, коло Воскресенської церкви (м. Ічня) зібралось багато людей, які підняли страшенний галас і врешті почали дзвонити “гвалт”, чим гвалтували все населення м. Ічня. Прибувши сюди міліція запропонувала перестати дзвонити і розійтись, але маса не розійшлася і дзвонити продовжувала. Маса зібраних була слов'янсько-релігійної общини, яка по соціальному походженню була непнівсько-торгівельна. Дзвонили Яків Рошкін, Нагірний Юхим і Хома Тарасенко.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 905, арк. 169.
Рукопис. Оригінал.

№ 11 – 19 червня 1926 р. – м. Харків. – Обіжник адміністративного відділу НКВС УСРР до Ніжинського оружного адміністративного відділу НКВС УСРР щодо міжконфесійного конфлікту в містечку Вертіївка

До Нніжинського
окрадмінвідділу
НКВС України

м. Харків

19.06.1926 р.

Розглянувши заяву уповноважених груп старослов'ян м.Вертіївки, що раніше користувалися місцевою Миколаївською церквою, а тепер клопочеться про надання їй права користування цією церквою і надалі. НКВС приймаючи до уваги, що 50-ю старослов'янською громадою порушений пункт “6”, статті і умови (припущені бешкетування, що спричинились до порушення громадського ладу і спокою) користуючись своїм обіжником з 15/ХІІ–1925 року за частиною 175, пропоную Вам сповістити подавців заяви, що він не бачить підстав для задоволення цього їх клопотання і визнає за необхідне передати церков в цілковите користування громадян, в даному разі – громаді ДЦХ.

Нач. Адмінвідділу НКВС Невський.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 896, арк. 63.
Рукопис. Оригінал.

№ 12 – [1926 р.] – м. Ніжин. – Протокол засідання антирелігійної комісії агітпропу Ніжинського окружного комітету КП(б)У

сов[ершенно] секретно

ПРОТОКОЛ

засідання Антирелигиозной комиссии агитпропа Нжинского окрпаркома с участием: завагитпропом тов. Кривня, и председателей: от нежинского окрадминотдела тов. Скорова, ГПУ тов. Чехова, окротделения культтов тов. Лютого и нацмена тов. Мамина.

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

председатель Кривень.
секретарь Лютый.

Повестка дня:

1) Информационный доклад об Укр[аинском] автокефальном религиозном движении в Округе и Украинское братство ДХЦ.

2) Текущие дела: Постановление еврейской беспартийной конференции, с просьбой ходатайства о закрытии двух еврейских синагог _____ [так у документі – *авт.*].

Слушали: І. Доклад тов. Чехова. Говорит, что ввиду вполне определенной и установленной связи Липковского Украинского автокефального религиозного движения с заграничными руководящими контрреволюционными центрами, для чего некоторые высшие деятели (как Чеховский и др.) этого церковного движения, были за границей, – необходимо содействовать организации религиозного течения т.и. “Объединять братства ДХЦ”.

На Нежинщине в г. Кобыжчи, находятся уполномоченный этого братства, епископ Ширий М. и др., которые организуют окружной центр управления этого Украинского церковного течения “Осередок Братства ДХЦ”, имеющего в своей деятельности не руководствоваться заграничным движением.

Постановили: Доклад тов. ЧЕХОВА – принять к сведению. Админотделу принять меры к оказанию содействия течению ДХЦ.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 2, спр. 702, арк. 18.
Рукопис. Оригінал.

№ 13 – [грудень 1926 р.] – [м. Ніжин]. – Лист ніжинського священника УАПЦ до єпископа Чернігівсько-Ніжинського Олександра Червінського щодо конфлікту навколо користування приміщенням Воскресенської церкви в містечку Ічня

6.XII мені прийшлося бути в м. Ічні на Ніжинщині, в справі вишукування диригента до Черкаської Кафедральної церкви.

Зайшовши в Воскресенський П'ятипрестольний Храм, який поряд з Успенським, почув поминані Найсвітлішого отця Василя, Митрополита Всієї України... Це правив о. Володимир Брайковський... Після служби, на трапезі з'ясувалося, що Статут парафії зареєстрований таємно, як ДХЦ.

Священник заявив: “Я рішучий ворог ДХЦ і при першій нагоді зареєструю Статут на УАПЦ”. Така думка панує в усьому їхньому куці Українських парафій.

[підпис нерозбірливий]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 2, спр. 401, арк. 15.
Рукопис. Оригінал.

№ 14 – [22–23 грудня 1926 р.] – м. Ніжин. – Протокол окружного церковного з'їзду духовенства УАПЦ і мирян Ніжинської та Чернігівської округи

На з'їзд прибуло представників-священників – 20; д'яконів – 1, мирян – 24.

Крім того прибув від ВПРЦ (голова ВПРЦ) представник – всечесний отець Петро Рамоданів, архієпископ чернігівський Всечесний о. Олександр Червінський і Все чесний о. Володимир Самборський.

Перед відкриттям з'їзду протерей о. Андрій Улянюк відслужив молебень, після чого голова ВПЦР єпископ Петро Ромоданов сказав привітальне слово від імені найчеснішого о. Василя Митрополита Київського по всій Україні. О п'ятій годині вечора – Всечесний о. Олександр Червінський, в присутності представників влади, відкрив з'їзд і пропонував зборам обрати президіям з'їзду <...>.

Після обрання президії, головою зборів була зачитана повістка денна, а саме:

- № 1. Доповідь про життя УАПЦ.
2. Доповідь з місць.
3. Церковна організація округу.
4. Фінансова справа і обрання окремої церковної ради.
5. Обрання окружного Єпископа.
6. Справа об'єднання парафій ДХЦ зі УАПЦ.

По першому питанню повістки з доповіддю виступив (про питання УАПЦ) голова ВПЦР єпископ Петро Ромоданов...

29 грудня, о 9 годині ранку, з'їзд розпочав свою роботу <...>.

Доповідачем від Івангородського району виступив священник о. Іван Плющ, який зазначив, що питання парафій Івангородського району незадовільне, особливо з боку фінансового. Про питання парафій Лосинівського району доповів священник Глотка, який зазначив, що життя парафій Лосинівського та Макіївського районів задовільне. Про Галицький район доповів єпископ Олександр Червінський, який недавно повернувся з цього району, зазначивши, що Галицький район складається з трьох парафій, з яких дві відходять до Полтавщини, останню парафію – Галицьку пропонував прилучити до одного із районів Лосинівського або Макіївського по бажанню самої Галицької парафії. Від Кобижчанського району представників не було. Від Н. Хасанського району доповідь зробив о. Савело, який зазначив, що в районі благовісника фактично нема, і прохав про прилучення Н. Басані до одного із сусідніх районів. Про Ніжинський район і про стан парафій в самому Ніжині зробив доповідь єпископ Червінський, який зазначив, що за часи його перебування в Ніжинській кафедрі, спочатку справа була налагоджена, але з приїздом до Ніжина єпископа Ширая, який пішов до ДХЦ, вкупі з бувши в той час настоятелем Спаської церкви священником Поновиченком, перевів Спаську парафію на статут ДХЦ, завдяки чому парафія занепала і він залишився в Ніжині без кафедрального храму. Довелося переїхати до Глухова. Після цього була зачитана заява групи парафіян Спаської парафії, в якій були зазначені хиби, що шкодять нормальному життю парафії із прагненням їх усунути. Про Носівський район доповідав священник Павло Крільченко, який зазначив про сумний стан цього району. Доповідь по Чернігівському округу зробив Архієпископ Іван Павловський, який зазначив, що в Чернігівській окрузі парафій тільки чотири, але всі вони стали і цілком свідомо ставляться до справи УАПЦ. Третім питанням було про об'єднання парафій і священників ДХЦ. Після всебічного обміркування цієї справи ухвалили приєднатися до ухвалин великих Покровських зборів. Далі єпископ Олександр Червінський пропонував аби збори виявили тут зараз, хто з представників лічить себе до складу ДХЦ або до УАПЦ. При перевірці виявилось, що із 23 парафій зареєстровано по статуту УАПЦ 18 і 5 по статуту ДХЦ, священників 20 до УАПЦ, а до ДХЦ – 2. Після цього були прийняті резолюції: визначити розвиток церковного життя... відповідаючим основним завданням УАПЦ і висловити свою підтримку ВПЦР в її праці, що накреслили великі Покровські збори і покласти надію на остаточне оздоровлення церкви в недалекому майбутньому. По доповідям з місць про життя Ніжинської Округової церкви виявився її сумний занепад:

1. В відсутності постійного духовного керівника.
2. Керуючого окружного органу.

3. Зв'язку між парафіями.
4. Не виконанню своїх обов'язків, щодо вищих керуючих органів.
5. Відсутність ідеологічної і беручи це все до уваги церковний собор Ніжинщини ухвалив:
 - а) обрати постійного духовного керівника єпископа;
 - б) обрати про це здатну округову раду;
 - в) утвердити інститут округових та районних благовісників;
 - г) доручити церковній раді перевести статут парафій до їх належності УАПЦ <...>.

Після цього була вибрана президія Ніжинської окрцереди із 5 чоловік. Голова мирян м. Ніжина К.І. Мороз, заступником голови мирян І.М. Огородник, секретарем настоятель Спаської парафії і членами – брат Іван Шепель і Федір Ухо, кандидатом Я. Івашенко. Єпископом Ніжинської та Чернігівської округи був обраний одногослоно Олександр Червінський.

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 2, спр. 367, арк. 10.
Рукопис. Оригінал.

№ 15 – 12 лютого 1927 р. – с. Рудьківка Ніжинського округу. – Лист священника УАПЦ Корецького з с. Рудьківки до єпископа УАПЦ Ніжинського та Чернігівського Олександра Червінського

Всечесний о. Олександр

Недавно їздив до Вас від Рудьківської релігійної громади представник з тією метою, щоб налагодити нормальні стосунки. Ті непорозуміння, що склалася по відношенню до нашої Рудьківської церкви, повністю можна віднести до ДХЦ, бо багато церков Ніжинщини було під впливом такої <...> Треба відзначити, що наша Рудьківська церква була певною Українською парафією, тобто церквою і всякі соуси або примішки ДХЦ, або сьогоднішні подібні групування, не можуть вплинути на її діяльність або життя. Це по-перше. По-друге, ваша релігійна громада стала рахуватися офіційно як представниця угруповання ДХЦ.

Це сталося від того, що цього вимагали обставини тогочасного життя, бо наша парафія не рахувалася на протязі двох місяців, релігійно-юридичною одиницею і не мала права на існування. Крім того, наша церква не мала будь-яких зв'язків, ні моральних, ні адміністративних з групою ДХЦ в цілому (крім окремих представників). Це все я сповів лише тільки про свою парафію. Що торкається мене як священника, то я абсолютно не маю ніяких зносин із ДХЦ <...>

Рудьківська церква давно вже чекає Вашого Пасторського голосу і заклику до лона Єдиної Православної Автокефальної Української церкви.

12 лютого 1927 року
[підпис]

Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
Ф. Р-61, оп. 1, спр. 1133, арк. 2.
Рукопис. Оригінал.

закінчення в наступному випуску серії “Ніжинознавчі студії”

Максим ПОТАПЕНКО
(Ніжин)

“Живі заздрять мертвим”. До історії єврейського погрому в Ніжині у 1919 р.

Однією з маловідомих сторінок історії Ніжина в добу революційних змагань 1917–1920 років досі лишається єврейський погром, що був влаштований бійцями Добровольчої армії А.І. Денікіна наприкінці літа 1919 р. Увазі читачів пропонуються 3 документи, які проливають світло на цю подію. Перші два з них – це унікальні задокументовані усні свідчення сучасників. Походження свідчень Х. Гофмана, вміщених у найбільш фундаментальному спеціальному дослідженні І. Шехтмана “Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.” [1], достеменно не з’ясовані. Їх використання провідним співробітником Східноєврейського історичного архіву дає підстави припускати, що ці документи належать до корпусу документів Редакційної колегії зі збирання й публікації матеріалів про погроми в Україні, яка діяла в Києві. Автором свідчень, швидше за все, був уповноважений діяч одного з єврейських громадських товариств, які займалися розслідуванням злочинів Добровольчої армії. Емоційність викладення матеріалу й плутання у вживанні минулого й теперішнього часу дають підстави говорити, що автор якщо не постійно проживав у Ніжині, то принаймні перебував у місті під час погрому й був його очевидцем. Достеменно відомо, що анонімні свідчення “християнина Х.” належать мешканцю Ніжина. Їх цитування у праці “Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине” [2] дає підстави припускати, що зафіксовані вони були Центральним комітетом допомоги постраждалим від погромів при Російському Червоному Хресті в Києві. В ньому певний час автор названого дослідження С. Гусев-Оренбурзький працював і активно використовував матеріали цієї установи, виконуючи видавниче замовлення “Союзу відродження Росії”. Нарешті, третій документ є одним із небагатьох офіційних розпоряджень місцевої адміністрації Добровольчої армії, що проливає світло на її ставлення до “єврейського питання”. Він – як і свідчення Х. Гофмана – був уведений до наукового обігу І. Шехтманом. Останній у згаданій праці цитує уривчасто також свідчення Л.Л. Сімкіна (гласного Ніжинської міської думи), які були зафіксовані Центральним комітетом допомоги постраждалим від погромів при Російському Червоному Хресті в Києві [3].

Зазначимо, що оригінали всіх цих документів є якщо не втраченими, то малодоступними для вітчизняних дослідників. Справа в тім, що вони зберігалися у Східноєврейському історичному архіві в Берліні, який постав як результат реорганізації евакуйованої з Києва у 1921 р. Редакційної колегії зі збирання й публікації матеріалів про погроми в Україні. У 1933 р. після приходу до влади в Німеччині нацистів матеріали архіву були вивезені до Вільно та Парижа. Перша частина архіву була знищена німцями в 1942 р., друга – переправлена до Нью-Йорка, де нині зберігається в колекції І. Черіковера в архіві Інституту вищих єврейських досліджень. У котрій із цих двох частин зберігалися (чи зберігаються донині) документи про ніжинський погром достеменно невідомо [4].

І. Шехтман оприлюднив свідчення Х. Гофмана зі значними скороченнями. Частину документу (друкується у квадратних дужках) вдалося відновити за текстом його до-

слідження. Водночас, С. Гусєв-Оренбурзький у своїй праці під заголовком “Ніжинський погром” наводить переказ свідчення анонімного “християнина Х.” Співставлення тексту з фрагментами цитат оригіналу цих свідчень у І. Шехтмана дають підстави твердити, що сюжет і структура переказу автентичні. Безперечно, суб’єктивність і тенденційність свідчень, їх скорочення й авторське тлумачення названими дослідниками за відсутності оригіналів гостро піднімає питання про достовірність уміщеної в них інформації. Остаточної відповіді наразі немає. Дається взнаки брак достовірних архівних документів. Зазначимо лише, що наведені матеріали не мають у середині чи між собою сюжетних конфліктів викладу подій, окрім того – не суперечать іншим мемуарним свідченням доби.

Аналіз зазначених матеріалів свідчить, що описані в них події відбулися у період найбільшого піднесення погромної практики Добровольчої армії (серпень–вересень 1919 р.), коли “вбивства, гвалтування й тортури виростають у самостійні форми погрому, а грабїж набуває виключно руйнівного характеру” [5]. Насилля білогвардійців над єврейським населенням Ніжина розпочалося відразу після вступу їх передових частин до міста 28 серпня 1919 р. і спершу було “тихим погромом”. Для місцевих євреїв такий розвиток подій був неочікуваним, адже вони покладали на Добровольчу армію сподівання на припинення червоного терору й установлення порядку та законності. Приводом до активних погромних дій стають поширені бійцями Добровольчої армії чутки, що під час боїв із партизанським загоном М.Г. Кропивянського “євреї стріляли в них із будинків” і “кидали в козаків запалені лампи”.

У встановленні часу пікової фази цього єврейського погрому в Ніжині наведені свідчення суперечливі: за Х. Гофманом вони відбувалися 30–31 серпня, за свідченнями “християнина Х.” – 2–3 вересня. Докладність Х. Гофмана у відновленні хронології погрому не дає підстав для сумніву щодо правдивості його свідчень. Також обидва свідчення розходяться у визначенні кількості загиблих (Х. Гофман згадує про 40–45 вбитих, “християнин Х.” – про більш, ніж сотню). Остання цифра, ймовірно, є завищеною, або ж об’єднує вбитих під час погрому та померлих пізніше від поранень. Показово, що сам С. Гусєв-Оренбурзький, який активно використав свідчення “християнина Х.”, не включив Ніжин до переліку міст, у яких кількість убитих перевищувала 100 осіб [6]. Обидва свідка – щоб підкреслити етнорелігійний характер погрому – наголошують на тому, що серед загиблих був авторитетний рабин Хейн.

Після завершення двох днів активного погрому безчинства у місті принаймні продовжувалися. Про це свідчить наказ начальника гарнізону Ніжина від 12 вересня 1919 р., яким у місті запроваджувалися розстріли без слідства всіх самоуправників. Наступного дня, тобто 13 вересня, професор місцевого інституту Іван Турцевич занотував у щоденнику, що грабунки в місті продовжувалися [7]. Від них потерпало і неєврейське населення, яке, незважаючи на давні вкорінені антисемітські настрої, засуджувало жорстокість білогвардійців і вимагало припинення погрому. Особливо вагомим підтвердженням осуду дій білогвардійців з боку неєврейського населення міста у обох свідченнях виступають дії православного духовенства, яке переховувало євреїв й очолило делегацію з вимогами поновлення порядку в місті. Ніжинські священики при цьому почасти ризикували життям. Наприклад, настоятель ніжинського Миколаївського собору Георгій Спаський переховував у своєму будинку 30 єврейських родин і врятував їх від п’ятих білогвардійців, не пустивши погромників на поріг [8].

Важливим чинником розгортання погрому в Ніжині був антисемітизм військового керівництва частин Добровольчої армії. Проте, він не був самостійним ідеологічним постулатом, тісно переплітаючись з лютою ненавистю до більшовиків, – терміни “єврей” і “більшовик” тоді фактично вживалися як синоніми. Наприклад, у Ніжині на вимогу одного з військових керівників білогвардійців (начальника бронепотягу “Витязь”) із зали засідань міської думи були виведені всі євреї, в тому числі й гласні (за сучасною термінологією – депутати). Також комендатура Ніжина не докладала особливих зусиль для придушення безчинств і покарання учасників погрому. Більше того, її провід, зняв із себе всю відповідальність у цій справі, звинувачуючи “наймитів Троцьких–Бронштейнів, Нехамкесів й інших діячів так званої “робітничо-селянської влади” в організації провокацій для підризу авторитету Добровольчої армії серед місцевого населення. Вочевидь, давалася взнаки безсилля у боротьбі з доволі потужним підпіллям більшовиків і червоними партизанськими загонами в околицях Ніжина. Бійці Добровольчої армії вміло використовували цей “антисемітизм–антибільшовизм” свого керівництва. Не виключено, що поширені ними чутки про “єврейську стрілянину” під час відсічі нападу партизанського загону М.Г. Кропивянського накладалися на оперативні повідомлення про допоміжні диверсії більшовицького підпілля в місті. Принаймні одна з київських газет, описуючи погром у Ніжині, наголошувала: “защищавшие город добровольческие войска во время движения по улицам подверглись обстрелу из домов и засад, – по всей вероятности скрывшимися в городе большевиками. Немедленно родился провокационный слух, что стреляли еврей” [9].

У цілому ж, матеріали, що висвітлюють єврейський погром у Ніжині 1919 року, яскраво ілюструють погромну практику білогвардійців. Керівництво Добровольчої армії у такий спосіб вирішувало два завдання: по-перше, реалізувало постулат боротьби з більшовизмом, по-друге, підтримувало боєздатність військових частин, для яких “право на погром” захопленого населеного пункту протягом перших 24–48 годин було неписаним законом. Наприклад, у Ніжині комендант був призначений лише наступного дня після встановлення контролю над містом. Як слушно зауважує Дж. Кліер, для особового складу бойових частин Добровольчої армії єврейські погроми були не тільки “породженням ідеології” – вони, швидше за все, ставали способом наживи та задоволення вкоріненої з 1914–1915 р. звички до насилля над частиною цивільного населення (тобто євреями), яке в їх свідомості було поза законом, – а отже й не захищалося ним [10]. Недарма обидва свідки відмічають не лише вбивства євреїв Ніжина, але й методичні пограбування, які обумовили повне розорення, масові зґвалтування жінок і тортури. Інтереси військового керівництва та бійців Добровольчої армії в купі породжували злагоджений механізм організації погрому із звинуваченням євреїв у більшовизмі, поширенням чуток про “єврейську стрілянину”, контрибуціями, тортурами, гвалтуваннями і вбивствами.

-
1. *Шехтман И.* Погромы Добровольческой армии на Украине. К истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг. – Берлин, 1932. – 385 с.
 2. *Гусев-Оренбургский С.* Багровая книга. Погромы 1919–1920 гг. на Украине. – Нью-Йорк, 1983. – 252 с.
 3. *Шехтман И.* Вказана праця. – С. 88.
 4. *Mohrer F., Web M.* Guide to the YIVO archives. – New York, 1998. – P. XVII.
 5. *Шехтман И.* Вказана праця. – С. 34.

6. *Гусев-Оренбургский С.* Вказана праця. – С. 18.
7. *Турцевич И.Г.* Дневник // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 2: Історико-культурологічний збірник / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С. 129.
8. *І.Г. Спаський (1904–1990).* Від упорядників // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 1: Історико-культурологічний збірник / Ніжинська міська організація УТОПК, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. Вип. 1 (4). – Ніжин, 2005. – № 1 (4). – С. 124–125.
9. [О погроме в Нежине] // Объединение. – 1919. – № 7. – С. 3.
10. *Клиер Дж.* Казаки и погромы. Чем отличались “военные” погромы? // Мировой кризис 1914–1920 годов и судьбы восточноевропейского еврейства. – М., 2005. – С. 64.

Погром в Нежине (Черниговской губ.) (27–го августа 1919). Из доклада обследователя Х. Гофмана

опубліковано:

Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине.
К истории антисемитизма на Украине в 1919 – 1920 гг.
Берлин, 1932. – С.323–326.

[В период власти большевиков Нежин очутился под гнетом Чeka. Особенно страдало от этого гнета еврейское население. Ни один еврейский дом не избежал обыска. Много еврейского добра было забрано и распродано. Можно сказать, что всю наложенную контрибуцию уплатили евреи. Много евреев томилось в тюрьмах в качестве заложников; среди них был также нежинский раввин Хейн, пользовавшийся симпатиями всего населения... Одним словом, еврейское население сильно страдало от большевистского режима и нетерпеливо ожидало освобождения Нежина от большевиков.] После занятия добровольцами Харькова еврейское население следило за их быстрым продвижением вперед и ждало с нетерпением вступления добровольцев в Нежин. И желанный момент наступил. В четверг, 27–го августа, большевики оставили Нежин. Еврейское население стало ждать занятия города добровольцами. Эксцессов со стороны добровольцев никто не ждал; была уверенность, что добровольцы идут под лозунгом водворения порядка и освобождения населения от большевиков... В пятницу, 28–го августа, добровольческий бронепоезд «Витязь» занял станцию Нежин. Сразу же по городу рассеялись группы добровольцев по 2-3 человека; они заходили во все магазины золотых изделий, забирали все и, угрожая расстрелом, требовали денег. Еврейское население думало и даже верило, что это лишь случайные эксцессы, и что как только в городе появится власть, они прекратятся. Часам к 12 в городе появилось много новых групп, – кто на дрожках, кто пешком; эти последние стали обходить еврейские квартиры и требовать денег. В случае, когда денег не оказывалось, они давали 10-15 минут времени, чтобы эти деньги достать, а не то грозили расстрелом. Тут евреи поняли серьезность положения. Все же они надеялись, что грабеж скоро будет приостановлен, так как начальник бронепоезда “Витязь”, занявшего Нежин, как раз в это время прибыл в Городскую Думу и отдал этой последней распоряжение собраться, что и было исполнено. Городским головой был избран г. Талпа вместо убитого большевиками г. Мельникова. Открывая заседание Думы, голова заявил от имени начальника, что все евреи, присутствующие в зале среди публики, и даже еврей-гласные, которые только что принимали участие в выборах, должны оставить зал... У дверей была поставлена стража, не пропускавшая евреев в зал заседания.

<...>

Когда стало известно, что даже еврейские гласные лишены были права участвовать в заседании Думы, евреи поняли, что обманулись в своих надеждах. С опущенными головами, униженные, подавленные, в страхе за будущее, поплелись они – каждый к себе домой. Между тем эксцессы приняли широкие размеры.

<...>

В пятницу, как и в четверг, солдаты продолжали ходить из дома в дом, забирая деньги и драгоценности. В 9 часов вечера была брошена бомба в синагогу: взрывом были выбиты все стекла и разрушен пол. Это усилило панику среди евреев.

Положение становилось отчаянным. Два дня, как идут грабежи, и нет власти, которая могла бы остановить их. Фактически в течение двух дней даже не было коменданта. В субботу, 29-го августа стало известно, что комендант уже назначен. Пост этот занял корнет Рутковский. Несмотря на присутствие официальной власти, грабежи продолжались в субботу и в воскресенье, как и в первые дни. В воскресенье обратился к коменданту с просьбой о помощи раввин Хейн, но определенного ответа он не получил. Так продолжалось до 4 часов дня в воскресенье.

В воскресенье, в 4 часа дня, неожиданно в городе послышалась стрельба. Еврейское население, не зная, что происходит и кто стреляет, чувствовало приближение чего-то страшного, что должно обрушиться над ним. Войско, находившееся в городе, и расквартированное во многих домах, сразу ушло из города. Слышна была стрельба из пушек, пулеметов и ружей. Несколько снарядов попало в город. С кем происходило сражение, никто не знал, пока некоторые добровольцы не вернулись в город и не рассказали, что это было нападение отряда известного большевистского полкового командира Крапивянского (христианин).

<...>

Но добровольцы скоро вернулись обратно в город и заявили, что евреи стреляли в них из домов, и, не производя никакого расследования, они сразу же стали убивать евреев. Нечто страшное произошло в эту ночь. Никакая фантазия не может представить себе такой дикой расправы. Как разъяренные звери, солдаты ворвались в еврейские дома. Оттуда понеслись крики, стоны, плач, истерические вопли женщин. Одновременно с этим послышалась стрельба. Всю ночь были слышны крики и выстрелы. Каждый крик и каждый выстрел – еще один убитый еврей. Крики, мольбы женщин о том, чтобы их лучше убили, борьба до последней минуты <...> Много женщин было изнасиловано, даже маленьких девочек 8–10 лет эти кровожадные звери не пощадили. Томительно долго тянулась эта страшная ночь. Те, кто сидели в домах в ожидании своей участи, молили Бога, чтобы кончилась скорее эта кошмарная ночь, но это не помогло: долго, долго тянулась она, и каждая минута приносила все новые и новые жертвы. Наконец, эта ужасная ночь прошла, но и день не принес ничего лучшего.

<...>

В понедельник в течение целого дня солдаты продолжали свою ночную работу. Много трупов валялось на улицах – собаки их грызли. Евреи на улицах не показывались.

Следует отметить, что христианское население, всегда настроенное против евреев, – даже оно на сей раз не могло вынести этих ужасов, и укрывало евреев в церквях, домах, послало делегацию в главе с духовенством с просьбой остановить убийства и грабежи.

Во вторник, 1 сентября, по городу был расклеен приказ нового коменданта Кузнецова немедленно прекратить погром и насилия под угрозой военно-полевого суда. Вопреки приказу, весь вторник продолжали грабить то, что осталось от прежнего грабежа, а осталось уже очень мало. Все награбленное вывозилось на подводах; то, что нельзя было вывезти, уничтожали. Во всем городе уцелело не более 10-15 домов. Убитых насчитывают человек 40-45, среди них известный духовный раввин Хейн, который все время скрывался от большевиков и только за несколько дней до прихода добровольцев вернулся в Нежин. Его смерть глубоко поразила население Нежина и других городов. Имеется около 100 раненных, среди них есть тяжело раненные. Многие остались со следами шомполов на спине. Много изнасилованных женщин.

<...>

Все забрано и уничтожено, не осталось никаких средств к жизни. Живые завидуют мертвым...

29/IX/1919.

Нежинский погром

опубліковано:

Гусев-Оренбургский С. Багровая книга. Погромы 1919 – 1920 гг. на Украине. Нью-Йорк, 1983. – С. 195–198.

Христианин, уроженец города Нежина, был очевидцем последнего “ужаснейшего”, как он выражается, погрома, учиненного добровольцами казаками, и описывает его так:

В конце августа прибыл на станцию Нежин первый добровольческий бронепоезд, и начал обстреливать город. Большевикам пришлось покинуть город уже под обстрелом броневика. Первый день прошел спокойно, но с утра другого дня группа солдат из броневика стала хозяйничать в завоеванном городе. Солдаты врывались в магазины, взламывали кассы, забирали товары. В городе стало тревожно. Евреи сновали и совещались, чувствовалось приближение неизбежного, что из других мест приходило, как зловещий слух. Власти не было.

Спешно собралась Дума в своем старом составе, поставлен был на повестку вопрос об организации охраны города из местных отставных офицеров, большею частью довольно радикально настроенных. В заседании участвовали все гласные Думы, евреи и христиане. Началось с тяжелого инцидента. Представитель профессиональных союзов* заявил:

– Я уполномочен от имени рабочих требовать, чтобы в организуемую городскую охрану не входили евреи.

Слова эти были встречены молчанием. Повяло кошмаром. Кто-то скорбно и гневно проговорил:

– Стыдно.

В это время к городскому голове, человеку радикального образа мыслей, подошел солдат и сказал ему:

– Вас просит на минуту офицер.

– Зачем?

– Приказал сказать, что должен о чем-то переговорите с вами.

Голова вышел с солдатом. Публика застыла в ожидании. Через несколько минут голова вернулся и нетвердым голосом сказал:

– К сожалению, я должен передать вам неприятное требование, только что предъявленное мне представителем добармии...

Он помолчал. Провел рукою по лбу, опустив глаза. Тихо dokonчил:

– Чтобы... евреев... не было на сегодняшнем заседании Думы.

Подавленным молчанием были встречены эти слова. Евреи гласные молчаливо поднялись и сейчас же удалились из залы заседания, а вместе с ними в знак протеста ушла и еврейская публика, и некоторые христиане. Оставшиеся избрали комитет общественной безопасности, которому и было поручено сформировать охрану из местного офицерства. Над городом нависла тяжелая туча ожидания. Однако следующий день прошел спокойно.

В тот день вступил в город кавалерийский отряд. Местное население оказало радушный прием добровольцам. Навстречу им на вокзал вышла депутация от городской Думы и депутация от евреев с общественным раввином во главе. На соборной площади был отслужен молебен, на котором было и много евреев.

Наутро 2-го сентября неожиданно начался обстрел города; со стороны предместья появился большевистский отряд и прорвался до самого центра. До 2-х часов дня продолжалась борьба. Жители спрятались по домам и боялись выходить во время стрельбы, так что никто не знал, что делается в городе. Потом распространился слух, что большевики выбиты. Потом забродил-

* За свідченнями Л.Л. Сімкіна його прізвище було Моляревський.

ли другие зловещие слухи: будто бы евреи бросали в казаков зажженные лампы, а из некоторых еврейских домов стреляли по казакам.

А в ночь начался погром. Он сразу принял жестокие формы. Разносили лавки, квартиры, грабили все сплошь и при этом массами убивали евреев. Убивали в квартирах, выводили во двор – расстреливали. Погибло более 100 человек. В их числе убит пользовавшийся в ортодоксальных еврейских массах юго-западного края большим авторитетом духовный раввин Хейн, убита и масса состоятельных лиц. Очень много случаев изнасилования. Насиловали старух. Насиловали малолетних. По всем дорогам вокруг убивали всех пассажиров-евреев, пытавшихся спастись бегством. Вешали. «Подробно описать все ужасы погрома не возьмусь, – говорит свидетель, – могу только рассказать о некоторых случаях, когда откупались от бандитов деньгами. Такой случай имел место с живущим поблизости от меня еврейским кооператором Капланом.

К нему пристал ингуш-офицер.

– Пойдем со мной!

– Куда... зачем?

– Ты большевик... я тебя убью.

Напрасно родные Каплана умоляли офицера, ничего не помогало, он тащил несчастного за собою. Тогда родные бросились к христианам и просили удостоверить перед офицером, что Каплан не большевик.

Но офицер не стал их слушать.

– Не вмешайтесь не в свое дело, – прикрикнул он.

Христиане вынуждены были уйти.

Долго продолжалась эта пытка страхом казни и, наконец, офицер проговорил сквозь зубы:

– 15.000.

И оставил Каплана в покое.

В некоторых случаях христиане обращались к коменданту города, но он заявил, что сам беспомощен, солдаты его не слушают. Но когда однажды христиане-интеллигенты настойчиво потребовали у коменданта, чтобы он вмешался, он послал своего адъютанта на место происшествия, а когда тот вернулся ни с чем, он сам отправился и приостановил грабеж».

Насколько вздорны все слухи о выступлении евреев против добровольцев, стрельбе из окон и бросании ламп, говорить не приходится, – это просто обычный добровольческий прием в целях оправдания замышляемого погрома.

3-го сентября в Нежин вошли новые части. Они были размещены по частным квартирам по всему городу, и немедленно же занялись грабежом еврейских лавок и кооператива “Общественная Польза”, членами которого состоят и не евреи. И опять убийства. Опять насилие.

Надо отметить, что местное население не принимало участия в погроме, наоборот, всячески помогало евреям, оказывая им приют в своих домах. Даже некоторые из крайне правых священников скрывали у себя евреев, подчас целыми семействами. Во время грабежей солдаты выбрасывали товары в толпу, но их подхватывали преимущественно дети или хулиганы.

Погром длился до 9-го сентября. Потом воинские части, находившиеся в городе, а также и охрана, были посланы на позиции за 12 верст от города. Но и оттуда доблестные добровольцы, особенно казаки дроздовского полка, продолжали наносить визиты городу. Но так как все уже было разграблено, они поджигали еврейские дома.

Приказ гарнизону гор. Нежина №11

опубліковано:

Шехтман И. Погромы Добровольческой армии на Украине.
К истории антисемитизма на Украине в 1919 – 1920 гг.
Берлин, 1932. – С.304–305.

В виду непрекращающихся грабежей, насилий, самочинных обысков, реквизиций и проч. бесчинств, приказываю:

1) Коменданту гор. строжайше вменить в непременную обязанность офицерских патрулей, разъездов и дозоров следить, а в особенности ночью, за безусловной обеспеченностью жизни мирных граждан, их имущества, семейств и вообще внутреннего порядка в городе.

2) Еще раз подтверждаю мой приказ № 10 и напоминаю к неуклонному и точному исполнению следующее: всех грабителей, вымогателей, застигнутых на месте преступления, расстрелять незамедлительно и без суда; прочих уличенных в перечисленных преступных деяниях, препровождать в штаб вверенной мне бригады для немедленного предания военно-полевому суду.

3) Приказываю населению г. Нежина и его окрестностей отнестись спокойно к переживаемым тяжелым часам жизни и верить, что в большинстве случаев грабежей, насилий и самочинств принимают самое деятельное участие наймиты Троцких–Бронштейнов, Нехамкесов и прочих деятелей так называемой “рабоче-крестьянской власти”. В этом отношении каждый из граждан может убедиться в штабе вверенной мне бригады в неоспоримых документальных данных в работе агентов под флагом Доброармии. Эти агенты беспрестанно продолжают свою преступную работу, чтобы вооружить мирное население путем погромов, грабежей и насилий против нас – частей Добровольческой армии, несущих на трехцветном российском знамени заветы права, законности и порядка.

Начальник гарнизона
генерал-майор, барон Штакельберг.
И.д. начальника штаба полковн. Михайлов.
12 сентября 1919 г.

***Потапенко М.* “Живі заздрять мертвим”. До історії єврейського погрому в Ніжині у 1919 р.**

Увазі читачів пропонується три документи, які висвітлюють перебіг влаштованого бійцями Добровольчої армії погрому єврейського населення Ніжина у 1919 р. Матеріали супроводжуються коротким вступним коментарем.

***Потапенко М.* “Живые завидуют мертвым”. К истории еврейского погрома в Нежине в 1919 г.**

Вниманию читателей предлагается три документа, которые освещают протекание организованного бойцами Добровольческой армии погрома еврейского населения Нежина в 1919 г. Материалы сопровождаются коротким вступительным комментарием.

***Potapenko M.* “The alive envy the dead”. The Massacre of the Jews in Nizhyn in 1919.**

The article explores the three documents which reveal the massacre of the local Jewish community in Nizhyn organized by the Volunteer Army in 1919. Factual information is supported by brief introductory remarks.

НІЖИНОЗНАВЧА СПАДЩИНА

Феодосий СПАСКИЙ
(Париж, Франция)

Святки в России

“Вася! Вася! Смотри какая елка выросла сегодня у нас в углу за сараем!”.

“Она не выросла, ее дед-мороз принес. Послезавтра Рождество и он разносит всем детям елки. В прошлом году он поменьше елку принес”.

Так разговаривали под сочельник два брата-мальша. В доме творилось что-то, чего нельзя было видеть маленьким – младшим. Комната сестры была таинственно заперта и в ней что-то загадочное сооружали старшие братья и сестра. Вася видел, как туда тайком пронесли какие-то свертки, а в шелку он заметил, что на столе разложили золотые орехи, резали бумагу, чем-то позванивали. Еще в прошлом году Вася узнал, что в комнату сестры приходит перед Рождеством дед-мороз с большим мешком, и по секрету от всех, даже и от папы, передает ей какие-то свертки с интересными и полезными вещами. Чего только он не приносит! Интересно, все-таки, что принесет дед в этом году?

Очень уж долго тянется время до елки. Правда, до нее еще будет сочельник, святой вечер, когда маленький Христос родился в вертепе и, лежа в Своей колыбели-яслях, радовался песням ангелов, светлой звезде и подаркам, которые принесли Ему мудрые восточные цари. Папа завтра все расскажет об этом, вечером, когда все соберутся за столом. Сегодня дом убирают так тщательно, что стыдно как-то и играть, да надо приготовить и свои уголки, чтобы завтра в чистоте ждать первую звезду. Кто первый увидит ее, тому весь год будет весело и болезнь никакая к нему не подступит, Трудно ждать звезду – до нее ничего нельзя есть! А на кухне так вкусно пахнет медом, орехами и еще чем-то особенным. Там пред иконою горит лампадка и мама все крестится: и перед тем, как горшок с взваром поставить в печь, и вытаскивая оттуда рыбу и сладкую крепкую варенуху – рождественское вино. Сегодня еще пост, грех есть скоромное в святой вечер.

Но вот, наконец, готов взвар, поставлен под иконою в угол на сено, рядом с заготовленной уже кутьей. В печи остается только борщ постный, да рыба, чтобы не остыли. Мама обрядила детей идти в церковь. Сегодня там такой праздник, как на Пасху.

Так радостно все поют там, и бабушка сегодня особенный какой-то – будто видит он маленького Христа на руках у Пречистой Матери. Мама незаметно исчезает из церкви и мы возвращаемся по скрипучему снегу с папой. Он все напевает: “Христос рождается! Славите!”, – про себя, но мы слышим и знаем, что и Христос слышит и радуется этой песне.

Дома уже чуть пахнет ладаном – это мама покурила, чтобы и дома было, как в церкви. А у нас, у каждого, свой секрет: мы все видели, и каждый первым, первую звезду. И никому сегодня не обидно, что он не один первым заметил ее еще. В сочельник небо никогда не закрывает звезд тучами: на небе тоже праздник Рождества, как и у нас.

Без шума, с праздником в душе, садимся мы за стол. Под скатертью какие-то бурги: там солома – так нужно сегодня. Сегодня солома не сор – у всех она сегодня на столе: ведь она была у Христа в яслях вместо перинки.

Папа читает молитву, чудную, от которой особенно сильно бьется сердце. Принести борщ, не попробовав которого нельзя есть кутьи. За ним рыба – особенно вкусная – такая только в святой вечерь бывает; но ее нельзя много есть – сейчас принесут кутью, сытную, сладкую, пахнущую медом и немного ладаном. Ее не едят, пока папа не прочтет особую торжественную молитву. Сестра и старший брат тихонько исчезают – они ушли во двор с ложкой кутьи кормить морозь, чтобы он не сердился. Нужно бросить кутью через ворота и сказать: “Мороз! Мороз! Иди кутью есть!”.

Но вот уже съели кутью и взвар, запили горячей варенухой, и сейчас же бросились в пустой еще зал, куда сегодня придут по обычаю славить Христа. И вскоре шум и топот в прихожей дает знать, что уже пришли со звездой, привели козу, медведя, цыгана, еврея и доктора-немца. В зал входят с зажженной звездой румяные, веселые, по-праздничному одетые парни. Рога звезды разукрашены пышными бумажными цветами, а в середине ее на промасленной бумаге – изображение Рождества. Парни поют, и в такт пению качается вправо и влево звезда, от чего кажутся живыми Христос, Богородица и склоненные пастухи и овцы, осел и быки у яслей. Свежими от мороза и крепкими голосами поют церковные песни и затем запевала заводит:

Днесь Христос родився,
Ирод-царь смутився.
Посылает во все страны
Его шукаты (искать).

В песне рассказывается об избииении младенцев за Христа, о бегстве Пречистой с Младенцем и Иосифом в Египет, о жестокой смерти Ирода-мучителя и радости ангелов и людей о спасении Божественного Младенца. Тушат звезду и уносят ее в прихожую, откуда с шумом и бляньем влетает коза и тащит за собой старого-старого деда с большой бородой. Дед сердится на непослушную козу и бьет ее. Та издыхает и к опечаленному деду по очереди выходят и смешно торгующиеся за шкуру еврей, и немец-лекарь, пытающийся вылечить козу касторкой, и цыган, веселый и живой, заставляющий козу встать и плясать, пока страшный медведь не разгоняет всех и с козой, становящейся на задние ноги – в сапогах! – желает всему дому счастья и здоровья. Теперь они не страшны уже: сразу видно, что это переодетые в вывороченные тулупы такие же парни, как и только что певшие. Получив за свое представление денег и сластей, они уходят и сейчас же за их уходом слышится под окном пение – то пришли славить Христа девушки-колядочницы.

Пора уже спать: ночью в 4 часа нас разбудят на церковную рождественскую заутреню. Холодно вставать с теплой постели, дрожь одолевает, но грех не пойти сегодня

ночью в церковь, светящуюся плашками по карнизам и залитую внутри золотым пламенем свечей. И колокол невыразимо-притягивающе и ласково зовет всех. А потом, когда и маленькие зазвонят, кажется, что им не хочется замолкать и они недовольны, что им не позволяют петь все время.

Ваня заснул в церкви, под убранством иконы Богородицы, и видел во сне маленького Христа. Так спящим его и принесли домой после обедни. Но он не проспал, чего мы ожидали: утром пришли славить Христа малые ребята, закутанные в отцовские шарфы, в кофтах матерей, в валенках. В облаках пара с мороза вкатывались они в прихожую и пели церковные песни. Только носы красные от мороза торчали из-за шарфов. Чуть только отзвонили в церкви к “Достоинно”, ребяташки исчезли, кто в церковь, кто домой. Звон этот был им знаком, что их время прошло.

Начинался праздничный, уже скоромный обед, после которого нужно идти гулять, не оглядываясь, чтобы не испугать деда-мороза и не помешать ему внести елку со всеми украшениями. В городе шум, летят тройки и рысаки. Так это досадно – вдруг испугают деда! Но мороз не шутит – надо идти домой греться.

Едва успели мы раздеться, как раздалось в столовой пение. То батюшка с хором приехал поздравить с праздником и прославить Христа у нас дома, потому что сегодня каждый дом – церковь, в которой живет родившийся Христос.

Зал уже наглухо закрыт – даже замочные скважины залеплены: там дед-мороз с сестрой и братом. Им можно с дедом даже разговаривать – они большие. Только бы не нажаловались ему на нас! Вот и вечерь, а дверь все заперта – ничего не видно! Что то Дед принес в этом году? Он всегда приносит что-нибудь новое каждый год. И как он не забывает и не приносит то же, что и в прошлом году?

Папа тихо подходит, стучит в дверь и спрашивает:

“Дедушка! Можно нам к твоей елке?”

Дедушка баском отвечает:

“Хорошим детям можно, а плохих – не пуцую”.

Папа смотрит на нас – а мы вспоминаем наши проказы и проступки. Ваня вот-вот заплачет – он вчера забыл помолиться после обеда. Но в эту минуту, самую страшную, папа открывает дверь и перед нами красавица елка, в блестящем снегу, со звездой на верхушке, вся в красивых игрушках. Золотой огонек побежал вокруг нее и повсюду загорались свечи. А другие свечи стали рассыпать звездочки, которые трещат и не обжигают, если к ним поднести руку. Под елкой – пакеты: это дед принес всем. Никого он не забыл, ни папу, ни маму, ни кухарку, ни няню Настю, ни нас. Все рады и наперебой хвалятся подарками деда.

Догорает елка. С ней трудно расстаться. Она сегодня самая-самая главная. Ее нельзя сегодня до ночи трогать. А на ней такие вкусные конфеты, дедовы сладкие яблоки, зайчиковы медовые пряники, с иголочками, упавшими на них с веток. Завтра мы полакомимся ими. А теперь пора помолясь и спать: сегодня будут чудесные сны с елками, дедом-морозом, вчерашними козой и медведем. Лампадка в спальне будет освещать лик радостного Христа-Младенца на руках у Пречистой, с любовью улыбающейся Своему Сыну.

Ночью елка будет звонить своими колокольчиками и ветки ее будут разговаривать. Если проснуться на минутку, услышишь ее шепот и все поймешь, что она скажет.

Вася проснулся и, сонный, тихонько прокрался в зал. Еще вечером заметил он зайчиков пряник – нет вкуснее сладости, чем зайчиков пряник в эту ночь. Его сам дед-мороз

отобрал в лесу у серого зайчишки и принес на елку. При свете лампадки пред иконами Вася нащупал и взял свой пряник с елки. Тихонько зазвонила она, ласково шепча:

“Бери, бери! Это твоя радость!” Но скрипнула дверь и Вася притаился. Опять зазвонила елка, опять обласкала кого-то, кто к ней пришел ночью за радостным подарком. Вася, пошевелившись, выдал себя и уже вдвоем с большой сестрой, пришедшей к елке, как и он маленький, они в тишине съели зайчиковы пряники. На утро мама с улыбкой обходила кровати еще спящих детей. У всех, даже у Вани, были крошки от пряников на постелях. А дети нашли крошки и у мамы... Радость елки помолодила ее и дала и ей детское счастье.

Счастливое Рождество, радостные святки!

Колядки

Скиния златая, ковчеже завета,
Видяши днесь младенца Сына повита,
Радуйся Марие, радуйся Приснодево
Во нетленном рождестве Твоем.
Пастырям со ангелы тайна явися,
В Вифлееме во вертепе
Христос родися.
Привев: Радуйся, Марие...

Вол и осел ту суще Творца познают!
Рожденному днесь Младенцу хвалу воздают.

Привев.
Звезда ясна сияет Ему служаще,
Три цари приходят дари носяще.

Привев.
О, Марие Богомати! молися за нас,
Да возможем Тя хвалити мы на всякий час.
Привев.

опубліковано:

// Сергиевский листок [Париж]. –
1951 (?). – Апрель (?). – С. 4–8.

The image shows a musical score for a Christmas carol, consisting of two columns of staves. The lyrics are in Ukrainian and Russian. The first column contains the following lyrics: "Скинія злата, ковчеже завета, / Видяши днесь младенца Сына повита, / Радуйся Маріє, радуйся Приснодево / Во нетленном рождестве Твоем. / Пастырям со ангелы тайна явися, / В Вифлееме во вертепе / Христос родися." The second column contains: "Ра дуи ся Ма рі е / ра дуи ся при сно де во / во ве чном по мь, / ро ж де / ствѣ тво емъ." The music is written in a simple, folk-like style with a key signature of one sharp (F#) and a 2/4 time signature.

* * * * *

Незважаючи на назву, що на перший погляд не стосується ніжинознавчої тематики, невеличкий спогад із дитинства представника російської діаспори в повоєнній Франції прив'язується до Ніжина сповна: і географічно, і персонально.

Феодосій Георгійович Спаський (1897, м. Ніжин Чернігівської губ., Російська імперія – 1979, м. Париж, Франція; кл. Сент-Женев'єв де Буа) – представник відомої колись у Ніжині родини священика, законовчителя Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька, благочинного І Ніжинського духовного округу, настоятеля Свято-Миколаївського собору, протоієрея Георгія Івановича Спаського. Про двох представників цієї родини (найстаршу дитину в сім'ї – доньку Євгенію та наймолодшу – сина Івана) кілька разів згадували різні автори на сторінках “Ніжинської старовини”. Обое стали відомими науковцями, зазнали репресій, і як і решта дітей Г.І. Спаського змушені були полишити батьківщину [1]. Є.І. Спаська – незаслужено забутий за радянського часу український етнолог, її ім'я повернуте із забуття тільки за часу незалежності України. І.Г. Спаський – історик-нумізмат і музейник зі світовим ім'ям. Його по праву вважають засновником вітчизняної – і української, і російської – історичної нумізматичної школи. Більше 50 років від віддав Державному Ермітажеві в Ленінграді (сучасному Санкт-Петербургу), там захистив кандидатську й докторські дисертації; був беззмінним головним зберігачем нумізматичних колекцій всесвітньо відомого музею.

З-поміж п'ятох дітей Георгія Івановича та Юлії Миколаївни Спаських тільки Феодосій (або Дося – як його ніжно називали в сім'ї) пішов батьковою дорогою. Але дещо інакше. Отримав духовну освіту Ф.Г. Спаський уже в зрілому віці за кордоном, куди він змушений був емігрувати, оскільки служив у лавах Добровольчої армії А.І. Денікіна. У 1920 р. через Константинополь він разом із двома братами опинився спершу в Югославії, потім у Франції. В Парижі Ф.Г. Спаський був активним учасником Російського студентського християнського руху (РСХД), закінчив Свято-Сергіївський православний богословський інститут, з яким надалі пов'язав своє життя – з 1932 р. працював на різних посадах і викладав сектознавство, історію розколу, Святе Письмо, давньогрецьку мову та латину.

Про творчий доробок Ф.Г. Спаського досі відомо небагато. Звісно, найбільш відомою його працею є монографія “Русское литургическое творчество” (Париж, 1951), яка фактично стала підручником для духовних навчальних закладів Закордонної Російської Православної Церкви. У 2008 р. цю книгу перевидали в Москві, й нині широко користуються під час підготовки священнослужителів Російської Православної Церкви. Як сказано в передмові до московського видання, “данное исследование до сих пор является единственным сводным трудом, посвященным русскому литургическому творчеству” [2]. Оцінюючи книгу Ф.Г. Спаського, в анотації до неї священик Г. Крилов вказує: “Для литургиста книга поистине бесценна. Преподаватель Свято-Сергиевского богословского института в Париже в середине прошлого века написал один из самых загадочных и недоступных в России трудов <...> любой интересующийся православным богослужением читатель прочтет книгу Спасского не отрываясь – автор пишет интересно и увлекательно, сухой научно-исследовательский материал “преображается” [3]. Безперечною цінністю другого видання “Русского литургического творчества” є те, що видання доповнене іншими статтями Ф.Г. Спаського – богословського спрямування.

Іншою, але донині маловідомою його публікацією є невеличкий начерк “Святки в Росії”, який був надрукований у виданні згадуваного богословського інституту в Парижі – “Сергієвському листку”. На жаль, встановити точні бібліографічні дані про число (номер, рік видання), де був надрукований цей матеріал авторства Ф.Г. Спаського, не вдалося – у бібліотеці “Русское зарубежье” (м. Москва), де зберігаються комплекти цього видання, у примірнику саме цього випуску журналу відсутня обкладинка. Єдине, про що можна стверджувати: начерк Ф.Г. Спаського був надрукований не раніше 1928 р., коли був за-снований журнал; швидше за все – це був повоєнний час; ймовірно – 1950–ті роки.

Хоча назва значно узагальнює місце події з начерку Ф.Г. Спаського – для нього як представника російської діаспори, до того ж, колишнього учасника білого руху – весь масив постімперського простору, передусім, Росія, Білорусь і Україна, визначалися єдиним простором “Росії”. Однак, за змістом і географічно, і психо-ментально матеріал український, за регіоном – ніжинський. Феодосій Георгійович описав свої спогади з дитинства – святкування Святвечору та Різдва у родині Спаських десь на початку ХХ ст. – ймовірно на межі 1910–х років (про це можна судити з віку різних його братів і сестри, що згадуються у спогадах). У цій публікації напрочуд чудово виписаний обряд колядування – з водінням кози, з рядженими алегоричними персонажами традиційної “Маланки” – дохристиянського новорічного обряду, з пізнішими релігійними православними нашаруваннями. З тексту спогадів гарно видно як переплітається в дитячій свідомості очікування суто релігійного свята з його незмінними побутовими, нерелігійними елементами – подарунками від Діда Мороза, цукерками на ялинці та пряниками “від зайця” (чи не кожній дитині й досі в Ніжині “зайчик” – за словами їх-таки батьків – носить солодоші). Дещо “націоналізують” спогади Феодосія Георгійовича не тільки опис обряду, але й наведений текст колядок. Якщо вміщена наприкінці (з нотами) виконана церковнослов’янською мовою, то інша – попри російську мову публікації – українською (в російській транслітерації). Адже саме такою її в дитинстві запам’ятав автор спогадів.

Загалом, спогади Ф.Г. Спаського – дуже цікавий і корисний для подальшого використання матеріал як для дослідження української (та й російської також) календарної обрядовості, так і для вивчення історії родини Спаських.

Насамкінець, хочеться висловити слова щирої вдячності мистецтвознавцю, в минулому співробітнику Всеросійського музею О.С. Пушкіна (м. Москва, РФ), доньці І.Г. Спаського – Ладі Іванівні Вуїч. Саме завдяки її старанням стало можливим надрукувати цю маловідому працю Ф.Г. Спаського. Л.І. Вуїч люб’язно надіслала текст спогадів її рідного дядька разом із невеликим коментарем і біографічними відомостями про нього, котрі й були покладені в основу цього післяслова.

Сергій ЗОЗУЛЯ (Київ–Ніжин)

1. Див.: І.Г.Спаський (1904–1990). *Від упорядників // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 1: Історико-культурологічний збірник. Вип. 1 (3).* – Ніжин, 2005. – С. 124–129; *Непомнящий А.* Кримські сторінки біографії Євгенії Спаської // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Вип. 6 (9).* – К., 2008. – С. 124–133.
2. *Дунаев А.Г.* Предисловие редактора // *Спаський Ф.Г.* Русское литургическое творчество. – М., 2008. – С. IV.
3. Русское литургическое творчество // Богослов.ru. Научный богословский портал [Електронний ресурс]: <http://www.bogoslov.ru/biblio/text/319904/index.html>

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ–Ніжин)

Що ми знаємо про історика Костя Штеппу?

Рец. на: *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – К., 2010. – 195 с.

Складно знайти в українській історичній науці більш неоднозначну й суперечливу постать, ніж Костянтин Тодосьович Штеппа. За радянської доби згадувати це ім'я було “табу”. Тавро “шпигуна” та “колабораціоніста” переслідувало його за життя (останнє – вже на еміграції), не дає воно спокою його душі й нині, майже за півсотні років після смерті вдалині від батьківщини – за океаном, у далекій Америці.

Першим К.Т. Штеппу – до того ж, якраз у правильній формі написання прізвища (з подвоєним “п”) – науковому світові явив київський дослідник Ігор Верба, котрий – головне за матеріалами архівно-слідчої справи з архіву СБУ – надрукував в “Українському історичному журналі” (№ 3 та № 4 за 1999 р.) розлогу біографічну статтю про цього несправедливо забутого українського історика. Надалі цей-таки науковець у кількох власних розвідках ще кілька разів звертався до постаті К.Т. Штеппи, відкриваючи нові грані його особистості. Згадували про окремі епізоди з життя К.Т. Штеппи й інші сучасні дослідники, здебільшого, в контексті його взаємин із колегами по науковому цеху – Михайлом і Катериною Грушевськими, Іваном Турцевичем, Олександром Оглоблиним, Миколою Петровським (дослідження І. Матяш, С. Зозулі, В. Марочка, М. Михайлика, Е. Циганкової й інших). Упродовж кількох останніх років біографія К.Т. Штеппи була суттєво доповнена кількома ґрунтовними розвідками ще одного київського дослідника – Михайла Самофалова, котрий, узагальнивши напрацювання попередніх дослідників і додавши значний пласт першоджерел, у т.ч. й раніше невідомих науковому загалові; написав і захистив дисертацію, присвячену життю і діяльності К.Т. Штеппи.

Поява дисертаційного дослідження М. Самофалова засвідчила, що накопичений історіографічний матеріал і виявлені першоджерела стосовно особи К.Т. Штеппи як ученого та педаго-

га, а також для характеристики його як особистості загалом, є цілком достатніми, щоб узятися за написання повноцінної біографічної монографії. Відтак, поява такої монографії була справою часу. Й цілком логічно, що її авторство належить саме Ігореві Вербі та Михайлу Самофалову.

Свою роботу автори книги про К.Т. Штеппу етапували за “звичною” біографічною структурою, вичлеивши періоди його життя за характеристикою професійної діяльності та географією проживання: дитинство та роки навчання на Полтавщині, Санкт-Петербурзький період і роки I Світової війни, навчання й наукове становлення в Ніжині, київський період, життя на еміграції. Київський період охоплює зразу 3 розділи: час найбільш плідної наукової та громадської діяльності в 1930-х роках, півтора роки “єжовських” рукавиць у Лук’янівській в’язниці й кілька передвоєнних років, нарешті – два окупаційні роки.

І. Вербі та М. Самофалову вдалося – наскільки це було в сучасних умовах можливо – нанизати на хронологічне осердя життєпису видатного історика живий яскравий біографічний матеріал, наситити цікавими життєвими фактами; не забуваючи про аналіз цих фактів і пошук причинно-наслідкових зв’язків. Так, автори, аналізуючи передумови становлення майбутнього науковця, слушно віддають належне як природному обдаруванню К.Т. Штеппи, так і блискучому оточенню першокласних учених свого часу, з якими від стикався за різних обставин – В. Пархоменко в Полтаві; М. Ростовцев, П. Митрофанов у Петрограді; ціла плеяда ніжинських професорів – І. Семенов, І. Турцевич, М. Бережков лише кілька з них, насамкінець – представники родини Грушевських у Києві.

Урешті-решт, К.Т. Штеппа наприкінці 1920-х років сам перетворився на першокласного вченого. Маючи природний дослідницький талант, міцну класичну освіту, широку ерудицію його можна сміливо називати одним із провідних українських антикознавців. І. Верба та М. Самофалов цілком слушно зауважують, що його талант сповна розкрився в другій половині 1920-х років, коли молодий учений став активно працювати на науковій ниві у якості наукового співробітника Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. До того ж, потужний імпульс науковій студії К.Т. Штеппи отримали після налагодження співпраці з академічними історичними установами акад. М.С. Грушевського, зокрема, Кабінетом примітивної культури Київської науково-дослідної кафедри історії України, який очолювала донька академіка Катерина^{*1}. Загалом, ніжинський період у житті К.Т. Штеппи – найбільш цікавий і насичений з точки зору дослідження його професійної діяльності.

Наступний – київський (як до арешту в 1937 р., так і в передвоєнний час після звіль-

^{*1} Співпраця була настільки динамічною, що “доброзичливі” навколо, навіть, у плітках “сватали” провінційного професора з Ніжина за “академічну наречену”, забуваючи при цьому, що К.Т. Штеппа був уже одружений і виховував двох дітей. (Дружину – до речі – він зустрів також у Ніжині, – В.Л. Шепелеву, доньку місцевого чиновника, представника одного з місцевих бідних дворянських родів).

нення) – це злам професійних інтересів під тиском нових обставин: запровадження ідеологічного диктату в наукових дослідженнях, методологічна вульгаризація науки загалом, тотальний побутовий острах тощо. Водночас, це час розквіту іншого таланту К.Т. Штеппи – організаційного та педагогічного. Його діяльність у структурах зреформованої на початку 1930-х років Академії наук УРСР досить уважно досліджена в книзі І. Верби та М. Самофалова. Їх висновок: у першій половині 30-х років ХХ ст. колишній ніжинський, а натовді київський учений був одним із найбільш помітних академічних співробітників, фактичним керівником візантологічних досліджень у тогочасній Україні.

У монографії наголошено особливу увагу (й виділено в окремі розділи) на кількох визначальних моментах життя К.Т. Штеппи: захисту докторської дисертації в 1927 р. та півторарічному арешту 1937–1938 років. І це цілком слушно: обидва епізоди надто яскраві, щоб їх розглянути окремо. К.Т. Штеппа став першим у Радянській Україні доктором європейської культури, і єдиним у тодішньому СРСР аж до початку німецько-радянської війни 1941–1945 років доктором наук із провінційного наукового центру. Важко переоцінити значення цієї події: подібний “науковий трамплін” увів молодого провінційного вченого до когорти провідних українських істориків, уможливив подальше кар’єрне просування в академічних структурах. Натомість, інша подія – це життєвий злам, що змусив заради бажання будь-якою ціною вижити переступити через чисельні моральні цінності, – аж до обмовлення друзів і колег (навіть самообмовлення).

Загалом, у розділі стосовно цього півторарічного відрізка життя К.Т. Штеппи автори монографії дещо відступають суто від персони їхнього “піддослідного” й намагаються розглянути мотиви його поведінки під час арешту та слідства крізь призму такого явища сталінського часу, як сексотство. І.Верба та М. Самофалов слушно наголошують, що це явище практично недосліджене у сучасній історіографії; водночас – настільки масштабне, що про нього можна говорити як про суспільний настрій, до того ж, який виходить далеко за хронологію сталінської доби. Саме абстрагуючись від цього й потрібно підходити до вивчення біографістики середини 1930-х – початку 1950-х років. І рішуче відмовитися від радянської практики таврування й навішування ярликів у історичних дослідженнях, виходячи з суто сучасних морально-естетичних критеріїв оцінювання, не кажучи вже про якість політичні міркування^{*2}.

Те саме стосується й іншого, вкрай суперечливого, періоду життя К.Т. Штеппи – окупаційного, коли вчений *цілком свідомо* (про це І. Верба та М. Самофалом наголошують у своїй книзі) наприкінці літа 1941 р. залишився в Києві, розуміючи що його як ідеологічно неблагодійного – та ще й з німецьким корінням! – чекає в евакуації. Пізніше, перебуваючи в еміграції він пояснював цей учинок міркуваннями боротьби з радянським режимом. Проте, коли з одного боку нацисти з підозрою ставилися до ідеологічних “перебіжчиків”, а з іншого – перспектива розправи під час евакуації як із “німецьким шпигуном”, чи думав К.Т. Штеппа про ідейну боротьбу з більшовизмом? Цілком очевидно, що – як і за стінами Лук’янівської в’язниці – найпершим і найбільш сильним було прагнення будь що вижити. Надалі, мотивація вчинків К.Т. Штеппи детермінувалася саме таким прагненням: і на посаді завідувача управлінням культури, і на посаді ректора відновленого Київського університету, і на посаді головного редактора “Нового українсь-

^{*2} Такі, наприклад, закиди щодо етичності дослідження біографії “колаборанта” й “зрадника” звучали стосовно дисертації М. Самофалова. Але подібні “моралісти від науки” чомусь забули про наукові дослідження К.Т. Штеппи, насамперед, 1920-х років, де ідеологією й не пахло...

кого слова”, – надто обережні кроки за повної лояльності до нового режиму, який за найменшого незадоволення міг не просто боляче вкусити, але й відкусити голову.

Ще в розділі, присвяченому “донауковому” періодові життя К.Т. Штеппи, І. Верба та М. Самофалов описали цікавий епізод із його фронтової біографії: братання втомлених тривалою війною й деморалізованих революційною агітацією російських і німецьких солдат. За спогадами К.Т. Штеппи йому, нащадкові німецьких колоністів, були більш ближчими й зрозумілими якраз німецькі солдати. То чи не варто було б звернути на цей момент увагу й під час аналізування окупаційного періоду життя вченого? Звісно, це не може бути головною чи визначальною причиною співпраці К.Т. Штеппи з окупаційною владою. Але може дещо пояснити.

Заслуга авторів монографії, насамперед, М. Самофалова, також полягає що йому вдалося опрацювати документи, які зовсім нещодавно з’явилися у фондах Державного архіву Російської Федерації. Їх передали туди на початку 2000–х років діти Костя Тодосьовича – донька Агляя та син Еразм (Ерік)^{*3}. Ці документи проливають світло на деякі суперечливі моменти життя їх батька, пояснюють деякі його вчинки, в т.ч. й під час арешту й окупації. Але головне – дали можливість І. Вербі та М. Самофалову виписати завершену картину життєпису, змалювавши складне життя в еміграції, – останні 15 років життя К.Т. Штеппи до виходу з друку цієї монографії взагалі були білою плямою в сучасній історіографії.

Наприкінці книги І. Верба та М. Самофалов умістили додаткові матеріали (хронологію життя К.Т. Штеппи, список основних його наукових праць, добірку документів) та іменний покажчик. Найбільш цікавою видається добірка документів із фондів Ніжинського архіву, що стосуються захисту К.Т. Штеппою обох своїх дисертацій – промоційної роботи (на кшталт сучасної кандидатської дисертації) наприкінці 1924 р. та докторської в 1927 р. Підібрані документи яскраво характеризують молодого історика-антикознавця як талановитого дослідника, здатного критично розуміти джерела, аналізувати, робити самостійні висновки; засвідчують пером його наукового керівника, опонентів і рецензентів широку наукову ерудицію й гарну перспективу К.Т. Штеппи як ученого. Щоправда, цей додаток є – водночас – і певним недоопрацюванням книги: можливо варто було підготувати до публікації більш широку добірку документів, що характеризувала б ученого більш широко і стосувалася різних періодів його біографії? Гадаємо, від цього монографія тільки б виграла.

Самі автори наприкінці останнього розділу книги – такого собі узагальнення “Хто ж насправді такий Кость Штеппа?” – погоджуються, що їх дослідження є лише першою спробою більш-менш цілісного портрету несправедливо забутого й забороненого свого часу українського історика. Його біографія досі містить чимало лакун, що – головне – зумовлюється станом джерельної бази. Малодослідженим залишається його час навчання в Петрограді, життя й діяльності в еміграції; більш широко можна біло б висвітлити його ніжинський період життя – адже це час формування К.Т. Штеппи як

^{*3} З першого погляду таке рішення дітей К.Т. Штеппи є незрозумілим, адже їх батько до вимушеної еміграції ніяким чином не був пов’язаний із Росією. Проте, самі документи, а також взаємини К.Т. Штеппи з різними діаспорними колами, пояснюють такий учинок: позиціонує себе (ще з 1920–х років) як науковець-інтернаціоналіст, зокрема, висвітлюючи в післявоєнний час проблеми радянологів; пам’ятаючи випадки – хоч і досить помірковані – проти українських націоналістів за німецької окупації, українська діаспора К.Т. Штеппу вважала “зрадником”. То ж він більше тяжів до діаспори російської. Щоправда, там також його цілком “своїм” не вважали, тавруючи “колаборантом”.

ученого, зокрема, вельми цікавим було б зобразити його життя і діяльність у Ніжині крізь призму взаємин із його вчителями й колегами з науково-дослідної кафедри, а також місцевого інституту народної освіти, де молодий учений спершу навчався, а згодом викладав. Загалом, особистісні стосунки К.Т. Штеппи з його оточенням різного часу, а також дослідження приватного життя вченого значно збагатили б монографію. На жаль, саме під цим кутом К.Т. Штеппа авторами книги характеризується найменше.

Однак, зазначені зауваження – це швидше напрями подальшого дослідження персоналії К.Т. Штеппи. Зокрема, цілком недослідженим на сьогодні є історіографічний доробок ученого. Це дослідження із загальної історії, історії релігії, української етнології, зарубіжної радянології та звичайно ж сходознавства – візантиністики й антикознавства елліністичної доби, найбільш цінної частини його наукової спадщини, написаної до методологічного зламу 1930–х років, а відтак – витримані в руслі передової на той час наукової традиції дослідження.

Головне ж, що можна сказати про монографію Ігоря Верби та Михайла Самофалова “Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог” – автори першими познайомили читача з цілісною (хоча й не цілком завершеною) біографією раніше замовчуваного українського вченого – суперечливою, але яскравою; з неодмінними життєвими злетами, розчаруваннями, творчими досягненнями, гіркою втрат тощо.

Гадаємо, це не остання публікація, що стосуватиметься особи К.Т. Штеппи. Як правило в історіографії поява “сигнальної” персоналістичної розвідки завжди спричинює ланцюгову реакцію – заповнення лакун у біографії, введення до наукового обігу нових документів, переосмислення раніше дослідженого; врешті-решт – до нового, більш повного та більш якісного цілісного біографічного дослідження. Так було, наприклад, з постаттю видатних українських істориків ХХ ст. Михайла Грушевського, Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина; сподіваємося, що так буде і з постаттю Костя Штеппи.

Ігор СИТИЙ
(Чернігів)

Дворянська печатка початку ХІХ ст. з Липового Рогу

13 вересня 2009 р. автор цього повідомлення був ознайомлений із матрицею печатки, що була знайдена у с. Липів Ріг Ніжинського району Чернігівської обл. і зараз зберігається у приватній колекції.

Матриця виготовлена з жовтого металу, овальна, розміром 28×24 мм, товщиною 3 мм, ручка відламана; артефакт, ймовірно, пошкоджений полум'ям.

Містить зображення: в овальний сталевий щит вписаний срібний ромб із літерами “Г Б” (або “І Б”); над щитом – високий капелюх, прикрашений плюмажем; обабіч щита – арматура; по колу 2 написи, поділені гілкою: “Вѣра богу” – “Вѣрность царю”. Вгорі на торці для позначення верха печатки викарбуваний знак “^” – щоб запобігти неправильному відтиску. Висота літер – 1 мм.

Символіка зображення на матриці досить красномовна і дозволяє означити її власника за соціальним станом як військовослужбовця. Стилістика зображення відповідає початку ХІХ ст. На жаль, спроби номенувати власника печатки поки результату не дали – ані серед власників села, ані серед місцевого дворянства особи із зазначеними ініціалами в першій половині ХІХ ст. не зафіксовано.

Знайдена на території с. Ліпів Ріг дворянська печатка (ліворуч) і її відтиск (праворуч)

Іван ДИВНИЙ
(Київ)

Зачин до виконання спільної науково-практичної пам'яткознавчої програми “Некрополь професури Ніжинської вищої школи”

13 травня 2010 р. у Ніжині на території колишнього Грецького кладовища (сучасне Центральне міське Троїцьке кладовище) відбулося освячення відремонтованого надгробку на могилі колишнього виклада й завідувача бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя, вченого-антикознавця міжвоєнної доби В'ячеслава Костянтиновича Пухтинського. Ця акція – своєрідна “перша ластівка” в межах виконання започаткованої наприкінці 2009 р. спільної програми Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПК та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя з дослідження й упорядкування поховань викладацького складу закладів Ніжинської вищої школи (НВШ) – від Гімназії вищих наук князя Безбородька до сучасного університету. Не секрет, що від 1820–х років, коли був заснований перший із закладів НВШ, частина викладачі, особливо професорів, знайшла спочинок у ніжинській землі, здебільшого якраз на Грецькому кладовищі. Декотрі з них після виходу у відставку залишалися доживати віку в Ніжині. На жаль, більшості їх могил не збереглося – практично всі вони зникли після більшовизації суспільного життя й свідомості; байдуже ставлення до пам'яті предків зруйнувало руками декласованих морально “гвинтиків державної машини” надгробки, зрівняло із землею могили, викреслило частину імен поважних і заслужених достойників свого часу (й не тільки – декотрі з них є знаними вченими й нині!). Тому й стало на часі питання про відновлення цієї пам'яті.

Надгробок на могилі В.К. Пухтинського – один із багатьох професорських на території згаданого кладовища, але один із не багатьох уцілілих. Більше того – перебував у частково задовільному стані, – відтак, потребував ремонту і часткового, але не цілковитого відновлення. До того ж, бів виявлений зовсім нещодавно – кілька років тому, цілком випадково за написом на поваленій стелі. Це й стало чи не найвагомим аргументом у рішенні розпочати реалізацію практичної частини програми “Некрополь професури Ніжинської вищої школи” саме з цього поховання. Була виготовлена і встановлена нова стела, відновлені на попередньому місці база під стелою й гробниця – вони геть пішли були під землю, що їх майже не було видно. Фінансування заходів із ремонту надгробка були забезпечені Центром пам’яткознавства НАН України і УТОПК за рахунок коштів приватної особи, небайдужої до ніжинських старожитностей.

Під час освячення відремонтованого надгробку, яке здійснив протоієрей о. Олександр Морозов*, були присутні студенти історичного-факультету НДУ імені Миколи Гоголя, які – як не прикро – але тільки з невеличкої лекції з історії професорського некрополя старшого наукового співробітника Центру пам’яткознавства НАН України і УТОПК С.Ю. Зозулі, дослідника ніжинських пам’яток, а також розвитку історичної історичної науки у стінах НВШ 1920–х років, дізналися і про існування такого потужного елітного некрополю в Ніжині, і про особу В.К. Пухтинського, зокрема.

Однак, головне – це те, що вказана науково-практична пам’яткознавча програма набула за фактом першого її практичного епізоду реальних обрисів. Відтак, є напрям, за яким слід рухатися надалі у вивченні цієї частини національної культурної спадщини. І є приклад, який варто наслідувати.

Відремонтований надгробок на могилі колишнього викладача і завідувача бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя В.К. Пухтинського (ліворуч). Стан надгробку до ремонту (праворуч)

* О.С. Морозов – відомий у Ніжині історик-ніжинознавець, знавець місцевих старожитностей, дослідник історії ніжинської грецької громади, а також стародруків із зібрання університетської бібліотеки, де він завідує Музеєм рідкісної книги).

Освячення о. Олександром Морозовим відремontованого надгробку на могилі колишнього викладача і завідувача бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя (вгорі). Імпровізована лекція з історії професорського некрополя в Ніжині старшого наукового співробітника Центру пам'яткознавства С.Ю. Зозулі для студентів II курсу історичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (внизу)

І АА²а І ЕІ І АОДІ І ААЕІ АЕх

11 вересня 2009 р. викладачі та студенти Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя були глибоко вражені раптовою трагічною загибеллю доцента кафедри історії України Петра Павловича Овдієнка.

Він народився 14 травня 1959 р. у с. Хороше Озеро Борзнянського району на Чернігівщині у селянській родині. В 1981 р. Петро Павлович із відзнакою закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, отримавши направлення на роботу до Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. Надалі 28 років свого життя П.П. Овдієнко віддав Ніжинській вищій школі. Тут він пройшов шлях від асистента до провідного доцента кафедри історії України. За час викладацької роботи ним була розроблена низка академічних курсів з історії СРСР, історії України, історичної географії, політичної історії, історії політичних і правових вчень й інших дисциплін. Десятки поколінь студентів захоплювалися його ґрунтовними лекціями, вчилися пізнавати історичний процес на семінарах; особливо вражала його ерудиція й уміння аналітично мислити – з року в рік читаючи один і той самий, здавалося б, курс – наприклад історії України XIX – початку XX ст. – він кожного разу викладав по-іншому, оперуючи новими фактами.

У Ніжинському університеті, й у багатьох інших вищих навчальних закладах України сьогодні працюють молоді викладачі, які з гордістю називають себе учнями П.П. Овдієнка, беручи його працю собі за взірць. Десятки молодих науковців розпочали свою наукову діяльність, виконуючи свої курсові, дипломні й магістерські роботи під його керівництвом.

У Ніжинському університеті, й у багатьох інших вищих навчальних закладах України сьогодні працюють молоді викладачі, які з гордістю називають себе учнями П.П. Овдієнка, беручи його працю собі за взірць. Десятки молодих науковців розпочали свою наукову діяльність, виконуючи свої курсові, дипломні й магістерські роботи під його керівництвом.

Авторству П.П. Овдієнка (осібно й у співавторстві) належить низка посібників для вищої школи. Значна частина з них цілком справедливо належить до числа кращих в Україні, кілька з них – “Історична географія”, “Нариси з історії України XIX – початку XX ст.” – досі є єдиними навчальними посібниками з відповідних університетських курсів. Загалом, зусиллями П.П. Овдієнка запалала в багатьох серцях іскра інтересу як до історії загалом, так і до історії рідної держави, рідного краю. Як тут не згадати період підйому національної самосвідомості й інтересу до всього українського, до краєзнавства на межі 1980–1990-х років. Петро Павлович активно включився у ці процеси, студіював регіональну історію, друкувався в місцевій періодиці.

Але основний його науковий інтерес лежав у площині дослідження соціально-політичних процесів на території Підросійської України впродовж перших десятиріч XX ст. З цієї тематики він у середині 1990-х років захистив кандидатську дисертацію. Його перу належать десятки статей з історії політичних партій доби Української національної революції. Протягом багатьох років Петро Павлович ґрунтовно розробляв проблему селянського руху в Наддніпрянщині в 1917–1920-х роках. Останні роки життя він працював над монографією, яка присвячена Українській селянській спілці. Мав далекосяжні наукові плани щодо написання докторської дисертації...

Колегам, студентам, усім хто його знав, Петро Павлович Овдієнко запам’ятався своєю життєрадісністю, незгасимою творчою енергією, нездоланим життєвим оптимізмом. Він без перебільшення належав до когорти тих, хто запалював серця прагненням до життя, прагненням до пізнання, прагненням до творчості. Переконані, що його праці й учні стануть гідною даниною його світлої пам’яті.

текст некрологу Геннадія ДУДЧЕНКА (Ніжин)

А В Т О Р И З Б І Р Н И К А

- Барабаш Наталя Олександрівна* – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Криворізького навчального центру Одеської національної юридичної академії (Кривий Ріг)
- Бондар Надія Олександрівна* – к.філол.н., доцент кафедри російської мови та перекладу філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Гордієнко Дмитро Сергійович* – магістр, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ)
- Дивний Іван Володимирович* – науковий співробітник відділу історії джерел з історії України XIX – початку XX ст., відповідальний редактор Інтернет-ресурсу “Відлуння віків” (Київ)
- Дмитренко Наталія Михайлівна* – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Дудченко Геннадій Миколайович* – магістр, старший викладач кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Желєзко Роман Анатолійович* – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Зозуля Сергій Юрійович* – магістр, старший науковий співробітник Центру пам’яткознавства НАН України та УТОПІК (Київ–Ніжин)
- Ємельянов Віктор Миколайович* – завідувач відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Кедун Іван Станіславович* – магістр, асистент кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя, науковий співробітник ДП “Охоронна Археологічна Служба України” НАН України (Ніжин)
- Кривиний Роман Миколайович* – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Кривиний Ярослав Миколайович* – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Кошмар Віктор Сергійович* – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Кулик Валентина Вікторівна* – науковий співробітник відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Кулик Лариса Юрійівна* – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Кучерявець Валентина Григорівна* – к.пед.н., доцент кафедри педагогічної майстерності соціально-гуманітарного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Лейберов Олексій Олегович* – магістр, старший викладач кафедри всесвітньої історії історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Луняк Євген Миколайович* – к.і.н., доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Мазурик Олександр Володимирович* – студент історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Потапенко Максим Васильович* – магістр, асистент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Ростовська Ольга Василівна* – к.і.н., доцент кафедри історії України історико-юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Руденко Лілія Михайлівна* – головний зберігач фондів Ніжинського краєзнавчого музею (Ніжин)
- Сидоренко Валентина Олександрівна* – к.філол.н., доцент кафедри російської мови та перекладу філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя, директор Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою НДУ імені Миколи Гоголя (Ніжин)
- Сидорович Олександр Сергійович* – к.і.н., завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України “Ніжинський аграрний інститут” (Ніжин)
- Ситий Ігор Михайлович* – к.і.н., старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (Чернігів)
- Спаський Феодосій Георгійович* (†1979) – професор Свято-Сергієвського православного богословського інституту в м. Парижі
- Чернов Леонід Іванович* (†1990) – член Спілки художників України, Заслужений діяч мистецтв України

Є Ё Р × Î Â ² Ñ È Î Â Æ

до статей випуску

Бондар Н. Почесний попечитель Гімназії вищих наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушєльов-Бєзбородько

Ключові слова: почесний попечитель, Ніжинська вища школа, Бєзбородьки

Ключевые слова: почетный попечитель, Нежинская высшая школа, Бєзбородьки

Key words: honoured trustee, Nizhyn Higher School, Bezborod'kos

Сидоренко В. Людина, що “возродила Малороссию к новой умственной жизни”: граф Ілля Андрійович Бєзбородько

Ключові слова: Бєзбородьки, Ніжинська вища школа, Українське Лівобережжя, розвиток освіти

Ключевые слова: Бєзбородьки, Нежинская высшая школа, Украинское Левобережье, развитие образования

Key words: Bezborod'kos, Nizhyn Higher School, Ukrainian Livoberezhzhya (Left-bank Ukraine), development of education

Кучерявець В. “Перший видатний державний муж у Росії з українських уродженців”: князь Олександр Андрійович Бєзбородько

Ключові слова: Бєзбородьки, Ніжинська вища школа, генеалогія, російські царедворці українського походження

Ключевые слова: Бєзбородьки, Нежинская высшая школа, генеалогия, российские царедворцы украинского происхождения

Key words: Bezborod'kos, Nizhyn Higher School, genealogy, Russian courtiers of the Ukrainian origin

Гордієнко Д. З епістолярної спадщини професора Петра Люперсольського

Ключові слова: епістолярій, Ніжинська вища школа, реконструкція біографії

Ключевые слова: епистолярий, Нежинская высшая школа, П. Люперсольский, реконструкция биографии

Key words: ephistolary, Nizhyn Higher School, Peter Lyupersol'skiy, reconstruction of biography

Руденко Л. Що може розповісти стара фотографія?

Ключові слова: архівні джерела, історіографічні джерела, Ніжинська вища школа, Петербурзька академія мистецтв

Ключевые слова: архивные источники, историографические источники, Нежинская высшая школа, Петербургская академия искусств

Key words: archived sources, historiography sources, Nizhyn Higher School, Petersburg Academy of Arts

Луняк Є. “Ніжинці” у Франції

Ключові слова: Ніжин, козак, Україна, Франція, діаспора

Ключевые слова: Нежин, казак, Украина, Франция, диаспора

Key words: Nizhyn, Cossack, Ukraine, France, Diaspora

Кедун І., Крапивний Р., Крапивний Я. Археологічні дослідження “Охоронної Археологічної Служби України” в м. Ніжині впродовж 2004–2009 років

Ключові слова: Ніжин, історіографічні джерела, охоронні археологічні дослідження

Ключевые слова: Нежин, историографические источники, охранные археологические исследования

Key words: Nizhyn, historiography sources, guard archaeological researches

Ростовська О., Желєзко Р. Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні

Ключові слова: Ніжин, Ніжинський козацький полк, Чорна рада, антимосковське повстання, Гетьманщина

Ключевые слова: Нежин, Нежинский казацкий полк, Черная рада, антимосковское восстание, Гетьманщина

Key words: Nizhyn, Nizhyn cossack regiment, Chorna Rada (The Poors Soviet), anti-Moscow revolt, Het'manschna (Hetman State)

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Дмитренко Н. Сторінки історії земської медицини у Ніжинському повіті (1864–1914 роки)

Ключові слова: Ніжин, земська медицина, земська реформа

Ключевые слова: Нежин, земская медицина, земская реформа

Key words: Nizhyn, common medicine, common reform

Мазурик О., Кошмар В. Ніжинська електростанція у 1914–1918 роках

Ключові слова: Ніжин, електрифікація, міська інфраструктура

Ключевые слова: Нежин, электрификация, городская инфраструктура

Key words: Nizhyn, electrification, city infrastructure

Кулик Л. З історії благодійних закладів Ніжина в XIX ст.

Ключові слова: Ніжин, соціальна опіка, благодійні заклади

Ключевые слова: Нежин, социальная опека, благотворительные заведения

Key words: Nizhyn, social guardianship, eleemosynary establishments

Лейберов О. “Посильна жертва зі свого боку на блага справу допомоги...” – добровільні пожертвування населення Ніжина на відбудову військово-морського флоту у роки російсько-японської війни 1904-1905 років

Ключові слова: Ніжин, російсько-японська війна, військово-морський флот, благодійність

Ключевые слова: Нежин, российско-японская война, военно-морской флот, благотворительность

Key words: Nizhyn, Russian-Japanese war, navy, charity

Сидорович О. Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Ніжин, кредитно-фінансова система, міський громадський банк, міський бюджет

Ключевые слова: Нежин, кредитно-финансовая система, городской общественный банк, городской бюджет

Key words: Nizhyn, credit-financial system, city public bank, city budget

М.С. Самокиш (вступна стаття та підготовка до друку О. Пономар)

Ключові слова: Самокиш М.С., Ніжинська класична гімназія, Петербурзька академія мистецтв, Харківський художній інститут, спогади

Ключевые слова: Самокиш М.С., Нежинская классическая гимназия, Петербургская академия искусств, Харьковский художественный институт, воспоминания

Keywords: Samokysh M.S., Nizhyn Classic Gymnasium, Petersburg Academy of Arts, Kharkiv Artistic Institute, memories

Барабаш Н. Родом із Ніжина: Євстафій Станевич

Ключові слова: ніжинські греки, культурно-освітній процес, моралістичні літературні дискусії, традиціоналісти

Ключевые слова: нежинские греки, культурно-образовательный процесс, моралистические литературные дискуссии, традиционалисты

Key words: Nizhyn Greeks, cultural and educational process, literary morality discussions, traditionalists

Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії)

Ключові слова: Ніжин, повітове дворянство, дворянська корпорація, генеалогічні дослідження, архівні фонди

Ключевые слова: Нежин, уездное дворянство, дворянская корпорация, генеалогические исследования, архивные фонды

Key words: Nizhyn, district nobility, nobility corporation, genealogical researches, archived funds

Потапенко М. “Живі заздрять мертвим”. До історії єврейського погрому в Ніжині у 1919 р.

Ключові слова: Ніжин, Добровольча армія, єврейський погром, антисемітизм

Ключевые слова: Нежин, Добровольческая армия, еврейский погром, антисемитизм

Key words: Nizhyn, Dobrovol'cha (Russian Voluntary) army, Jewish pogrom, anti-Semitism

Спаский Ф. Святки в Росії (підготовка до друку та післяслово С. Зозулі)

Ключові слова: Спаські, родинна історія, календарна обрядовість, Ніжин

Ключевые слова: Спасские, семейная история, календарная обрядность, Нежин

Key words: Spaskies, domestic history, calendar rite, Nizhyn

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ МАЙБУТНІХ АВТОРІВ

Редакційна колегія “Ніжинської старовини” запрошує до співпраці дослідників – професійних і аматорів (для публікації в серії “Ніжинознавчі студії”), що вивчають проблеми історії та культури міста Ніжина й Ніжинщини від найдавнішого часу до сьогодення, досліджують біографії визначних і пересічних міщан; відомих діячів, життя чи діяльність яких у будь-якій мірі пов’язане з давнім містом над Остром і його округою. Приймаємо також рецензії на видання, що зачіпають ніжинознавчі проблеми або написані ніжинцями. Також запрошуємо до співпраці (для публікації в серії “Пам’яткознавство Північного регіону України”) дослідників проблем з історії, теорії та методології пам’яткознавства та пам’яткоохоронної справи Північного етноісторичного регіону України (Східне Полісся, Північна Полтавщина, Західна Свірщина, Стародубщина).

Зважаючи на задекларований науковий характер збірки, при розгляді надісланих матеріалів пріоритет буде саме надаватися науковим розвідкам. **Науково-публіцистичні матеріали як за змістом, так і за оформленням (без посилань у тексті, але обов’язково зі списком використаної літератури після тексту) друкуються в краєзнавчому розділі, за винятком окремих випадків, узгоджених із відповідальними секретарями редакційної колегії. Суто публіцистичні або надані без належного наукового оформлення (відомості про автора (авторів), науковий апарат) науково-публіцистичні роботи не розглядатимуться.**

Для публікації матеріалу необхідно надати (поштою або особисто одному з упорядників) його роздрук [1 примірник] і електронну версію на будь-якому носії [1 примірник] (останню можна надіслати e-mail на одну з указаних нижче поштових скриньок із темою “для “Ніжинської старовини”, бажано заархівовану в форматі *.tar [архів, що сам розпаковується, не надсилати!]).

Увага! Без електронної версії матеріал друкуватися не буде!

Вимоги до оформлення:

- ✓ виконана в текстовому процесорі Word (версії 7.0–2003) з розширенням *.doc або *.rtf (із розширенням *.docx не надсилати); гарнітура Times New Roman Суг, кегль 14, інтервал 1,5, поля 2,5 см. з усіх боків;
- ✓ обсяг – до 0,75 авт. арк. (30 000 друк. знаків, включаючи пробіли)
- ✓ посилання **виключно післятекстові** (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 10, інтервал 1; індекси посилань у тексті в квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [2], [15] тощо); в посиланнях на архівні документи інформація подається через кому (напр.: ЦДІАК України, ф. Р–2356, оп.4, од.зб. 24556, арк. 35 зв.);
* післятекстові автоматичні посилання (EndNotes) мають переформатовані у звичайний текст!
- ✓ таблиці та діаграми в тексті матеріалу (або окремим файлом зі вказівкою на місце прив’язки до тексту) шириною не більше 14 см;
- ✓ графіка (ілюстрації, графіки, схеми) окремим файлом кожна; на тому ж або окремому носію; розмірність 200 фрі, формат із розширенням *.TIFF, розмір 10×15 см (де 10 см – базова сторона, інша сторона – за пропорціями);
- ✓ для науково-публіцистичних статей, у яких відсутні посилання, **обов’язково** вказати після тексту список використаної літератури та джерел (із обов’язковою вказівкою загальної кількості сторінок або аркушів джерела) (гарнітура Times New Roman Суг, кегль 12, інтервал 1);
- ✓ **обов’язковою** є наявність наприкінці матеріалу анотацій українською, російською й англійською мовами (до 400 друк. знаків кожна, включаючи пробіли; переклад прізвища, ініціалів і заголовку обов’язковий).
- ✓ у правому верхньому куті перед заголовком матеріалу вказати прізвище, ім’я (повністю), по-батькові (повністю); наукову ступінь (за наявності), вчене звання (за наявності), посаду і місце роботи (навчання).

Редакційна колегія залишає за собою право на відбір, наукове, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані матеріали не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор публікації.

Кожен автор (співавтор) має право на 1 авторський примірник, котрий отримується особисто. Авторський примірник може бути надісланий поштою (рекомендованим листом), але за умови оплати отримувачем поштових витрат.

КОНТАКТНІ КООРДИНАТИ:

Зозуля С.Ю., вул. Об’їжджа, 56, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою “для збірки “Ніжинська старовина”)
тел. 8-068-353-59-57 (моб), 8-044-280-7879 (роб)
тел./факс 8-044-280-6463 (роб)

Морозов О.С., вул. Синяківська, 75В, кв. 9, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна
(із поміткою “для збірки “Ніжинська старовина”)
тел. 8-068-814-8455 (моб), 8-046-31-22457 (роб)

e-mail: zp_vydannja@ukr.net, el-havar-din@yandex.ru, petryk2@ukr.net (гостьовий, пароль: petryk2)

Наукове видання

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Збірник регіональної історії
та пам'яткознавства

(серія: “Ніжинознавчі студії”, № 7)

Випуск 9 (12)

2010 р.

Дизайн обкладинки та макетування: С.Ю. Зозуля
Літературна й наукова редакція: С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов
Коректура: О.С. Морозов

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП “Ферокол”,
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: 0 (4631) 71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 14.05.2010 р.
Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Ум. друк. арк. 16,25.
Обл.-вид. арк. 17,55. Тираж 150 прим.
Зам. № 009.

НБ1 **Ніжинська старовина**: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ. Вип. 9 (12). – К., 2010. – 198 с.

ISBN 978-966-8999-16-1

У дев'ятому випуску наукової збірки “Ніжинська старовина” міститься низка ніжинознавчих студій історичного, пам'яткознавчого та краєзнавчого спрямування. Окремий розділ присвячено 205-річчю від часу заснування Ніжинської вищої школи. Вміщено також матеріали до 150-річчя від дня народження відомого українського художника-баталіста М.С. Самокиша.

Видання розраховане як на фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, пам'яткознавців тощо, так і на широкий загал читачів – усіх, хто цікавиться ніжинськими старожитностями, історією і культурою України в цілому.

УДК 94(477.51)
ББК 63.3(4Укр=Укр.)
НБ1

ПЕРІОДИЧНІ ТА ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН України і УТОПІК

ПРАЦІ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Науковий збірник із проблем пам'яткознавства та музеєзнавства; охоплює питання теорії, історії, методології пам'яткознавчого дослідження; висвітлює результати новітніх спеціалізованих досліджень; містить хроніку найбільш помітних подій із дослідження пам'яток в Україні та за її межами

Фахове видання з історичних наук і музеєзнавства

Виходить 2 рази на рік (до 2005 р. - раз на рік)

Видається з 1992 р. (з перервою у 1994-2000 роках)

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Науковий журнал із проблем історії науки і техніки; провідна тематика - дослідження проблем пам'яток науки і техніки, а також студії з історії науки і техніки; вміщується інформація про спеціалізовані наукові новини

Фахове видання з історичних наук

Виходить 4 рази на рік (щоквартально)

Видається з 2007 р.

НИЖИНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий збірник регіональної історії та пам'яткознавства; містить дослідження з проблем ніжинознавства, а також пам'яткознавства північного етноісторичного регіону України

Виходить 2 рази на рік

У межах збірки видаються серії: "Ніжинознавчі студії",

"Пам'яткознавство Північного регіону України"

Видається з 2005 р.

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Науковий збірник регіональної історії та пам'яткознавства; охоплює студії з історії Сіверського краю, а також із проблем вивчення, збереження й охорони культурної спадщини України, насамперед, у історико-культурних заповідниках

Виходить 1 на рік

Видається з 2002 р. (до 2009 р. видавався Державним історико-культурним заповідником у м. Глухові під назвою "Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України")

Співвидавець: Національний заповідник "Глухів"

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

Науковий збірник, що містить дослідження з проблем вивчення, збереження й охорони всіх видів пам'яток, пов'язаних із козацькою добою в Україні, а також тюркологічні дослідження, що стосуються вказаного часу

Виходить 1 на рік

Видається з 1992 р.

ВІДЛУННЯ ВІКІВ

Науково-популярний повнокольоровий ілюстрований журнал з питань охорони і збереження історико-культурної спадщини

Виходить 2 рази на рік (щопівроку)

Видається з 2004 р. (до цього видавався Українським товариством охорони пам'яток історії та культури під назвою "Вісник")

Співвидавець: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

З усіма цими виданнями можна ознайомитися в головних наукових бібліотеках України чи безпосередньо в Центрі пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, адресу якого можна знайти в одному з розділів Українського пам'яткоохоронного ресурсу "Відлуння віків", де можна знайти також стрічку українських і глобальних пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних новин, інформацію про нові фахові видання, тексти нормативних і законодавчих актів із охорони історико-культурної спадщини, контактні координати центральних і регіональних органів, що опікуються пам'яткоохоронною роботою в Україні тощо.

Адреса сайту: www.pamjatky.org.ua